

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. І.І. МЕЧНИКОВА

В. Г. Таранець

ДІАХРОНІЯ МОВИ

Збірка статей

*Видано до 70-річчя від дня народження
професора Таранця Валентина Григоровича
учнями ювіляра*

Одеса
«Друкарський дім»
2008

ББК 81.2
Т 19
УДК 81'37

Рецензенти:

Жаборюк О. А. – доктор філологічних наук,
Левицький В. В. – доктор філологічних наук.

Рекомендовано до друку Вченою радою
Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова
факультету романо-германської філології
Протокол № 3 від 20 листопада 2007 року

Таранець В. Г.

Т 19 Діахронія мови: Збірка статей / За заг. ред. проф.
Л. М. Голубенко. – Одеса: Друкарський дім, 2008. – 232 с.
ISBN 978-966-389-177-4

У науковій збірці проф. Таранця В.Г. поміщені численні його статті, які вийшли у різних виданнях протягом 20 років. Всіх їх об'єднує одна тематика – дослідження в галузі діахронії, перш за все в германських та слов'янських мовах. Різноманітним є також предмет спостереження, який охоплює методологію і методи історичного дослідження, а також сфери фонетики, граматики та семантики. Лінгвальні екскурси в прадавні часи існування індоєвропейських мов проводяться також у тісному зв'язку з життям їх етносів, що дозволило розглянути спірні етимології слів.

Для філологів – викладачів, аспірантів і студентів, а також для істориків, етнологів та соціологів і всіх, хто цікавиться життям та мовою наших предків.

ББК 81.2

ISBN 978-966-389-177-4

© В. Г. Таранець, 2008.
© О. В. Рома (обкладинка), 2008.
© Одеський національний
університет ім. І. І. Мечникова, 2008.

ЗМІСТ

Роки творчості, роки натхнення.	4
Розділ 1. Методи дослідження у сфері діакронії.	11
1.1. Теоретичні основи діакронічних досліджень та явище субституції (перцептивний чинник).	11
1.2. Метод ретроспекції в діакронії.	24
1.3. Сучасна компаративістика і реконструкція форм (на матеріалі германських мов).	29
1.4. Диакронический аспект в фонетическом описании языков.	34
Розділ 2. Еволюція фонетичних одиниць.	41
2.1. Фонетичні зміни звуків і слова в діакронії.	41
2.2. Гармонія голосних і акцентна парадигма у німецькій мові.	44
2.3. Рефлекси індоєвропейського *k ^w в слов'янських мовах.	50
2.4. Природа і функціонування фонемі R у мові старших рун.	56
2.5. Мовна комунікація та інформативність мовленнєвих одиниць (діакронічний аспект).	62
2.6. Phonetic structure of word and peculiarities of its development (based on Germanic and Slavonic languages).	65
2.7. Склад як основна мовленнєва одиниця при вивченні іноземної мови.	70
Розділ 3. Розвиток морфологічних одиниць.	73
3.1. Генезис граматичної категорії числа в індоєвропейських мовах.	73
3.2. Про походження інфінітива у германських мовах.	87
3.3. Про генетичну спорідненість суфіксів демінутивності та одиничності (на матеріалі германських і слов'янських мов).	93

Розділ 4. Семантика в діяхронії та етимологія.	97
4.1. Поняття бінарності та зародження древніх слів.	97
4.2. Походження назв <i>Україна</i> та <i>Русь</i> (Нова концепція).	107
4.3. Етнонім <i>germanen</i> в індоєвропейському мовному контексті.	131
4.4. Про генетичну спорідненість назв <i>Сонця</i> і <i>Місяця</i> у мовах (на слов'янському та германському матеріалі).	139
4.5. Індоєвропейський етимон 'води' в гідронімах України.	147
4.6. К истокам зарождения числа.	154
4.7. Про спорідненість етимологій слова 'бог' в германських та слов'янських мовах.	164
4.8. Про вивчення лексики в курсі германістики.	167
Розділ 5. Етнос і мова.	171
5.1. До питання слов'яно-германської мовної спільності.	171
5.2. Етнос і мовна домінанта (до витоків української мови).	173
5.3. Давньоєвропейська мовна спільнота та вплив субстрату.	179
5.4. Германська давнина в текстах «Старшої Едди» (історико-етимологічний аналіз).	191
5.5. Матріархат і кам'яний вік у германців (за міфами "Старшої Едди").	200
Література.	209
Семантичний індекс слів і деяких форм.	229
Скорочення назв мов, наріч та діалектів.	230
Summary.	232

РОКИ ТВОРЧОСТІ, РОКИ НАТХНЕННЯ...

Доктор філологічних наук, професор Таранець Валентин Григорович народився 7 червня 1938 року в селянській сім'ї в с.Писарщина на Полтавщині в Україні. Батько Григорій Іванович - за фахом агроном, за станом із середняків, належав до давнього козацького роду. Ім'я *Таранець* засвідчене в Реєстрі Війська Запорозького 1654 року, після розгрому Січі родинні сім'ї переїхали на Полтавщину, створивши хутір Таранців у Глобинському районі. Всупереч батькам одружився з наймичкою, матір'ю Ульяною Іванівною (Пропой). Все життя працювали в колгоспі.

Дитячі та юнацькі роки єдиного сина Валентина, який родився через 10 років після одруження батьків, пройшли в мальовничих краях Полтавщини. Сім'я проживала в селі Гриньки Семенівського району (пізніше Глобинського), тут же закінчив семирічну школу, а середню в сусідньому селі Крива Руда в 1955 році. Не пройшовши за конкурсом у Полтавський сільськогосподарський інститут, два роки працював в колгоспі на різних роботах. В 1957 році поступив в Одеський інститут іноземних мов і в 1962 році закінчив Одеський державний університет ім. І.І.Мечникова зі спеціальності філолог, німецька мова, українська мова і література. Був залишений на роботу на кафедрі німецької філології цього ж університету. Працював на посадах викладача німецької мови, потім старшого викладача. В 1972 р. захистив кандидатську дисертацію в Ленінградському державному університеті під керівництвом проф. Зіндера Л.Р. на тему "Оклична інтонація в сучасній німецькій мові (експериментально-фонетичне дослідження)" зі спеціальності германські мови, отримав наукову ступінь кандидата філологічних наук, згодом звання доцента. В 1982 р. захистив докторську дисертацію в Київському державному університеті ім. Тараса Шевченка на тему "Енергетична структура мовленнєвих одиниць" (спеціальність – загальне мовознавство) і

отримав наукову ступінь доктора філологічних наук (1984 р.), а потім звання професора по кафедрі німецької філології (1986 р.). Продовжував працювати в Одеському університеті на факультеті романо-германської філології на посадах доцента, професора, завідувача кафедри іноземних мов, потім кафедри німецької філології (з 1973 по 1998 рік), декана факультету (1978-1986 рр.).

В 1998 р. завідував кафедрою іноземних мов Одеської національної юридичної академії. З листопада 1998 року працював на кафедрі української та іноземних мов Одеського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, напочатку завідувачем кафедри, а з 2001 року професором цієї кафедри.

З січня 2007 року працює професором на кафедрі англійської філології Маріупольського державного гуманітарного університету.

В 1962 році одружився на Лідії Євгенівні (Заїка), випускниці філфаку Одеського університету, в минулому однокласниці, родом з Полтавщини. Діти – дочка Вікторія, кандидат філол. наук, германіст, син – Володимир, фізик, магістр, внуки – Ігор та Олексій і Уляна.

Наукові інтереси В.Г.Таранця знаходяться в сфері германістики, славістики, загального мовознавства та індоєвропейістики. За період наукової діяльності підготував три монографії, одна з них перевидана на німецькій мові в м. Регенсбург (Німеччина). Четверта монографія під назвою “Трипільський субстрат: зародження давньоєвропейських мов” готується до друку. Керує науковою роботою аспірантів та здобувачів, із них на сьогодні захистило 15 осіб.

Шлях до науки почався в Одеському університеті в Лабораторії експериментальної фонетики під керівництвом доц. Т.О.Бровченко в 1962 році. Виконавши необхідний цикл робіт, поїхав до Ленінградського університету, де продовжив наукове дослідження під керівництвом проф. Л.Р.Зіндера. Тут же захистив кандидатську дисертацію і продовжував консультиватися у вчених кафедри у сфері фонології та діяхронічної фонетики. Проф. Т.О.Бровченко та

проф. Л.Р.Зіндер визначили шлях усього подальшого наукового заняття. Після річного наукового стажування у проф. Г.Лінднера та проведення експериментів за участю доцентів К.Пфейфер, Г.Менерта та М.Вюншера в Берлінському університеті ім. Гумбольдта, активно почав роботу над монографією та докторською дисертацією. Після захисту докторської В.Г.Таранець працює у сфері порівняльно-історичного мовознавства, провідними в якому є принципи історизму, причиновості та системності. Початком у цьому була фонетика, напочатку синхронічна, потім історична. Історизм передбачає пізнання мовних явищ у їх становленні та розвитку, це передумова історичного пізнання в науках. Розвиток розглядається як зміна ряду етапів з елементами наступності, як збереження відносної цілісності об'єкта. Причинно-наслідковий зв'язок характеризується об'єктивністю, загальністю та різноманітністю.

У працях В.Г. широко приміняє актуалістичний метод, який полягає у використанні сучасних знань для вивчення минулого та передбачення майбутнього. Кожна одиниця вивчається у часі, розвитку, у становленні її в межах системи. Метод актуалістичний передбачає такі прийоми і процедури: аналіз джерел (лінгвістичних текстів) і синтез одержаних даних, порівняння, абстрагування та логічну історико-наукову реконструкцію. Праці свідчать про наступність у розробці принципів порівняльно-історичних досліджень, зокрема українських мовознавців. Автор притримується ідеї нерівномірності розвитку мовних одиниць. Процес розвитку мови постає як безперервний, наступний і поступовий. Результати досліджень допомогли В.Г.Таранцю систематизувати матеріал історії германських та слов'янських мов, стимулювали пошуки закономірностей розвитку цих мов. Ідея історизму та розвитку мови є провідним методологічним принципом. Розрізняються в мові нашарування, неоднакові за часом, ототожнюються факти різної хронології, відбитої в сучас-

них мовах і в давніх писемних пам'ятках. Реконструюючи архетип, В.Г.Таранець уточнює фонетичні закони, історія звуків розуміється ним як дивергентний процес; працям притаманна ідея закономірності розвитку мови, звукові зміни в якій відбуваються у формі повільної еволюції. Методологічно важливим є твердження про наявність внутрішніх та зовнішніх причин розвитку мови та про їх взаємодію.

У цілому наукові інтереси В.Г.Таранця зосередилися на порівняльному та історичному дослідженні германських та слов'янських мов у сфері фонетики, граматики, семантики та етимології. В результаті серед 80 праць велике місце займають дослідження з діакронії, основні з яких є в цьому збірнику.

Отримав такі відзнаки: значки «Победитель соцсоревнования» в 1977 році, «За отличные успехи в работе» у сфері Вищої освіти СРСР у 1981 році, «Відмінник народної освіти УРСР» у 1991 р. та медаль «Ветеран труда» в 1987 р.

Дорогой наш Учитель!

Многие из нас прошли достаточно долгий путь от момента зарождения идеи, концепции научного исследования до ее реализации. Мы многое не знали, многое не умели, но рядом с нами всегда был наш Учитель – Валентин Григорьевич Таранец - человек, не мыслящий своей жизни без научно-исследовательской работы и поиска новых научных решений.

Валентин Григорьевич выбрал непростую профессию – содействовать сложному процессу становления молодых языковедов, германистов и славянистов. К этому человеку всегда можно обратиться не только с научными вопросами – мы всегда прислушивались и будем прислушиваться к мнению известного ученого, основавшего свою филологическую школу и собравшего вокруг себя большое количество своих последователей – но и с вопросами обыденными, повседневными, житейскими. Валентин Григорье-

вич терпелив, внимателен и строг. Он всегда выслушает, согреет своей душевной теплотой и даст столько позитивной энергии, которой хватит с избытком для реализации и внедрения в жизнь самых сложных, честолюбивых замыслов как в науке, так и в профессиональной жизни.

Люди, первый раз встретившись с Валентином Григорьевичем, обращают внимание на такие его черты как интеллигентность, утонченность, пожалуй, можно было бы даже сказать, аристократичность, Эти свойства нельзя воспитать или привить, с ними можно только родиться.

Беззаветная преданность науке, научный фанатизм, который так редко встречается в наше непростое время, вызывают восхищение и восторг. Валентин Григорьевич – это талантливый Ученый, мудрый учитель. Учитель – этим словом сказано еще не все. В немецком языке есть один очень точный термин, который используют немецкие аспиранты. Это слово - «Doktorvater», буквально «научный отец». Валентин Григорьевич является для нас «научным отцом»: отцом, который обучил нас азбуке науки, благодаря которому произошло становление всех нас как ученых.

Мы, ученики Валентина Григорьевича, хотим пожелать ему крепкого здоровья, реализации самых смелых научных планов, много интересных статей, публикаций, монографий, а также хороших аспирантов и докторантов, от работы с которыми Валентин Григорьевич получал бы истинное душевное наслаждение.

Низкий поклон, дорогой наш Учитель!

Ваши ученики, кандидаты наук: И.Г. Кулина, И.В. Слободцова, Т.Б. Козак, И.В. Пересада, Е.А. Шульган, О.Г. Михайлова, О.П. Ди-мирова, Н.В. Романова, Т.В. Гремалюк, Т.В. Поддубная, Н.И. Козак, И.А. Черняева, Н.А. Гармаш, Н.В. Петлюченко; аспиранты Л.М. Зо-щенко, Ю.В. Иваницкая, О.В. Косиловская.

О профессоре Таранце Валентине Григорьевиче

На правах первой аспирантки я позволю себе выразить чувство глубокой благодарности и признательности профессору Таранцу Валентину Григорьевичу, человеку, который прошел нелегкий путь от простого сельского босоногого мальчишки до выдающегося ученого мировой величины. Его жизненный и научный путь не был усеян розами, однако он упорно шел сквозь тернии и его кропотливый труд находил себя в различных высоких должностях и фундаментальных научных трудах, которые бесспорно составляют основу отечественной лингвистики: германистики, славистики, общего языкознания и индоевропеистики. О таких людях говорят, что он сам себя сотворил, оставаясь при этом скромным, порядочным, добрым, справедливым и очень мудрым.

Наш мир – это море; и тот, кто желает плыть, должен построить корабль из добрых дел. Ваш корабль уже готов к плаванию! У него прекрасный Капитан-Лингвист, надежный, проверенный годами Штурман – Ваша жена, достойные помощники Капитана – Ваши дети и внуки, а также хорошо подобранная команда, состоящая из аспирантов, сотрудников да и просто настоящих друзей.

Дорогой Валентин Григорьевич, Вы и сегодня в прекрасной форме, постоянно работаете над собой и требуете этого от нас. Спасибо за все, что Вы для нас сделали и еще сделаете! Таких людей как Вы сегодня очень мало! Помните об этом и берегите себя!

С уважением, Кулина Ирина

Розділ I.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ У СФЕРІ ДІАХРОНІЇ

1.1. Теоретичні основи діяхронічних досліджень та явище субституції (перцептивний чинник)

/Уривки взяті із монографії «Арії. Слов'яни. Руси: Походження назв Україна і Русь» - Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2004. – С. 6-24/

В основі досліджуваних явищ завжди міститься відповідна методологічна установка, яка визначає шляхи і методи наукового пошуку. Вона залежить від специфіки лінгвістичного об'єкта, яку поряд з іншими утворюють також явища діяхронічного плану. В цій галузі зародився і знайшов втілення порівняльно-історичний метод, завдяки якому компаративістика зробила великі успіхи впродовж його застосування протягом двох століть. Зазначений метод виявляється в окремих методиках: в етимологічному аналізі слів, у словотвірному аналізі, у методі реконструкції та в ретроспективному методі. Розвиток мовознавчих та інших наук з часом наповнив новим змістом методи діяхронічного дослідження, які утворюють відповідні методологічні підвалини. Їх дотримуються дослідники, ними визначаються досягнення мети і вірогідність отриманих результатів. Методологічні установки мають різне обґрунтування і різний вияв, що розрізняє позицію того чи іншого автора при роз-

гляді й інтерпретації досліджуваних явищ. У зв'язку з цим вважаємо за необхідне викласти свої вихідні теоретичні положення, яких ми дотримувалися при розгляді зазначених у статтях проблем.

Становлення фонетичної системи в індоєвропейській правові ґрунтується на фізіологічній основі, що визначається особливостями роботи артикуляційного апарату [156]. Найменша мовна одиниця цього часу – **силабема** збігалася з мінімальним мовленнєвим відрізком – складом, який реалізувався на одиничному фізіологічному скороченні м'язів. Оскільки в протомові голосні і приголосні фонематично не розрізнялися і первинними були приголосні, то силабема, або складофонема, являла собою реалізацію консонанта. Його супроводжував у складі голосний призвук невизначеного тембру (умовно передаємо його через [a]).

З розвитком мови-основи **складофонемна** структура змінилася на **звукофонемну**, в якій фонематично значущими стали виступати звуки – приголосні і голосні. Вони утворювали мінімальну артикуляційну одиницю – склад CV. Ця одиниця мала смислове значення і являла собою прості образи-поняття.

Як свідчать дослідження, давнє слово мало в собі два склади і становило собою первісно **редуплікацію** кореня, а з часом **коренескладання**, в результаті чого утворювалися слова із двох різних коренів. Останні свідчать про ускладнення понятійної структури в мисленні людини. У такому вигляді вчені подають прадавні корені індоєвропейської правови. Цей словотвірний принцип, як і редуплікація, є найдавнішим в індоєвропейських мовах і залишається типовим на весь час існування мов.

З розвитком індоєвропейської правови в ній з'являються слова, в яких більше двох складів. За своєю структурою це були композити, що виражали складні поняття. Рухомий наголос у слові спричинив появу різних акцентно-ритмічних структур. Протиставлення наголошеної і ненаголошеної частин слова привело до редукції

ДІАХРОНІЯ МОВИ

окремих звуків і зміни фонетичної структури слова. У ньому стали з'являтися **закриті** склади, а також **комбінації** приголосних, що по-різному реалізовувалися на початку, в середині і в кінці слова. Для анлауту типовими були сполуки приголосних, що утворювали **висхідну** артикуляційну напругу (типу ST-, TR-, SR-), для ауслату – **спадну** (TS-, RS-, RT-) [156].

Протоіндоєвропейська мова мала аглютинативний тип, який з часом змінився на **флексивний**. У слові відбулася делексикалізація окремих складових, у результаті чого витворилися суфіксальна морфема та флексія. Змінні частини мови характеризувалися триморфемною структурою, в якій морфемна та фонетична межі збігалися [75, с.46]. До цього часу необхідно віднести поділ на дві складові іє. **pə-tér*, про що писав ще К.Бругманн [210, с. 34]. Про існування суфікса **-ter-* говорив також В.Штрейтберг, відзначаючи його значущість [253]. У зазначеному слові виділяється корінь та граматичний формант **-tér* (із ріє. **tara*), що мав значення 'двара', тобто позначав збірність, а пізніше двоїну або множинність [162]. Цей же суфікс розглядає О.М.Трубачов у родинних термінах, відзначаючи, що з часом *-ter* став широко вживатися для позначення діяча [180, с.192]. Генетично граматичний формант **tero* є "вторинним" і складається із **t(o)* і **-ero* [186, с. 76]. З розвитком прамови складний суфікс розщепився і в розглянутому слові приголосний *-t* відійшов до кореня, а колишній суфікс змінився до *-er*. Структура кореня ускладнилася і набула вигляду **pat-*, тобто SVC-. Такий корінь був типовим для пізньоіндоєвропейського періоду [9] і вживався поряд з більш архаїчною структурою CV-. Очевидно, що в зазначений час морфемна і фонетична межі в слові уже не збігалися (пор.: **pə-tér* і лат. **pat-er*). Звідси також випливає, що фонетичний складоподіл залишився **архаїчною** ознакою і показує давні морфемні межі в слові, що дуже важливо при етимологічному аналізі.

Опрощення і морфемний перерозподіл відносяться до найдавніших граматичних процесів [29, с. 25], які визначили подальший розвиток індоєвропейського слова. У такому ж напрямку відбувалися зміни у вірменському слові, в якому корінь “притягує до себе приголосний елемент індоєвропейського суфікса” [186, с. 159]. На матеріалі німецької мови О.П.Димирова показала ускладнення структури кореня в ході розвитку мови в результаті розщеплення суфікса [34]. У зазначених випадках відбувається атракція кореня. Процес переходу суфіксального приголосного до кореня і ускладнення останнього вчені називають **фонетичною атракцією**. У результаті подібних змін у мовах триморфемна структура змінилася на двоморфемну. У германських мовах, наприклад, центральне місце у стародавній морфемній системі почала займати “двоморфемна модель, представлена коренем-основою + закінчення” [29, с.9]. У слов’янських, як відзначав І.О.Бодуен де Куртене, “відбулося поголовне скорочення основ на користь закінчення” [12, с. 25]. “...Зміни в морфемній будові слова – тривалий історичний процес, спричинений дією внутрішніх закономірностей мови, розвитком мислення, психології людини, позалінгвальними факторами” [21, с. 7].

Поняття фонетичної атракції нами широко застосовується при аналізі, оскільки наявність фонетичного поділу свідчить про давню морфемну межу в слові, що дає можливість виділити архаїчний корінь. Вище наводився приклад із іє. **pətér*, де давнім коренем виступає **pə-* (із ріє. **pa-*). Аналогічно вирішується питання виділення початкової морфемної складової (кореня), наприклад, у словах: нім. *Ger-manen* ‘германці’, *Län-der* (мн.) ‘країни’ (пор. укр. *лани*), *Fel-der* (мн.) ‘поля’ (пор. укр. *поля*), *Sor-ben* ‘серби’, *Wen-den* ‘венети’, *ан-ти, сло-в’яни* і т. п., які детально розглянуті в монографії [168].

ДІАХРОНІЯ МОВИ

Після розпаду індоєвропейської прамови, який, як вважається, почався в IV тис. до н.е., окремі гілки мов стали набувати специфічних рис у своєму розвитку. До них необхідно віднести сатемну палаталізацію, яка привела до поділу мов на дві великі групи – групу кентум і групу сатем. Подальше виділення із цих груп окремих мов засвідчило їхні типові характеристики. У слов'янських відбулися перша, друга та третя палаталізації, типові для цих мов. У цих мовах продовжувала діяти індоєвропейська тенденція до відкритого складу, яка суттєво підтримувалася впливом мови субстрата [113]. Після занепаду редукованих голосних в анлауті слов'янського слова з'явилися сполуки приголосних (типу RT-, RS-, SS-, RTS-), які відрізнялися від первинних із висхідною напругою і мали певний напрямок. У германських мовах, навпаки, до сьогодні зберігається архаїчна тенденція анлаутних сполук приголосних. У той же час для цих мов регулярними є зміни індоєвропейських зімкнених приголосних, відомі під назвою першого (загальногерманського) пересуву (закону Грімма).

Дослідження в сфері діахронічної фонології показують, що зміни окремих звуків необхідно розглядати залежно від їх позиції в слові та складі [156; 125]. Такий підхід зумовлюється фізіологічною природою цих мовленнєвих одиниць при зародженні, яка виглядає так: початок слова (включаючи наголошений склад) утворює висхідну артикуляційну напругу, тобто **робочу** фазу у вимові слова, післянаголошена частина, на яку припадає спадна артикуляційна напруга в роботі м'язів, становить фазу відносного **спокою**. Відзначимо, що саме такий ритм при вимові одиниць мовлення створює умови, за яких м'язи при артикуляції (і ширше, комунікації) не втомлюються. Ці два протилежні типи зміни напруги в слові зумовлюють звукові зміни. Для першого типу змін (анлаут слова) суттєвими є модифікації в напрямку від гортанних та задньоязикових до передньоязикових та губних.

Виходячи із цієї загальнофонетичної особливості зміни звуків, І.О.Бодуен де Куртене відзначав у відомих йому мовах “загальний факт, який полягає у поступовому перенесенні або пересуванні рухів при вимовлянні знизу вгору і ззаду наперед, тобто із горла в рот і з задньої частини язика на передню або ж, хоч і не так часто, від задньої частини язика на губи” [12, с. 235]. Назвемо цей тип зміни місця артикуляції звука в напрямку “знизу вгору” як “**висхідна артикуляція**”. Тут змінюються звуки у напрямку їх загальнофонетичної фонації, коли слово вимовляється на видиху, що є характерним для індоєвропейських мов. Протилежного напрямку зміна, тобто “зверху вниз”, або “**спадна артикуляція**” звуків, відбувається на фазі розслаблення м’язів, яка приходить на периферію слова і, насамперед, на її ауслаут, де наявна також спадна артикуляційна напруга. На цій кінцевій ділянці слова в принципі вимовляються звуки різного спрямування щодо їх місця артикуляції, хоча переважають зміни зі спадною напругою.

Зміна висхідно-спадного руху артикуляційної напруги в слові відбувається в наголошеному складі на дільниці голосного. Тут реалізується фонетичний (енергетичний) **максимум** слова. Його периферія, яка припадає на анлаут і ауслаут, має мінімальні показники артикуляційної напруги. Дослідження, виконані з вищезазначених позицій, показують, що історично в слові відбувається поступове й безперервне нарощення пікової величини напруги на наголошеному складі (на голосному), а на крайніх частинах слова (і складу) має місце послаблення її, особливо в ауслауті слова. На жаль, ці загальнофонетичні особливості розвитку слова не завжди враховуються дослідниками при розгляді звукових змін, хоча такі зміни засвідчуються в компаративістиці досить часто. Проілюструємо зазначені вище “діахронічні” ознаки фонетичного слова на прикладах звукових змін в слові.

ДІАХРОНІЯ МОВИ

Показовою у цьому випадку є зміна звуків *s* і *h*. Згідно з експериментально-фонетичними дослідженнями, звук *s* є артикуляційно сильнішим, ніж *h*, отже, розвиток у напрямку $s > h$ свідчить про послаблення приголосного *s*. У той же час при такій зміні має місце переміщення артикуляції в напрямку від передньоязикового до гортанного. Такого типу зміна місцетворення звуку і його артикуляційне послаблення можуть бути тільки в післянаголошеній позиції слова, зокрема в ауслауті. Як свідчать мовні факти, це фонетичне явище має регулярний характер і виявляється, наприклад, у споріднених словах при порівнянні кінцевого лат., герм. *s* і кінцевого звуку *h* у давньоіндійській мові. Пор.: лат. *domus* і скр. *dámaḥ*, гот. *sunus* і скр. *sunuḥ*. У той же час, виходячи із розглянутого загальнофонетичного явища, подібна зміна ($s > h$) не може бути в початковій частині слова, тому що вона засвідчила б перехід передньоязикового в гортанний (спадна артикуляція), і також суперечить напрямку висхідної напруги в анлауті слова. В зв'язку з цим не можемо прийняти існуючу тезу, згідно з якою вважається, що латинське *s-* є більш давнім, ніж давньогрецьке придихове *h-* [48, с. 61]. У той же час *s-* могло змінюватися в більш сильний *š*, що засвідчено, наприклад, у слов'янських мовах у вигляді чергування *s/š*, (укр. *носити* – *ношу*), у германських в сполуках з іншими приголосними (двн. *sneo*, *smal* - нім. *Schnee*, *schmal*).

Використання загальнофонетичних особливостей розвитку слова дозволяє глибше розглянути етимологію слів і підійти до вирішення наявних спірних питань. Щодо цього цікавими є давні корені в іє. **swek'ro-s* 'свекор', **swek'rû-s* 'свекра', які широко представлені в індоєвропейських мовах. Наприклад: псл. **svekrъ*, **svekry*, лат. *socer*, *socrus*, гот. *swaihra*, *swaihro*, двн. *sweger* 'свекра', дісл. *sværa* 'свекра', гр. *έκυρός* 'свекор', алб. *vjehërr*, кімр. *chwegr*, корнськ. *hweger* 'свекор', вірм. *skesur* 'све-

кра', у формах яких аналізований корінь "не має достовірної етимології" [180, с.121-123]. Протиріччя полягає в інноваціях іє. **swe-*, яке у такому вигляді реалізується в мовах кентум і широко представлене також у мовах сатем. Якщо ж у останніх воно набуває форму **hwe-*, то такий варіант вважається вторинним, який вийшов із іє. **swe-*. Тобто, дослідники допускають в анлауті звукову зміну типу *sw- > hw-*. Зміна ж *s- > h-*, про що вже йшлося вище, протирічить загальнофонетичним особливостям розвитку початку слова, хоча в абсолютному анлауті в сполучі приголосних *sw-* таке послаблення *s-* в принципі можливе. Досить ймовірним виглядить реконструйований початок кореня у мові-основі у вигляді *(*s*)*k^we-* з 'біглим-*s*'. Близьким до цієї форми є вірм. *skesur*.

Спостереження над звуковими змінами приголосних в анлауті показує, що історично цим змінам передували артикуляторно сильніші звуки. Наочно такі зміни представлені численними фактами у германських мовах, у яких згідно з законом Грімма іє. **k-* > герм. **h-*, де відбувається фонетична зміна в напрямку послаблення початкового **k-*. У такому ж напрямку відбувалася зміна зімкненого приголосного на щілинний у слов'янських мовах в анлауті слова (палаталізація), де має місце також висхідна артикуляція. Такого типу звукова зміна широко засвідчена в мовах у вигляді іє. **k-* > герм. **h-*, псл. **s-* (напр., лат. *cor* – гот. *haerto*, укр. *серце*).

Необхідно наголосити, що подібні зміни можуть розглядатися в порівнянні споріднених слів у різних мовах. Повертаючись до вищезазначеного прикладу, відзначимо, що зміна в напрямку *h- > s-* є фонетично можливою тільки в анлауті (іноді в інлауті), тобто від менш слабкого до сильнішого і від гортанного до передньоязикового. У той же час в ауслауті *-h* артикуляторно ослаблюється і може зовсім зникнути.

ДІАХРОНІЯ МОВИ

Вищезазначене дозволяє допустити, що зміни типу іє. **k-* > *h-*, **k-* > *s-* свідчать про наявність в анлауті в більш давній період існування прамови артикуляційно сильнішого приголосного, ніж у пізніший час у окремих мовах. Це правило можна застосувати ретроспективно при розгляді етимології слів, про що буде йти мова далі в одній із статей.

Із досліджень у галузі фонетики відомо, що серед фонетичних змін необхідно розрізнати власне артикуляторно-акустичні зміни звуків, які корелюють з підсиленням чи послабленням м'язів органів артикуляції і відбуваються за відповідними правилами чи законами безперервно в ході розвитку мови, і зміни, де має місце підстановка одного звука іншим, тобто **субституція**. Явище субституції є результатом асоціації близьких за звучанням звукових образів і визначається перш за все перцептивним фактором. Зупинимося в деталях на окремих прикладах підстановки звуків, які у діахронії досить поширені.

Т.В.Гамкрелідзе і Вяч.Вс.Іванов у відомій своїй праці пропонують лінгвістичне дерево розвитку понять у давній час існування індоєвропейців. Вихідним у цьому розвитку є образ “живого”, до якого входили тваринний світ (включаючи людину) та рослинний. Аналіз відповідних лексем дозволив дослідникам реконструювати первісний корінь, що був у зародженні зазначеного поняття “живого”. Цей корінь має вигляд: **k^ʰi*, **k^ʰe* і [24, с. 465]. Якщо перефразувати фонетичні ознаки, то в нашому позначенні його можна зобразити як **k^wi-*. Розвиток мислення давніх людей і подальше пізнання навколишнього середовища привели до розщеплення поняття “живого” на бінарне протиставлення “живого”/“неживого”, що відповідно стало у вигляді коренів: **d^heu_̣-s//*anH* та **b^hel-* [24, с.468]. Автори не пояснюють, яким чином відбулися відповідні фонетичні перетворення, зокрема маємо на увазі розвиток початко-

вого приголосного в напрямку $*k^w > *d^{[h]}$, $*k^w > *b^{[h]}$. У простішому варіанті тут наявні різні фонетичні зміни: 1) зміна лабіовелярного на передньоязиковий, тобто $*k^w > *t$ - та 2) перетворення того ж задньоязикового в губний, тобто $*k^w > *p$ -. В обох випадках відбулися фонетичні процеси, характерні для мов: історичні зміни звуків мають місце в напрямку дії артикуляційного процесу при говорінні, тобто тут діє ‘висхідна артикуляція’. Очевидно, зміни, подібні вищезазначеним, і є типовими для мов. Проте останні відрізняються від інших змін відсутністю власне акустичних перетворень. Акустично тут могло б бути перетворення типу $k > h$, але воно ніколи не приводить до переходу k в p або t . У цих випадках має місце лише підстановка одного звука іншим, яка викликана дією слухової асоціації за подібністю. Перцептивний чинник, як правило, не враховується при розгляді і поясненні фонетичного розвитку форм слова, в той же час він виступав надзвичайно суттєвим у прадавній час існування людини. Коли не було писемності і відповідного впливу графіки на вимову мовленнєвих одиниць, у мові первісної людини існувала і функціонувала велика кількість фонетичних варіантів у принципі тих самих лексем. У цих умовах велике значення мали асоціативні моменти подібності чи тотожності при сприйнятті значущої одиниці. Саме таким результатом асоціативної подібності треба пояснити перехід $*k^w > *p$ -. перший приголосний має ознаки: ‘глухість’, ‘зімкненість’ та ‘лабіальність’, всі ці модальні ознаки залишаються без змін у приголосного $*p$ -. у результаті підстановки змінилося лише місце артикуляції. Зміна типу $*k^w > *t$ викликана подібністю акустичних спектрів зімкнених приголосних k і t , що і спричинило відповідну підстановку. Оскільки в розглянутих випадках діє перцептивний чинник, такі зміни, тобто **субституцію**, необхідно чітко відрізнити від **артикуляторно-акустичних** змін,

ДІАХРОНІЯ МОВИ

у яких відбувається безперервне і поступове підсилення чи послаблення артикуляції звука і відповідно його акустики в ході розвитку мови. Різна природа цих фонетичних перетворень дозволяє звукам у випадку підстановки змінюватися незалежно від позиції їх у слові, тобто від висхідного чи спадного типу напруги; і звідси витікає, що при субституції можливими є також протилежні напрямки, наприклад, зміни типу $k > t$ або $t > k$. Проілюструємо сказане на окремих прикладах.

У германських мовах існував займенник першої особи одн. у вигляді **ik*, в якому кінцевий зімкнений змінився на середньоязиковий *-ch* (нім. *ich*) або зовсім зник (англ. *I*). Тут має місце акустична зміна (одноразово зі зміною артикуляції). У той же час в окремих нижньонімецьких діалектах зустрічаємо форму *et*. Очевидно, що в останньому випадку має місце субституція давнього *k* зімкненим *t*. Інші приклади зустрічаються у мовах у дублетах слів: нім. *Kartoffel* і *Tartoffel*, укр. *місно* і *кісно*, *місто* і *кісто*; рос. *шпаклевка* і *шпатлевка* та ін.

Субституція розглянутих приголосних широко представлена в грецькій мові, в якій іє. **k^w* репрезентує τ і π [134, с. 79-80]. Досить наочно такі зміни мають місце в давньогрецькій мові, в якій іє. **k^w* міг розвинутися в π [136, с. 76; 134, с. 79-80] (пор.: іє. **k^woinâ* ‘відшкодування’ - гр. *ποινή* ‘відкуп за вбивство, штраф’).

В історичних змінах, які являють собою явище субституції, трапляються написання приголосного *b* на місці сонорного *w*, в яких зберігається місце творення, а змінюється спосіб вимови звуку. Широко це явище представлене в грамотах XIV ст., написаних на баварському діалекті, наприклад: *barhayt* замість *Wahrheit*, *antburt* замість *Antwort* [250, с. 80].

Вище вже зазначалося, що подібні зміни, викликані перш за все впливом перцептивного чинника, мали більше поширення в індоєвропейських мовах у дописемний час, ніж у період становлення

письма і наявності певної писемної традиції. Як показує аналіз фонетичних змін, явище субституції було в давнину досить поширеною фонетичною трансформацією. Розгляньмо ще деякі приклади.

У слов'янських мовах, відзначає О.М. Трубачов, історична фонетика “не знає регулярного переходу $tl, dl > kl, gl$ ”, проте такі зміни мають місце час від часу в різних словах і діалектах “майже на всій слов'янській мовній території” [183, с.4]. Автор вважає, що на цих же загальних фонетичних властивостях ґрунтуються і регулярні зміни в балтійських $tl > kl$, перехід $dv > b$ в латинській мовах. Розглянувши давню ремісничу термінологію в індоєвропейських діалектах, О.М. Трубачов відмітив фонетичний перехід $-tl- > -kl-$ в окремих слов'янських мовах [181, с.38]. Очевидно, що зазначені переходи являють собою явище субституції, і як свідчать дослідження, вони досить часто засвідчені в слов'янських мовах.

Аналогічні зміни відзначає В. М. Топоров при розгляді етимології давніх пруських слів, у яких представлена субституція окремих зімкнених. Розглядаючи пруське слово *ape* зі значенням ‘струмок, річечка’, В.М.Топоров зазначає, що деякі дослідники вважають варіантом цього кореня серед інших $*ak^w-$ (пор.: хет. *ħapa-* ‘річка’, ‘потік’, *ħappa* ‘вода’) [174, с.97], тобто зазначені корені в смисловому відношенні виступають як тотожні і, отже, можна прирівняти між собою також приголосні $*-k^w-$ та $*-p-$.

У рукописах XIV ст. давньопруської мови в словоформах *Bardoayts* і *Gardaitas*, що позначають ‘бога кораблів, мореплавання’, початкові *B-* і *G-* часто змішуються, хоча в більш ранніх списках, як пише В.М.Топоров, відмічаються зазначені лексеми не з *G-*, а з *B-*, що, мабуть, є первісним [174, с. 196]. Очевидно, тут також має місце явище субституції.

Розглянуте фонетичне явище субституції звуків, як показали приклади, є досить поширеним у мовах і може пояснити ті фоне-

ДІАХРОНІЯ МОВИ

тичні процеси, які засвідчені в давніх словах. Разом з тим виникає питання, в яких умовах діє субституція? Зупинимося на цьому аспекті питання.

По-перше, необхідно зазначити, що явище субституції широко притаманне мові дітей, які ще не опанували достатньою мірою систему рідної мови і не вміють ще читати й писати, у них повністю відсутній чинник впливу писемного тексту на вимову слів. Такі діти у віці 2-3 років вимовляють, наприклад, укр. *свікло* замість *світло*, *краткор* замість *трактор* і т. п. Проте з часом під впливом мови дорослих і опановуючи звукову систему рідної мови, діти починають правильно вимовляти слова і випадки зі субституцією відходять у минуле. У мові дітей, як показують дослідження, існує дві фонологічні системи, перша з яких і має виявлення у субституції звуків, скороченні груп приголосних і т. п. [11]. Очевидно, що мова дітей не може суттєво вплинути на існуючу фонологічну систему, в середовищі якої діти перебувають.

Підстановка окремих звуків трапляється іноді в іноземних словах, особливо у випадках їх усного запозичення. Такі приклади відомі в мовах, як у наведених словах: нім. *Quark* – рос. *творог*, рос. *тополь* – нім. *Pappel*, де мають місце зміни *kw- ~ tw-*, *t- ~ p-*. Проте такого роду приклади субституції є поодинокі і також не можуть суттєво вплинути на лексичну систему мови.

Надзвичайно важливими є результати субституції у випадках накладення однієї мови на іншу, насамперед це вплив субстрату на мову прийдешньої спільноти. Такий приклад можна навести виходячи із дослідження Ю.Л. Мосенкіса про вплив мови населення Трипілля на праслов'янську [114]. Про це в деталях нами відмічається в окремих недавніх статтях. Хочемо тільки додати, що такі наслідки мали і мови кельтські, германські та інші, носії яких зазнали впливу мови автохтонного населення. Широко відомі явища

субституції в кельтських мовах, у яких у залежності від інновацій іє. *k^v виділяються дві підгрупи: P-мови і Q-мови [66, с. 388]. Все це пояснюється саме впливом мови субстрату в час розпаду давньоєвропейської групи мов, носії якої знаходилися на території, заселеній трипільцями.

До відзначених вище основних діяхронічних ознак у фонетиці та морфології, які нами використовуються при аналізі слівформ, необхідно також додати, що лексеми, як правило, розглядаються нами в **семантичних гніздах**. Такий підхід дозволяє глибше реконструювати прадавні індоєвропейські корені. При аналізі використовуються всі форми, зафіксовані в писемних пам'ятках мов, і на їх основі реконструюється та чи інша праформа і її мотивуюча ознака, що лягла в основу нової лексеми.

1.2. Метод ретроспекції в діяхронії

/Надруковано в співавторстві з І.В.Слободцовою та Н.В.Литвиною в збірнику «Мова». Науково-теоретичний часопис з мовознавства. Проблеми прикладної лінгвістики. - № 9. – Одеса: Астропринт, 2004. – С. 168-170/

В основі мовних, як і інших, досліджуваних явищ знаходиться методологія науки. Вона визначає методи і прийоми пізнання навколишнього світу і в свою чергу залежить від специфіки лінгвістичного об'єкту. Таку специфіку поряд з іншими утворюють явища діяхронічного плану, вивчення яких привело до зародження і примінення порівняльно-історичного методу. Якщо обмежитися монологістичним дослідженням і розглянути метод внутрішньої реконструкції в конкретній мові, то проблема останнього має ретроспективне направлення. Такий напрямок визначає академічне видання колективної праці “Методы лингвистических исследований” [121]. Сам же метод ретроспекції окремо не виділяється [5; 135], хоча в наукових дослідженнях він приміняється і носить зазначену назву. **Метою** нашого дослідження є обґрунтування методу ретро-

ДІАХРОНІЯ МОВИ

спекції, його доцільність примінення, результативність і достовірність висновків, що становить основні методологічні питання будь-якої науки [115]. У цьому полягає **актуальність** зазначеної теми, яку розглянемо на конкретному мовному матеріалі.

До споріднених належить метод реконструкції, який знаходить реалізацію в діяхронічних дослідженнях і з допомогою якого відтворюються давні форми і значення слів. Такий же прийом одержання даних має місце і при приміненні методу ретроспекції. Проте зазначений метод відрізняється від методу реконструкції тим, що його завданням виступає попереднє створення відповідного **конструкту** знань, який використовується як методичний прийом при порівняльно-історичному дослідженні розвитку мови. Метод ретроспекції становить собою ніби повторний аналіз історичного матеріалу. Отримані результати первинного діяхронічного дослідження утворюють нову базу вихідних даних для більш глибокого аналізу. Ретроспекція цих даних на давній період існування мови дає можливість з позицій давнини подивитися на розвиток того чи іншого мовного явища. Цей метод може бути використаний і використовується на всіх рівнях мови. Приведемо окремі приклади примінення методу ретроспекції.

Виходячи із діяхронічних досліджень (М.М.Гухман, Е.І.Туманян, В.Т.Коломієць, О.П.Димирова), отримуємо, що в давнину в межах слова морфемна та складова межі **співпадали**. Проте з розвитком мов відбувалося спрощення в структурі слова, в результаті чого триморфемна структура “корінь + суфікс + флексія” змінилася до виду “корінь + флексія”. Суфікс злився в окремих випадках з флексією або розщепився. В останньому випадку початковий приголосний суфікса примкнув до кореня, в результаті чого морфемна межа змістилася і вже не співпадала з фонетичною. Це явище відоме в лінгвістиці як “фонетична **атракція**”. У той же час фонетична межа

має в собі архаїчну рису, яка свідчить про давнє розмежування двох морфем.

Таким чином, зазначені результати діяхронічного дослідження дозволяють стверджувати: 1) складоподіл у слові свідчить про давнє морфемне розрізнення і 2) в розвитку слова корінь змінив свою структуру і приєднав до себе наступний приголосний із бувшого суфікса. Ці два положення ретроспективно приймаємо як **аксіоми** при розгляді етимології слів, вирішенні питання їх спорідненості і т. ін. Вони утворюють конструкт знань, про який говорилося вище. Його можуть створювати і інші гіпотетичні положення, через які аналізуються діяхронічні явища [162]. З відмічених вище позицій розглянемо примінення методу ретроспекції на окремих прикладах.

1. У німецькій і інших сучасних індоєвропейських мовах мають місце споріднені лексеми, напр., типу *Vater, Mutter, Bruder* і ін., в яких виділяється суфікс *-er*. Очевидно, що фонетична і морфемна межі не співпадають. Проте фонетично слова розділяються на *Vater, Mutter, Bruder*, у яких виділяються давні форми кореня та суфікса. Спостереження показують, що в германських мовах мав місце словотвірний формант типу *-ter/-der*, який вийшов із іє. **-ter* зі значенням “два-га” і позначав двоїну, тобто множинність. Розвиток лексем у німецькій мові привів у результаті фонетичної атракції до виділення коренів *Vat-, Mut-* і т.п.

Аналогічно діє метод ретроспекції і в інших випадках. Наприклад: в нім. словах, де множинна форма більш архаїчна, має місце складоподіл *Län-der* ‘країни’, *Fel-der* ‘поля’. Початкові *Län-, Fel-* є давніми коренями, вони мають споріднені форми в інших мовах, напр.: укр. *лан, поле*.

2. У слов’янських етнонімах *слов’яни, склав’яни* виділяються корені *слов-, склав-* та суфікси *-ян-, -ін-*. Проте в час зародження цих наймень морфемний склад був іншим. Складова межа проходила у

ДІАХРОНІЯ МОВИ

вигляді *сло-в'яни, скла-віни*, що свідчить про первісний корінь типу *сло-, скла-*. З розвитком мов і відповідно етнонімів суфіксальний *-в* змістився у напрямку кореня і примкнув до нього, змінивши структуру кореня до вигляду *слов-, склав-*. Матеріал свідчить про необхідність розрізнати два періоди у розвитку зазначених лексем: первісний (*сло-, скла*) і вторинний (*слов-, склав-*), який включає також сучасність. Про ці два етапи у розвитку етнонімів засвідчують гідроніми, топоніми, антропоніми в слов'янських мовах. Зупинимося на цьому детальніше.

Серед гідронімів України особливий інтерес представляє назва річки *Ворскла* (л. п. Дніпра), етимологія якої спірна. М.Фасмер передбачає тут зв'язок зі словом рос. *ворчатъ*, подібно до гідроніма *Піскла* (із рос. *пищатъ*) [188, с.356]. О.М.Трубачов виводить цю форму із східнофінського джерела [182, с.27]. Вважаємо, що у зазначеному гідронімі необхідно виділити такі структурні одиниці *Вор-скла*, які розділяються межею складу і які в давнину представляли дві морфемні одиниці. У “Словнику гідронімів України” приводиться багато варіантів написання цього гідроніма, зокрема: *Въръскла, Ворсклъ, Воръсколь, Ворскола, Worsklo, Vorscola* і ін. [141, с.123], але в усіх випадках перший формант має варіанти *Вор-/Вър-*, а другий *-скла/-скола*. Останній формант *-скла/-скола* чітко засвідчує походження із псл. **skol-* (< піе. **sk^wel-*) і значить ‘слов'янський’. Початкове *вор-/вър-* походить із псл. **hwer-* (< іе. **k^wara*) ‘вода, потік, річка’, тобто *Ворскла* етимологічно значить ‘річка слов'янська’. До цього ж словотвірного типу необхідно віднести і назву річки *Піскла*, в якій *-скла* значить ‘слов'янська’. Споріднену форманту *-сла* із псл. **k'el* (< піе. **k^wel-*) ‘слов'янська’ зустрічаємо і в назві річки *Стрегосла*, деталі словоутворення якої вважаються неясними [182, с.138]. Можливо, і назва р. *Сули* є рефлексом розвитку *сло-* із **суло-* (із піе. **k^wel-* > **k'el-* > **sul-* з семантикою ‘слов'янська (річка)'), а

не іранізм типу гідроніма *Сура*, яка знаходиться в нижньому Подніпров'ї [182, с.206].

До цієї ж словотвірної групи відносимо гідронім *Псел* (л.п. Дніпра), етимологія якого “представляється неясною” [182, с.206]. Ця назва засвідчена в писемних пам'ятках у формах: *Песель*, *Псль*, *Псоль*, *Псло*, *do Pskly*, *Pszczol*, *Pszol*, *Psczel* [141, с.451-452]. У цьому гідронімі також чітко виділяється сема ‘слов’янська’ у вигляді досить давнього форманту *-сель/-сль/-скли*. Цікаво зазначити, що річки *Ворскла*, *Сула*, *Псел* відносяться до одного й того ж водного басейну Полтавщини.

Рефлекси піє. **sk^wel-* на слов’янському ґрунті у вигляді кореня псл. **skwal-* (**skwar-*) зі значенням ‘слов’янський’ зустрічаємо в назвах річок: *Скалка/Скарка* (п. Дніпра), *Скварява* (п. Зах. Бугу, п. Вісли), *Сквиля/Сквила/Квила*, *Skwiia* (п. Дністра), *Сквирівка* (п. Дніпра), *Сквирка/Сквира/Skwirka/Skwira* (л. Росі п. Дніпра) [141, с. 503, 506]. До цього ж кореневого типу відносимо також назви річок: *Скло/Skło/Stkło* (п.Сяну п.Вісли), *Услянка/Vslianka* (бас. Дністра) та *Уславиця /Ustawica* (п. Зах.Бугу п.Вісли) [141, с. 507, 581].

До слов’янських коренів необхідно віднести давні наймення річок, що сягають Помор’я: р. *Вісла/Віскла*, р. *Вілія* (п. п. Німан), р. *Вепр* (притока *Вісли*), де етимологічно виділяються *Ве-пр* подібно до *Вісла*, *Дні-про*, *Прут*, р. *Варта*, що впадає у Варяжське море, а також р. *Волхов*, на якій стоїть Новгород, р. *Горинь* (притока р. *Припять*).

Корені пізнішого походження (*слов-*, *склав-*) засвідчені досить широко в історичний час, починаючи від часів Київської Русі і пізніше. Наприклад: *Слов’янськ*, *Переяслав*, *Ярослав*, *Ростислав* і т.п.

Вищезазначені приклади свідчать, що метод ретроспекції дозволяє отримати більш глибоку і переконливу реконструкцію коренів і словотвірних елементів, ніж при інших підходах. Розглянуті вище спірні приклади, етимологія яких затемнена, можуть отримати, як

було показано, задовільне вирішення в результаті примінення методу ретроспекції. В цьому полягають новизна зазначеного методу і його перспектива.

1.3. Сучасна компаративістика і реконструкція форм (на матеріалі германських мов)

/Надруковано в Збірнику наукових праць «Типологія мовних значень у діяхронічному та зіставному аспектах». Випуск 6 /ред. кол.: В.Д.Каліущенко (відп. ред.) та ін./ – Донецьк: ДонНУ, 2002. – С. 174 – 178/

Дослідження в області порівняльно-історичного мовознавства свідчать про значні здобутки вчених у реконструкції динаміки зміни лексичних та граматичних одиниць і встановленні особливостей їх розвитку. Досягнення в історичній та сучасній фонетиці з використанням експериментальних та ймовірно-статистичних методів розширюють можливості примінення їх результатів та підходів при розгляді зміни словоформ та проведенні їх давньої реконструкції. З цих позицій нами розглядаються деякі фонетичні особливості діяхронії слова і його складових, що можуть бути використані в сучасній компаративістиці при аналізі форм. Зміни фонетичної реалізації мовних одиниць спричиняються розвитком фонологічної системи [48], а також впливом граматичного та лексичного рівнів. Зроблений в останні десятиріччя акцент на дослідженні семантики ставить питання про відтворення динаміки семантичних змін у мові, що потребує коректного використання результатів фонетичних праць при розгляді численних писемних варіантів слова і напрямків його розвитку в мові. В зв'язку з цим зупинимося на деяких діяхронічних ознаках просодії слова.

1. Розгляд історичної зміни слова потребує використання тих його особливостей, що відомі з області сучасної та діяхронічної фонетики. Дослідження показали, що в межах слова відбуваються

ся зміни звуків, які спричиняються перш за все їх **позицією** в слові та **місцем** реалізації наголосу. Так, закріплення наголосу на початку слова в германських мовах свідчить про однотипну ритмічну структуру, в якій історично на початку має місце **фонетичне посилення** (в наголошеному складі) і на кінці – **послаблення** [255]. З цих позицій необхідно інтерпретувати ті зміни, що відбуваються у межах слова. Наприклад, в ході розвитку німецької мови мали місце зміни: двн. *tanag* > свн. *tanec* > нвн. *manch*, двн. *kind* > свн. *kint*, двн. *wīb* > свн. *vīp*, в яких *-g* > *-k* > *-ç*, *d* > *t*, *b* > *p*. У цих змінах приголосних змінюється спосіб артикуляції звуків: “дзвінкий” > “глухий” > (“щілинний”). В інших германських мовах засвідчені такі ж чи аналогічні зміни, відомі під назвою “закону кінця слова”. Таким чином, аналіз показує, що в давніх формах в кінці слова виступали артикуляційно більш сильні приголосні, аніж в пізніший час. За цим слідує висновок, згідно якому дзвінкий приголосний є сильнішим, ніж глухий (у М.С.Трубецького навпаки: дзвінкі є *lenes*, а глухі – *fortes*) [185, с.167-168]. Необхідно пам’ятати, що М.С.Трубецький розрізняв *fortes* і *lenes* як “напружений/ненапружений” по відношенню, наприклад, до нім. *p/b*, *t/d*, *k/g*. Очевидно, що історичні зміни типу *-g* > *-k* > *-ç*, тобто в напрямку спадного артикуляційного напруження, свідчать, що у німецькій мові мало місце в давній час протиставлення “дзвінкий/глухий”, яке з часом відійшло на другий план і на перше місце вийшла опозиція “напружений/ненапружений”. У той же час фонологічна ознака за напругою відсутня у слов’янських мовах, де має місце протиставлення “глухий/дзвінкий”.

На початку слова в германських мовах, де реалізується наголос, мало місце артикуляційне посилення, особливо в позиції голосного звуку. В цьому складі, наприклад, в німецькій мові зародилися голосні переднього ряду огублені *ī*, *ō* (довгі та короткі) як більш напружені, ніж попередні їх варіанти. З часом з’явився

перед початковим у слові голосним твердий приступ, що свідчить про досить велику силу вимови цього голосного в цілому. Наявність у коротких голосних у цьому ж складі твердого відступу також засвідчує артикуляційне посилення в цій позиції слова. Виходячи з експериментально-фонетичних досліджень відносимо німецьку мову до так званого **вокальносильного** фонетичного типу [255, с.23]. Таку особливість мають і інші германські мови. Свідченням цього є також те, що голосний у наголошеному складі в зазначених мовах ніколи не випадає, він завжди має місце також в граматичних формах – прийменниках, сполучниках (*an, ab, und, ob*). Протилежними у цьому відношенні є слов'янські мови, які належать до **консонантносильного** фонетичного типу. У цих мовах кореневі наголошені склади можуть функціонувати без голосного звуку (пор.: вл. *krk*, ч., слц. *prst*), службові слова можуть мати лише один приголосний (пор.: укр. *в, з, б, ж, й*) [76, с.42].

Знання тенденцій фонетичного розвитку слова в історичний час дозволяє екстраполювати цю особливість слова на дописемний період і примінити зазначені діяхронічні ознаки при реконструкції давніх форм, а також використати ці результати при розгляді етимології слів.

2. Фонетичне посилення на початку германського слова і відповідно послаблення в його кінці відбуваються безперервно і взаємопов'язано, що свідчить про загальний обсяг енергетики слова як величини **constant** по відношенню до часу. Характеристика в принципі постійної сили вимови свідчить, що і в далеку давнину слова потребували тієї ж затрати мускульної енергії, що й пізніше, тобто слова не були артикуляційно “важчими” чи “легшими” у вимові для носіїв мови. З розвитком мови змінювалася лише схема реалізації затраченої енергії: поступово відбувалися збільшення сили вимови в початковому наголошеному

складі і зменшення цієї артикуляційної сили в кінці слова, що в цілому відобразилося відповідно на звуках та просодії слова. Відбувалася редукція звуків, слова історично ставали коротшими. Ця тенденція засвідчена у всіх германських мовах. Окрім цього, в цих мовах відбувається “стягнення” слова в напрямку початкового наголошеного складу. Так, в готській мові у слові *bidjan* складоподіл має вигляд *bi-djan* (структура наголошеного складу CV-), з часом у західногерманських мовах, де словесний наголос був більш сильним, ніж в інших германських мовах [131, с.88], серединний приголосний розщепився і слово предстало у вигляді двн. *bittan*, дангл. *biddan*, змінився складоподіл: *bit-tan*, *bid-dan* (це явище відоме в германістиці як “західногерманське подовження приголосних”). Структура початкового складу ускладнилася і прийняла вигляд CVC-. Очевидною є історична зміна складу CV- > CVC-, що свідчить про фонетичне посилення початку слова. Ця ж тенденція діяла і пізніше і проявляється по сьогоднішній день: наприклад, в німецькій мові зазначена лексема має форму *bitten* [bitn], тобто фактично діє як одна артикуляційна одиниця. Фонетично тут можна розглядати один склад у вигляді CVCC [110]. Реалізація в одному складі двох морфем свідчить про **компресію** мовної інформації, що є також діахронічною ознакою просодики слова. В сучасних мовах подібна компресія інформації може досягати “стягнення” в одному складі до чотирьох морфем. Пор.: укр. *вткнув* рзпадається на *в-тк-ну-в* (префікс+корінь+суфікс+суфікс) [165].

Аналогічно розглянутому явищу має місце в мовах **атракція** кореня, до якого історично примикає один чи кілька приголосних, що належали раніше до закореневих морфем. “Перетворення суфікса в елемент кореня, зникнення морфемного шва і утворення нового кореня, - писала М.М.Гухман, - відноситься до найдавніших морфологічних процесів у структурі індоєвропейського

ДІАХРОНІЯ МОВИ

слова” [29, с.25]. Дослідження німецького кореня [34] показало, що в ході розвитку мови структура кореня ускладнюється і має вигляд CVCC-, CVCCC-, VCC, CCV- і т.п. В принципі кожен такий корінь можна звести до набору простих складів, які редукувалися і примкнули до кореневого голосного. Показником архаїчного морфемного стику в цих словах залишається складова межа, яка проявляється в його змінних формах, тобто CVCC- розпадається на CV- або CVC-C. При реконструкції слів необхідно враховувати цю особливість розвитку структури слова і його складових. Так, наприклад, якщо взяти множинні форми іменників, які є більш давніми по відношенню до форм однини, то німецький корінь *Feld-* у множині розпадається на *Fel-der*. Звідси витікає, що більш давнім є корінь *fel-*, а *-der* був граматичним показником. Про таку інтерпретацію свідчить споріднене слово псл. **поле*. По аналогії нім. *Land* і мн. *Län-der* вказують на давній корінь *lan-* зі значенням ‘земля’, що підтверджується наявним в укр. *лан*. Зазначений підхід дозволяє впевнено реконструювати давні германські корені. Основою цьому є принципове положення про те, що в далеку давнину морфемна межа і межа складу завжди **співпадали**.

До зазначеного необхідно віднести ще одну суттєву діахронічну ознаку структури слова: вихідними у мовах були структури складу і слова типу CV, і тому неприкритий початковий голосний у слові, також сполуки двох і більше приголосних є результатом розвитку мови і його словесної структури, вони завжди є вторинними [255]. Наприклад, серед варіантів двн. *herda*, *ertha*, *herdha*, *erdha*, *aerdha* більш архаїчною є форма з початковим приголосним. З іншого боку, складова межа типу *her-da* свідчить про морфемний стик. Розглядаючи початковий корінь *her-*, отримуємо згідно закону Грімма реконструйовану форму іє. **ker-* зі значенням ‘земля’.

3. Хотілось би зупинитися ще на одній фонетичній особливості звуків, яка відносяться до змін типу $*k^w > p, k > t$ або $t > k, *k > c, *k > \check{c}$. В цілому необхідно розрізняти зміну **способу** артикуляції приголосних і зміну **місця** їх творення. В останньому випадку фонетичні перетворення відбуваються в напрямку артикуляції звуків у мовленнєвому процесі [12, с.235]. Про такі зміни свідчать сатемні мови, зокрема слов'янські зі своєю палаталізацією. Наприклад, задньоязиковий [к] переходить в передньоязиковий [ц] або [ч], але не навпаки. Такі зміни мають місце лише у випадку реалізації цих звуків у сильній позиції слова. Якщо ж розглянути зміни типу $s > h$, де останній звук артикуляційно слабкіший попереднього, то такі переходи можливі тільки в слабкій позиції (наприклад, в кінці слова). Про це свідчать відомі зміни в кінці споріднених слів у латинській та давньоіндійській мовах (пор.: лат. *domus* – дінд. *dāmah*). Зміни типу $k > t$ або $t > k$ необхідно розглядати як субституцію звуків: вони мають близький акустичний спектр і в той час, коли не було писемності чи коли ще не існувала писемна традиція, з точки зору сприйняття ці зімкнені виглядають досить подібними звуками, що і спричиняло їх підміну. Наприклад: варіанти нім. *Kartoffel* – *Tartoffel*, нижн.нім. *ik* і *ät*, нім. *Quark* – рос. *творог*, в грецькій мові представлені звуки π або τ на місці іє. $*k^w$ - [134, с.79-80]. Наші спостереження свідчать про подібні зміни чи субституцію зімкнених у слов'янських мовах (псл. $*pole$ із іє. $*k^wer$ - ‘земля’; укр. діал. *місто-кісто*, *місно-кісно*, в мові дітей, які ще не знають письма: *свікло*, *краткор*, *Свіклана* (замість *світло*, *трактор*, *Світлана*). Зазначені звукові варіанти в словах визвані перцептивним фактором, який мав великий вплив на реалізацію звуків в час відсутності писемності.

1.4. Диахронический аспект в фонетическом описании языков

/Надруковано в співавторстві з І.В.Слободцовою в науковому збірнику «Новітня філологія». - № 2(22). – Миколаїв: вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2005. – С. 14-18/

Общеизвестным является факт развития языка, в частности его фонетической системы. Изменение системы отражается на установившихся отношениях ее единиц, приводит к видоизменениям артикуляторно-акустических характеристик звуков, а также слогов и других речевых единиц. К настоящему времени имеется большое число исследований просодических единиц в современных языках. Среди них особое место занимает структура слога, глубоко изученная в различных языках, часто с помощью экспериментально-фонетических методов (Л.В. Бондарко, Е.Д. Панфилов, Р.К. Потапова, Л.И. Прокопова, Г.Л. Лисенко, Т. Berg, H.G. Tillmann, P. Trost, H. Vater). Не случайно данная единица привлекает постоянное внимание исследователей, в ней реализуются сегментные единицы – фонемы, а с другой стороны, слог является строительным материалом для морфем. В нем находят реализацию ударение и фонетические признаки, обеспечивающие целостность слова. Слог в качестве структурного элемента входит в единицу высшего порядка – фонетическое слово. Однако в имеющихся исследованиях, которые относятся ко времени современного состояния фонетической системы языков, не учитывается динамика изменения всех сегментных и просодических единиц в ходе развития того или иного языка. В.М.Жирмунский в свое время писал об «обязательности связи» синхронического и диахронического подходов в исследованиях [45, с.10]. Использование результатов диахронии при фонетическом описании языков позволяет выявить такие особенности звуковых единиц и их сочетаний в речи, которые невозможны при существующем статическом подходе. Артикуляционная база, которая, как писал Л.Р.Зиндер, «обусловлена исторически» [54, с.223], характеризует фонетическую систему данного языка в целом и «оказывает существенное влияние на направление его фонетической эволюции» [54, с.82], другими словами, в артикуляционной базе нахо-

дят отражение признаки и особенности, характерные для развития языка. Целью предлагаемой статьи является определение тех признаков в системе языков, полученных в диахронических исследованиях, которые могут и должны быть использованы в практике изучения и преподавания языков на современном этапе. С этих позиций нами рассматриваются артикуляторно-акустические признаки сегментных и просодических единиц в немецком и украинском языках, в отдельных случаях выводы распространяются на германские и славянские языки.

Исторические изменения звуков происходят в первую очередь в пределах слоговых единиц, поэтому слог необходимо рассматривать как основной речевой отрезок при определении артикуляторно-акустических характеристик звуков. Артикуляторная напряженность согласных зависит прежде всего от их позиции в слогe. Начало слога всегда более напряженное, чем его конечная часть, в которой чаще всего происходят звуковые изменения. Согласно исследованиям М. Граммона, Р.Х. Стетсона, Н.И. Жинкина, А. Аппеля и других ученых структура слога характеризуется восходяще-нисходящим движением энергии. В работах указывается прежде всего на симметричность энергетической структуры ($\mathcal{E}_c$) слога, в центре которой находится энергетический максимум. С точки зрения звукового наполнения это значит, что в центре слога находится гласный, а периферию слога по обе стороны от гласного образуют согласные.

Однако историко-типологические исследования последних лет, включая экспериментальные наблюдения в современных языках (В.Г.Таранец, В.В.Чеботарь, И.Г.Кулина, Н.А.Гавриш, О.Г.Михайлова), показали, что энергетический максимум в слогe сильно смещен «влево» и слоговая энергетическая структура является **асимметричной**, а не симметричной, как принято до сих пор. Начальная восходящая ветвь энергетической структуры является

более краткой по времени, последующая нисходящая часть – длительнее, протяжнее. В начальной части слога реализуется согласный (или согласные), в срединной и конечной – гласный. Очевидно, что в цепочке таких Э_с первоначально реализовались открытые слоги.

Отсюда становится понятным универсальный характер для языков мира структуры слога CV, на что указывается в известных работах В. Трнка, Н.С. Трубецкого, Р.Якобсона, М. Халле и др. В общем случае здесь имеют место слоги типа CV, CCV, CCCV, в которых превокальные согласные образуют **восходящую** энергетичность (SR-, ST-, TR-, STR-). Как показал Дж. Гринберг, подобное расположение согласных в слоге является употребительным в языках мира. Если посмотреть развитие слоговой структуры в германских и славянских языках, то и здесь находится структура типа CV в основе образования древнейших германских и славянских слов.

Таким образом, открытые слоги с начальными сочетаниями согласных с восходящей артикуляторной напряженностью являются физиологически наиболее простыми; они должны входить в фонетические упражнения на начальном этапе обучения произношению при изучении иностранных языков.

Закрепление в германских языках в дописьменное время ударения на корне слова привело к четкому противопоставлению в структуре слова начальной, ударной, части слова и заударной, конечной. Фонетическое стяжение немецкого слова исторически происходило в направлении ударного гласного, известное в литературе как «фонетическая аттракция». В итоге, образовавшиеся сочетания конечных согласных фонетически подчиняются корневому гласному (ср. изменения вида: двн. *habest* > свн. *habst* > нем. *hast*). В результате развития немецкого языка и изменений в пределах слова ударный гласный стал выступать как фонетическое ядро в корне

и слове в целом, цементирующим все артикуляторно-акустические свойства слова в едином произнесении. Такое положение ударного гласного в слове характеризует и определяет суть артикуляционной базы современного немецкого языка, что в целом позволяет отнести данную фонетическую систему к «вокальносильному» типу в противоположность «консонантносильному» в славянских языках, и в частности в украинском языке [156, с.40-41]. Реализация указанной диахронической константы в отмеченных языках нашло отражение также в развитии их фонетических и морфологических систем.

Энергетически сильный участок, приходящийся на ударный гласный в немецком языке, позволяет в этой позиции слова различать долгие и краткие гласные, монофтонги и дифтонги, в целом 18 различных гласных фонем современного языка. Отсюда следует особый статус немецких гласных, который они должны занимать при обучению немецкому произношению в иноязычной аудитории. Как следствие, необходимо учитывать то положение, согласно которому немецкий корень, если он выступает в речи неударным, сохраняет большую силу произнесения гласной, которая всегда присутствует в таких словах. В то же время в «консонантносильных», славянских, языках могут существовать слова без гласной в корне, как, например, в луж. *krk*, чеш. *prst, vlk*. В них без вокального звука реализуются служебные слова, например, предлоги, частицы, союзы: *в, с, б, ж, и* (рус. *в лесу, с ним*, укр. *бо ж, та й, була б*). Подобные формы служебных слов отсутствуют в немецком языке, в котором каждое слово обязательно имеет гласный звук, например: *in, ob, und, mit, je*. Сильная позиция гласного звука в немецком свидетельствует о том, что этот звук не имеет редукции как в служебных, так и в полных словах. Такое различие в особенностях произнесения слов в украинском и немецком языках объясняется принадлежностью

их к различным фонетическим типам, которые являются итогом развития языков.

Принцип «фонетической аттракции» является в слове результатом большой и длительной эволюции фонетической системы в одной и другой группе языков, что объясняется, как уже выше говорилось, закреплением ударения на корне слова, чего нельзя сказать об украинском или русском языках, в которых ударение подвижное. Историческое «стяжение» слова в направлении корневого гласного в немецком языке привело к тому, что в ударной части немецкого слова действует «закон конца слова», характеризующийся в целом артикуляторным ослаблением звуков на этом участке слова [92, с.290-338; 26, с.68-75]. Как следствие этих фонетических процессов, в конце немецкого слова имеет место сильная редукция конечного гласного вплоть до его исчезновения (ср. днн. *sagest* > нем. *sagst*; нем. *sagen* > *sagn*, *schreiben* > *schreibn*, *nehmen* > *nehmən*). Действием «фонетической аттракции» и «закона конца слова» объясняется тот факт, что вследствие подобных изменений немецкие слова отмеченного типа произносятся как один сложный слог, образующий единую артикуляционную единицу, например: нем. *sagn*, *schreibn*. Аналогичным образом произносятся и слова типа: *immer*, *Mutter*, *bitter*, в которых конечный согласный вокализуется и примыкает к начальному ударному слогу.

Большая сила произнесения начального ударного гласного в немецком языке нашла отражение также в наличии так называемого «твердого приступа» в словах. Сильный характер этого гласного, который появился на одном из этапов развития немецкого языка, привел к тому, что в случае отсутствия прикрытого согласного этот гласный стал произноситься с большой силой, что и породило «твердый приступ», которого нет в языках «консонантно-сильного» типа.

Тенденция развития энергетической структуры слова в немецком языке свидетельствует о том, что в эволюции слова и в настоящее время действуют такие фонетические процессы как «большая сила произнесения ударного корневого гласного», «фонетическая аттракция», «закон конца слова», которые определяют также особенности произнесения немецкого слова в ближайшем будущем и которые должны стать в основе выработки орфоэпических норм в современном немецком языке.

Знание механизма слогообразования, исторического развития структуры слога и слова в языке позволяет глубже раскрыть и понять многие лингвистические явления. Практически это может найти применение в теоретических курсах по истории языка, теоретической фонетике, в курсах по практической фонетике, в частности, при составлении фонетических упражнений по иностранному языку, что будет способствовать в целом более сознательному усвоению языка учащимися.

РОЗДІЛ 2.

ЕВОЛЮЦІЯ ФОНЕТИЧНИХ ОДИНИЦЬ

2.1. Фонетичні зміни звуків і слова в діяхронії

/Надруковано в науковому збірнику «Нова філологія». – 2002. – №2 (13). – Запоріжжя: ЗДУ, 2002. – С. 348-350/

З часу зародження порівняльно-історичного мовознавства бере свій початок і порівняльний аналіз споріднених форм в одній або в кількох мовах. Спостереження над регулярними змінами в словах привели в свій час молодогограматиків до встановлення фонетичних законів, серед яких відомі закони Грімма, Вернера, Педерсена та ін. Вважається, що фонетичні зміни в принципі не мають винятків, але якщо вони трапляються, то за ними стоять якісь причини, що можуть з часом проявитися у вигляді нових закономірностей.

Фонетичні зміни відбуваються в живих мовах як алофонне варіювання, визване різними факторами, що діють в процесі мовлення при відповідних умовах (асиміляція, дисиміляція, місце наголосу, позиція звуку в слові та ін.), тому їх називають позиційними. На противагу їм існують зміни історичні, які свідчать про якісні перетворення в фонетичній системі мови в різні періоди її існування. Такі зміни засвідчені в діяхронічних працях, проте нерідко при аналізі їх не приймаються до уваги досягнення в області експериментальної фонетики, що впливає на розуміння фонетичного процесу при переході одного звука в інший

і на реконструкцію форм. Сучасний стан фонетичних досліджень дає можливість досить чітко відтворити ці процеси та пізнати особливості фонетичних змін звуків, які мали місце в словах і які відтворюються на матеріалі писемних пам'яток. На деяких із цих особливостей нам хотілося б зупинитися, і зокрема на фонетичних тенденціях розвитку слова, яким в класичній компаративістиці фактично не приділялося уваги.

1. Історичні зміни в межах слова, як правило, розглядаються дослідниками без урахування особливостей його зміни. Виходячи з поняття ізоморфізму функціонування мовленнєвих одиниць, слово має свої особливості розвитку в мовах. Так, в структурі слова його кінець історично фонетично послаблювався і в більшій мірі тоді, коли наголос реалізувався подальше від кінця. Це знайшло відображення, наприклад, в германських мовах в “законі кінця слова”. Але така закономірність з різною інтенсивністю діє і в інших мовах. Згідно цій тенденції в германських мовах у писемних пам'ятках мають місце зміни типу $-g > -k > -x$; $-a, -o, -u, -i > -e > -ə$ та ін. Напрямок таких переходів свідчить про спадну артикуляційну напругу, що приходиться на кінцеві звуки і яка проявляється поступово від найдавніших часів до сьогодні. При зміні звук міняє одну фонетичну ознаку на іншу, тобто перетворення проходять, наприклад, в порядку: “дзвінкий зімкнений” → “глухий зімкнений” → “глухий щілинний” і т. п. Звукозміни відбуваються безперервно і поступово, а не у вигляді “дзвінкий зімкнений” → “глухий щілинний” (тобто, типу $-g- > -x-$, $-b- > -f-$). Останнє, наприклад, засвідчено в готській мові, пор.: *hlaibs* і *hlaifs* ‘хліб’. Якщо це слово не запозичене, то в фонетичній зміні в середині слова $-b- > -f-$ необхідно передбачити проміжну стадію у вигляді $-b- > -p- > -f-$. Те ж саме необхідно сказати про перехід іє. $*k-$ > псл. $*s-$ (пор.: гр. *кардіа*, стсл. *срьдце*): фонетично зімкнений глухий спершу перейшов у щілинний, а потім відбулася зміна його в передньоязиковий, тобто мала

ДІАХРОНІЯ МОВИ

місце зміна $*k- > *h- > *s-$. Наявність посереднього $*h-$ засвідчено у германських мовах, в яких згідно з законом Грімма відбулася зміна іє. $*k- >$ герм. $*h-$ (пор.: гот. *hairto* ‘серце’). Звідси витікає, що $*h-$ в цих і подібних випадках мав місце в час існування германо-слов’янської мовної спільності. Певно, що знання особливостей розвитку кінця слова дає можливість більш повно представити фонетичні процеси, які мали місце в мовах, а також дозволяє ґрунтовно і переконливо реконструювати давні праформи.

2. Кінцеве артикуляційне послаблення відбувається в мовах одноразово з артикуляційним посиленням на початку слова, особливо якщо в цій позиції реалізується словесний наголос. Проте тут необхідно враховувати особливість мов: у германських підсилення приходить в основному на голосний, у слов’янських – на початковий приголосний (приголосні). Так, у німецькій мові в цій позиції виникли в історичний час нові голосні фонemi *ī, ō*, відбувся перехід $sk- > S-$, проте приголосний $h-$, якщо він стояв перед приголосним, зник. У слов’янських мовах мала місце палаталізація в дописемний час, виникли сильні приголосні *š, ž*, а також сполуки типу “сонорний+шумний”, які відсутні в германських мовах на початку слова. Зазначене свідчить про артикуляційне посилення напруги на початкових приголосних.

У цілому необхідно розглядати **збільшення** енергетичності на початку слова і **зменшення** її в кінці як закономірний фонетичний процес, що стабілізує енергетику слова і робить її постійною для любого періоду існування мови. В межах слова історично відбувається лише **перерозподіл** артикуляційної енергії. Звідси витікає, що в усі часи розвитку мови в ній реалізувалися **оптимальні** фонетичні структури мовленнєвих одиниць, і слова були для носіїв мови “природними” і не створювали для них якихось незручностей в спілкуванні. Сполуки приголосних появлялися згідно особливостей розвитку слів і також ніколи не становили труднощів для їх вимови. Очевидно, що в такому розумінні “закон економії енергії” набу-

ває іншого смислу і стає за своєю суттю “законом збереження енергії”.

Вищезазначене свідчить, що аналіз звукових змін у ході еволюції мовних одиниць повинен робитися з урахуванням особливостей і тенденцій розвитку словесних одиниць у тій чи іншій групі мов чи мові.

2.2. Гармонія голосних і акцентна парадигма в німецькій мові (за матеріалами стародавніх текстів)

/Надруковано в співавторстві з І.А.Черняєвою у Міжвідомчому науковому збірнику, виданому до 80-річчя проф.Л.Г.Скалозуб: «Українське мовознавство». Випуск 37. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2007. – С. 25-29 /

У галузі діяхронічної фонології німецької мови в цілому є вивченими структура і фонетичні особливості складу і слова (Л.Зіндер, N.Boretzky, P.Erdmann, E.H.Antonsen, В.Таранець), розглянуто також причини тих або інших фонетичних змін, що були притаманні німецькій мові в минулому. Незважаючи на велику кількість підходів, що пояснюють фонетичні явища, до цього часу відсутнє єдине розуміння факторів, які викликали ті або інші зміни [208; 240]. Особливий інтерес становлять процеси, зумовлені гармонією голосних у давньоверхньонімецькій (двн.) мові, а також ті, що послужили підставою для регулярного ослаблення кінцевого ненаголошеного складу в середньоверхньонімецькій (свн.) мові. Хоча вивчення природи еволюції мови здійснюється широко і досить давно, вказана проблема до цього часу є **актуальною** [126, с.74]. Як і раніше, в компаративістиці, вважає Т.Гамкрелідзе, основним є «...положення про мовний розвиток, який потрібно розуміти не як рух мови від простого до складного або досконалішого, а як діяхронічну мінливість, варіабельність мови, її здібність до перетворень на всіх рівнях мовної структури» [22, с.29].

Метою цього дослідження є вивчення фонетичних особливостей, що характеризують систему голосних в двн. і свн. періоди мови, і тим самим виявлення причин відповідних фонетичних змін, що привели до появи в німецькій мові нових умлаутних голосних й іншого функціонування системи в цілому.

Аналіз ґрунтується на вивченні фонеміки слова за матеріалами двн. і свн. текстів. Порівняльно-історичний підхід, що застосований у нашій роботі, припускає вивчення функціонування системи голосних у тісному зв'язку з морфемними і лексичними структурами, що реалізовані в словах і текстах. За одиницю спостереження взяті голосні двох складів і відповідно двох морфем – кореневої і закореневої, які утворюють **вокалічну структуру** (ВС). Такий підхід ґрунтується на результатах досліджень проф. Л. Скалозуб, найповніше викладених у її монографії «Динаміка звукоутворення» [139]. Автор досить глибоко і детально вивчила міжскладові відносини в слові, які розкривають природу і, на наш погляд, еволюцію слова, що дозволяє одержані результати застосувати у вивченні фонетичних явищ у діахронії. У результаті, мовною одиницею спостереження є основа слова, в якій представлені голосні під впливом лексико-граматичних одиниць, що є дуже важливим при вивченні системи фонем й їх синтагматики [57, с.186].

Підсумовуючи сказане вище, зазначимо, що в нашому дослідженні планується вивчення функціонування системи голосних у тісному зв'язку з морфемними і лексичними одиницями, в яких виявляється взаємодія всіх рівнів, що нас цікавлять. Така установка, як вже було вказано вище, дозволяє розглянути систему голосних в двн. і свн. періоди розвитку німецької мови на основі матеріалів давніх текстів. Для спостереження було взято 5 двн. текстів і 5 свн. текстів, з яких вибірково відібрано відповідно 2000 і 1000 реалізацій ВС. Одиниці спостереження позначаємо таким чином: ВС /а – а/, ВС /а – і/, ВС /а – о/ і т. д., у яких пари звуків є

однією словоформою з кореневим і суфіксальним (або флективним) голосними.

Завданнями дослідження були якісний і кількісний аналіз ВС та їх частота реалізації в словоформах, розгляд динаміки переходів одних голосних в інші й утворення нових фонем, причини редукції і зникнення голосних й утворення нових фонем, тенденції розвитку вокалічної системи в німецькій мові в цілому.

Необхідно також зазначити, що спостереження за відносинами голосних в структурі слова виникли не випадково і не з чистого утворення звуків, а на місці і на противагу тій фонетичній структурі слова, яка існувала здавна в індоєвропейських мовах. Взаємодія між звуками в основі слова ґрунтується на їх артикуляторній і акустичній однорідності й називається сингармонізмом звуків, який в окремі періоди розвитку мови знайшов відображення в **гармонії голосних**. Як буде показано далі, дописемний стан двн. мови і час його найдавніших пам'яток свідчать про зіставлення і боротьбу в межах слова двох тенденцій у фонетичній структурі слова, зокрема, гармонії голосних й акцентнопідпорядкованої залежності звуків. Розглянемо докладніше це питання.

У двн. період, коли суфікс вже розщепився і почав зникати, приєднуючись до кореня або вливаючись у флексію, слово з трьохморфемної структури поступово перетворилося на двохморфемну. Тільки в окремих випадках цей суфікс, але вже у видозміненому вигляді виконував колишню функцію, а флексія могла до нього тільки приєднуватися, наприклад, у відмінкових закінченнях іменника (напр., двн. дав. в., мн. *bruod-er-um, zung-ô-m*). Такі два послідовних голосних звуки, які відносилися до різних морфем – кореневої й основотвірної (ВС /**uo-e**/, ВС /**u-ô**/) і, отже, виконували в мові розрізнявальні функції, утворювали в нашому спостереженні в кожній із словоформ вокалічну структуру.

ДІАХРОНІЯ МОВИ

Щодо ВС, що утворилася в двн. і свн. словах, застосовувався кількісний аналіз, зокрема визначалася частота реалізації різних ВС і голосних, з яких вони складаються. Вважається, що двн. і свн. статистичні зрізи фонетичних явищ дозволяють вивчити особливості еволюції ВС в словоформах. Для прикладу, в таблиці 1 нижче наведено частоту реалізації ВС у текстах двн. мови (табл. 1).

Проведений нами аналіз щодо вживання голосних у кореневій морфемі, можна порівняти з результатами кількісного аналізу реалізації голосних у суфіксальній морфемі, унаслідок чого можна простежити ідентичність у функціонуванні звуків, перш за все монофтонгів, в одній й іншій морфемах. Найбільш частотними виявилися голосні переднього ряду /i-, a-, e-/ і менш частотними - голосні заднього ряду /u-, o-/ (див. табл. 1). Загалом у ВС слова реалізуються, на перший погляд, незалежно одна від одної дві кількісні парадигми, кожна з яких є **контрастом** реалізацій голосних **переднього і заднього ряду**. Така тотожність у вживанні монофтонгів пояснюється природою граматичних форм, в яких реалізуються ВС. За своїм походженням корінь і суфікс - самостійні основи, що формально є автономними по відношенню один щодо одного. Очевидно, що деяка початкова семантична спорідненість була причиною об'єднання їх в єдину словесну одиницю, яка і з'явилася з часом у дво- або триморфемних структурних утвореннях.

Таким чином, загальний статистичний аналіз двн. матеріалу показав, що найконтрастніше в текстах виступають ВС, в яких реалізуються голосні 'переднього + переднього ряду' і 'заднього + заднього ряду'. Очевидно, що в структурах представлені гомогенні голосні, що утворюють за своєю реалізацією в словоформах двн. текстів гармонію голосних. Таке регулярне вживання може бути назване **гармонією голосних за рядом**. Вважаємо, що вказана ознака є дуже істотною для системи двн. вокалізму. Подальший аналіз ВС показав, що в двн. мові гармонія голосних виявляється у двох

В. Г. ТАРАНЕЦЬ

напрямок: **гармонії ряду** - переднього/заднього і **гармонії рівня**, зокрема, гармонії вузьких/широких голосних. Як показало спостереження, остання ознака системи голосних у вказаний період чинила великий «тиск» на ті звукові зміни, які відрізнялися від зазначеної тенденції в розвитку німецької мови.

Таблиця 1

Частота реалізації голосних у вокалічних структурах /-V̆ -V-/ в двн. текстах

ВС	Г	О	Л	О	С	Н	І	Всього
	/-i/	/-a/	/-e/	/-u/	/-o/	/-D/		
ВС/i-/	148	77	84	31	73	35	448	
ВС/a-/	60	102	165	30	70	14	443	
ВС/e-/	123	70	98	30	97	16	434	
ВС/u-/	86	44	71	36	10	9	256	
ВС/o-/	16	52	73	22	39	1	203	
ВС/D-/	53	28	72	27	427	9	216	
Всього	486	373	563	178	316	84	2000	

Так, наприклад, двн. матеріал свідчить про суттєвий вплив гармонії рівня на відмінні від вказаної особливості реалізації ВС у двн. мові. Під «тиском» гармонії голосних рівня ВС /a-/ видозмінилася в позиції перед подальшим /-i/, внаслідок чого **a > e**. Явище, відоме під назвою **i-умлаут** (Primärumlaut), набуло вигляду ВС /e - i/, відповідаючи діючій в двн. мові гармонії голосних (напр., *gasti > geste*).

Аналогічні зміни відбулися у структурі ВС /e-i/ під тиском гармонії вузьких голосних, унаслідок якої утворилася ВС /i-i/; зміна відома в германістиці як переломлення голосних (Brechung) (напр., *neman – nimis, nimu*).

ДІАХРОНІЯ МОВИ

Гармонія ряду створила в двн. період алофони передньоязикових губних голосних (умлаутних), які поступово перетворилися в самостійні (нові) фонемі і були відображені на письмі в свн. час (напр., *sconi* > *scöne*).

Аналіз показав, що в двн. слові діяла стародавня фонетична тенденція до гармонії голосних, яка історично знаходилася в протиріччі з розвитком і функціонуванням словесного наголосу. Лінгвістичний матеріал свідчить про **зміну тенденції** гармонії голосних в слові на кульмінаційну роль наголосу. Остання полягає в закріпленні наголосу на корені слова і фонетичному підпорядкуванні всіх звуків «цементуючій» дії наголосу. Ця тенденція діє донині і, як свідчать дослідження, не тільки в німецькій мові. «Виділені /наголошені/ склади є відносно незмінним центром слова, який забезпечує його цілісність» [139, с. 125].

Тенденції гармонії голосних в свн. час поступово змінилася дією словесного наголосу, хоча умлаутні утворення продовжували з'являтися, але вже під впливом граматичної аналогії.

У цілому аналіз реалізації ВС у двн. текстах показав, що важливим початком у змінах голосних є зрушення в системі вокалізму, зокрема дія двох протилежнонаправлених тенденцій – гармонії голосних і напруження наголосу. «Тиск» системи є визначальним у фонетичних змінах, зокрема в умлауті і переломленні голосних, і здійснюється реально в асимілятивних проявах.

Дія акцентної парадигми в свн. мові є визначальною і проявляється у фонетичному контрасті наголошеного й ненаголошеного складів. Морфолого-фонетичне послаблення закореневих морфем у свн. мові привело до переходу багатьох голосних у вигляді /e/, частота якого була від 86,4% до 91,3% у пізній свн. період. Інші голосні /-i, -o, -u/ проявлялися епізодично в колишніх композитах і в запозиченнях.

Отже, переважне вживання у закорневій частині свн. слова нейтрального голосного /e/ свідчить одночасно про посилення кореневої морфеми, в якій зародилися нові умлаутні фонемі. Таким чином, можна констатувати, що нові голосні протягом двн. і свн. періоду мови з'явилися за таких фонетичних умов:

- 1) унаслідок дії гармонії голосних щодо «негармонійних» структур (напр., якщо у ВС реалізувалися «широкий+вузький» голосні),
- 2) при артикуляторному посиленні кореневого складу (дії акцентної парадигми).

Слід зазначити, що саме в корені в свн. мові відбувалося зародження нових фонем. Як писав Л.Зіндер, фонемне розрізнення звуків припускає обов'язково їх матеріальну відмінність [53]. Така відмінність нових свн. голосних могла бути тільки в наголошеній, сильнішій позиції слова. Отже, перетворення в слові **гармонії** голосних на **акцентну парадигму** було причиною змін голосних і зародження нових фонем у німецькій мові.

2.3. Рефлекси індоєвропейського *k^w- в слов'янських мовах

/Надруковано в «Слов'янському збірнику», вип. 1. — Одеса, 1996. — С.79-83/

В індоєвропейському мовознавстві достовірно реконструюється лабіовелярний приголосний *k^w-, хоча після розпаду прамови його розвиток і рефлекси в окремих мовах відображено і вивчено не досить глибоко. За своєю фонетичною природою *k^w- утворює складний звук, в якому початкове *k виступає більш сильним, ніж його лабіальний призвук [-^w]. В цілому *k^w-репрезентує одну фонему, подібно до африкат [ts], [tʃ], в яких перший елемент є також зімкненим і більш напруженим. В звуках такого творення ніколи не проходить складова межа. Рефлекси *k^w- в індоєвропейських мовах надзвичайно різноманітні і непослідовні, що породжує багато спірних питань [211; 136; 134].

ДІАХРОНІЯ МОВИ

У мовах кентум розвиток *k^w- проходив у різних напрямках. Найбільш однозначно лабіовелярний знайшов відображення в латинській мові. Наприклад: *quis* «хто», *quid* «що». В германських мовах засвідчено розщеплений варіант у вигляді hw, який у готській мові на письмі передавався одним значком ђ. Наприклад: *ĥas* (ч.р.), *ĥa* (ср.р.), *ĥo* (ж.р.) «хто, що». Подальший розвиток hw- привів до занепаду початкового слабого гортанного [h] або його лабіального елемента. Наприклад: нім. *wer, was*; англ. *who, what*; гол. *wie, wat*; ісл. *hverr/hver, hvat*; дан. *hvo, hvad*; шв. *hwem, hvad* [249, с.713-714]. Розщеплений варіант kw- засвідчено в хетській мові (*kwis* «хто»). Своєрідна зміна *k^w- має місце в грецькій мові, в споріднених словах тут представлений зімкнений π або τ (*tis* «хто», *poteros* «котрий із двох»), а також в італійських діалектах (оск. *pis* «хто», *pod* «котрий»). Лабіовелярний *k^w- фонетично розвинувся в π, або в результаті асоціативної підміни одного зімкненого другим витворився τ. Як свідчать розглянуті мови, на місці іє. *k^w- могли появитися в мовах кентум такі приголосні: kw-, hw-, h-, w-, p-, t-. Щодо мов сатем, то тут вважається, що *k^w- втратив лабіальний елемент і велярний співпав з іншими велярними, які існували в цих мовах. Проте існує й протилежна думка, яка полягає в тому, що лабіовелярні також мали місце в мовах сатем, оскільки їхні сліди можна замітити в окремих мовах цієї підгрупи. «Існують деякі надійні свідчення існування лабіального елемента і в мовах сатем», пише О.Семереньї [136, с. 79]. Наприклад: д.інд. *gurta-* «бажаний» або *guru-* «тяжкий» показують, що тут мав місце лабіовелярний приголосний, так як «тільки після лабіальних появляється u» [136, с.79]. Подібні приклади приводить О.Семереньї із вірменської та слов'янських мов. Припущення про наявність рефлексів лабіовелярного в мовах сатем, і, зокрема в слов'янських, спонукає до більш детального та глибокого вивчення рефлексів індоєвропейського *k^w- в слов'янських мовах в зіставленні з мовами кентум. Для аналізу нами

взята початкова позиція слова, яка вважається фонетично досить сильною і в якій найбільш контрастно проявляється фонематичне протиставлення звуків. Розглянемо кілька прикладів.

1. Слово **ворона** в слов'янських мовах реконструюється у вигляді псл. **vorna* і походить від псл. **vornъ* (стсл. *врана*, вл. *wrona*, слц. *vrapa*, др. *ворона*, н. *wróna*) [39, с.427]. В інших індоєвропейських мовах представлені рефлексії: лит. *várna* «ворона», прус. *warne*, тох.В *wrauna*, що дає підстави вважати проявлення на початку слова більш давнього губно-губного напівголосного [w]. У той же час у германських мовах у значенні «ворон» представлені слова: двн. *hraban*, гол. *raaf*, дангл. *hræfn*, *hrafn*, англ. *raven*, ісл. *hrafn*, в яких більш давнім виступає початковий приголосний h-(герм. **hrabnoz*) [249, с.501]. Відповідно до закону Грімма йому відповідає в індоєвропейській прамові **k-*. В цілому германський матеріал дозволяє реконструювати форму **kra-*, що вказує на звуконаслідувальну її природу і на спорідненість з іншими мовами: лат. *corvus* «ворон», гр. *korax* [213, с.109], а також у слов'янських мовах **krukъ* «ворон» і в балтійських: лит. *krauklys* «ворона», лтс. *krauklis* «ворон» [41, с.109]. В одному із курдських діалектів - сулеймані - зустрічається форма з початковим *kw*: сул. *quarik* «ворона» [195, с.36]. Приведений вище матеріал дозволяє реконструювати іє. **k^w-* і в цілому корінь **k^wera-* «ворон, ворона». До такого висновку може привести перш за все слов'янський та германський матеріал, в яких має місце розвиток: іє. **k^w-* > **h^w-* > h (герм.), w (слов.). Стадію частково ослабленого іє. **k^w-* > **h^w-* можна допустити для періоду слов'яно-германської мовної спільності.

2. Подібний вищезазначеному розвиток індоєвропейського лабіовелярного вбачається нами в зіставленні слов'янських та германських форм особового займенника *він*. У слов'янських мовах засвідчені реалізації: укр. *він*, рос. *он*, слц. *он*, вл. *wun*, нл. *won*, болг. *он*, стсл. *онъ*, з яких реконструюється псл. **онъ* [39, с.400; 190, с.140]. Початкове [w], яке зустрічається в окремих слов'янських

мовах, розглядається дослідниками як протетичне, природа якого спірна і до кінця не в'ячена. В літературі висловлюються різні думки відносно початкових [w] та [h] в окремих слов'янських мовах, зокрема в українській та лужицьких. З часом стало аксіоматичним приписувати названим приголосним протетичний характер [248; 104; 47]. Зіставлення споріднених словоформ у слов'янських мовах з іншими, і перш за все з германськими, дозволяє стверджувати, що окреме вживання початкових [w] чи [h] в слов'янських мовах не має вигляду протези, а являє собою досить архаїчну фонетичну рису, що бере початок від індоєвропейського лабіовелярного *k^w-.

Повертаючись до займенника 'він' в германських мовах, відмітимо, що етимологічні словники засвідчують такі його реалізації: двн. *er*, *her*, англ. *he*, гол. *hij*, дсакс. *he*, *hi*, дісл. *hann*, гот. *is* [249, с.265; 148, с.239]. М.І.Стеблин-Каменський зазначає, що дісл. *hann* 'він' має неясну етимологію, походить від *hanaR [148, с. 239]. У цілому в германських мовах на початку слова представлене більш давнє [h-], що походить від іє. *k- (відповідно до закону Грімма). Давня природа особових займенників, в тому числі займенника 'він', дозволяє на основі слов'янського та германського матеріалу реконструювати єдину праформу у вигляді **h^wena*, що походить від іє. **k^wena* з лабіовелярним на початку слова.

3. Досить достовірно свідчить про відповідні рефлексії індоєвропейського *k^w- в германських та слов'янських мовах зіставлення форм слова **вухо**. В слов'янських мовах мають місце рефлексії: укр. *вухо*, рос. *ухо*, блр. *вуха*, др. *ухо*, п.,ч., сл. *ucho*, вл. *wucho*, нл. *hucho*, стсл. *оухо*, з яких реконструюється псл. *ухо [39, с. 441; 190, т.4, с.179]. Як вище зазначалось, традиційно вважається, що початковий приголосний [w] та [h] в окремих слов'янських мовах являє собою протезу, хоча переконливих доказів для цього немає. В подібних випадках, як правило, робляться відсилки до інших індоєвро-

пейських мов. Але якщо подивитися детальніше, так і в неслов'янських мовах в давніх формах має місце такий же приголосний. В германських мовах засвідчені такі варіанти слова 'вухо': нім. *Ohr*, двн. *ora*, гот. *auso*, англ. *ear*, гол. *oor*, шв. *ora*, дан. *ore*, ісл. *eyra*, виходячи з яких реконструюється прагерманська форма **ouzon-* (із іє. **ous-* 'вухо' [213, с.477; 249, с.187]. У той же час у давньоверхньонімецьких текстах зустрічається форма *hora* 'вухо' з початковим [h] [247, с.144]. Цей же приголосний має місце і в споріднених словах: двн. *horan* 'слухати', нім. *Gehör* 'слух', гот. *hausjan* 'слухати', англ. *hear*, шв. *hora* [213, с.272]. Аналогічним чином дослідники повертають до уваги слова з класичних мов зі значенням 'вухо': лат. *auris*, ав. *usi* 'вуха; розум' [39, с.441], в той же час нехтуються форми в окремих мовах, в яких початок слова прикривається звуком [h] або [w]. Наприклад: перс. *hos* 'вухо', алб. *vesh*, курд. *guh*, сул. *gwe*, д.перс. *gausa-* [39, с.441; 195, с.31]. Наявність у різних мовах чи діалектах на початку розглянутого слова 'вухо' одних і тих же приголосних [h] чи [w] не є випадковим і свідчить про їх походження від більш давнього **h^w*- і далі від іє. **k^w*-. Матеріал слов'янських та германських мов свідчить про спільний **h^w* -, який розщепився на *hw* і потім в окремих словах чи діалектах зберігся у вигляді *h*, *w* чи зовсім зник, асимілятивно вплинувши на наступний голосний, який в більшості випадків виглядить огубленим.

4. Цікавим є зіставлення етимології кореня **vus-* у слов'янських та германських мовах. У слов'янських мають місце форми: укр. *вись*, рос. *высь*, блр. *высачыня*, др. *высь*, п. *вузуна*, ч. *vysa*, вл. *wusoki*, нл. *wusoki*, *husoki*, стел. *высокъ*, звідси псл. **vus-okъ* [39, с.382-383]. Крім початкового [w], в нижньолужицькій мові засвідчено варіант слова з початковим [h]. У германських мовах слова зі значенням 'високий, висота' виступають у таких формах: двн. *hoh*, гот. *hauhs*, англ. *high*, шв. *hog*, ісл. *har*, гол. *hoog*, дан. *hoi*, з яких реконструюється прагерманське **hauhoz* [249, с.271]. Ці форми зво-

ДІАХРОНІЯ МОВИ

дяться до іє. **keu-* ‘гнути, згинати’ [213, с.268]. Хоча в етимологічних словниках не приводяться названі вище слов’янські та германські форми як споріднені, все ж треба відмітити досить чітку фонетичну особливість в цих словах, що свідчить про їх генетичну близькість. У дослідженнях з індоєвропейського мовознавства відмічаються досить часто рефлексии герм. *h*/слов. *s* по відношенню до іє. *k. Наприклад: гот. *hearto* ‘серце’ і в слов’янських мовах *серце*, нім. *hauen* і відповідно в слов’янських *сікти_сокира*, двн. *huwo* та укр. *сова*. Таке ж фонетичне відношення *h/s* має місце в словах *hauhs* та *высь*. Це дає можливість говорити про генетичну спорідненість розглянутих коренів, а звідси витікає, що початкові приголосні *h-* і *w-* вийшли з спільного **h^w*-, що мав місце в більш віддалений від писемних пам’яток час.

Вищерозглянуті етимології підтверджують гіпотезу про один із напрямків розвитку іє. **k^w*- у германських та слов’янських мовах, який для періоду слов’яно-германської спільності реконструюється у вигляді **h^w*-. Подальший розвиток в окремих із цих мов привів до розщеплення **h^w* > *hw* і далі до закріплення в тій чи іншій словоформі одного із рефлексів - *h*, *w* або навіть їх зникнення. Проте і зникнення прадавнього **h^w*- не проходило безслідно. Як вище зазначалось, лабіальний елемент вплинув на наступний голосний, що досить часто приводило до утворення в цій позиції лабіалізованого голосного. Протилежна думка свідчить, що нібито голосний виділив із своєї артикуляції бемольну чи дієзну ознаку, що й послугувала появі «протези» в слов’янських мовах [47]. Таке розуміння є чисто гіпотетичним. Германський та слов’янський матеріал дозволяє в повній мірі реконструювати спільний для цих мов приголосний **h^w*-. Більше того, розгляд діалектного матеріалу свідчить, що початкові [*h*] та [*w*] не зникли, а проявляються в етимологічно споріднених словах. Так, наприклад, в українських діалектах зустрічаються форми слів: орати - горати - ворати, вулиця - гулиця, гост-

рий - вострий, осінь - госінь - восінь, озеро - гозеро - возеро та ін. [101]. Подібні факти були зазначені вище для германських мов при розгляді свідчень давніх німецьких текстів. Проведений аналіз засвідчує необхідність з повною довірою ставитися до окремих реліктових мовних явищ, що мають місце в мовах чи діалектах, і не втискувати ці поодинокі факти в рамки загальних традиційно прийнятих реконструйованих форм. Використання їх в повній мірі дасть можливість пізнати те багатство вираження і особливості функціонування, що були притаманні древнім мовам.

2.4. Природа і функціонування фонему R у мові старших рун

/Надруковано в співавторстві з І.В.Слободцовою в збірнику «Мова». Науково-теоретичний часопис з мовознавства. - № 10. – Одеса: Астропринт, 2005. – С. 44-47/

Із порівняльно-історичного мовознавства відомо, що руна, яка в транскрипції позначається через **R**, виникла із загальногерманської фонему ***z** і в мові старших рун (II-VI ст. н.е.) відрізнялась від індоєвропейської фонему, що передається через **r**. Виникнення фонему **R** пов'язується з дією в германських мовах переходу ***z > R**, відомого під назвою «ротацізм» [150, с.31-38]. Якщо обмежитися кінцевою ненаголошеною позицією в слові, то названий перехід загальногерманського дзвінкого ***z** у найдавніший час мав вияв у скандинавських мовах у вигляді **R**, у східногерманських - **s**, а в західногерманських пам'ятках відмічено відсутність будь-якого приголосного в названій нами позиції слова і допускається, що в цих мовах приголосний уже відпав. Прикладом можуть бути такі слова, як (рун.) *dagaR*, *-gastiR*, (гот.) *dags*, *gasts*, (зах.-герм.) *dag*, *gast*. У скандинавських рукописах IX-XIII ст. зафіксовано подальшу зміну **R > r**, внаслідок якої новий приголосний **R** збігся зі старим **r** [150, с. 31].

ДІАХРОНІЯ МОВИ

Таким чином, перехід у північногерманських мовах $*z > \mathbf{R} > r$ можна розглядати як поступову зміну щільного дзвінкового в сонорний, в результаті чого в кінці слова утворився артикуляційно більш напружений приголосний. З другого боку, в цій позиції слова в готській і західногерманських мовах має місце послаблення напруження у вимові колишнього приголосного $*z$. Таке артикуляційне послаблення знаходиться у відповідності з загальногерманською тенденцією фонетичних і граматичних змін у кінцевій позиції слова, яка відома в германістиці під назвою „закону кінця слова” [143, с.290-338]. Як бачимо, скандинавський ротацізм протирічить загальній тенденції послаблення в артикуляції кінцевого ненаголошеного складу в германських мовах. Щоб зняти це протиріччя, О.І. Смирницький пояснює посилення артикуляції в кінці скандинавських слів особливістю цих мов [142, с.128-129]. Як свідчать дослідження, в германських мовах зустрічається підсилення сили вимови кінцевих звуків на фоні загального послаблення артикуляції в цій частині слова [156]. Проте, щоб зрозуміти істинні причини фонетичних процесів необхідно звернутися до походження фонем $\mathbf{R}$ і її функціонування в мові старших рун. З цією метою нами розглядається дистрибуція і навантаження фонем $\mathbf{R}$ на матеріалі рунічних слів і текстів, поданих у відповідних працях Е.А. Макаєва і В. Краузе [94, с.99-110; 232].

Аналіз слів з руною $\mathbf{R}$ показав, що вживання цієї фонемі позиційно обумовлене. $\mathbf{R}$ ніколи не зустрічається в старших рунах на початку слова. В чотирьох випадках зафіксовано $\mathbf{R}$ у середині слова. Це слова: *haraRaR*, *hroRaR*, *hroReR* і *aRina*. Очевидно, що перші три приклади є формами одного й того ж слова (допускається, що це власна назва) [94, с.128,131]. Форма *haraRaR*, мабуть, більш архаїчна, ніж інші споріднені форми з відсутнім голосним звуком між першою і другою початковими рунами. В.Краузе допускає, що перша форма із наведених слів була написана приблизно в V ст., інші

дві – в середині VI ст. [232, с.563,590]. Серединна руна **R** вживається в закореновому ненаголошеному складі. Слово *aRina* етимологічно відповідає фінському *aRina* і вважається запозиченим [232, с.561]. Названі випадки з серединним **R** становлять 4,7% вживання (всього руна **R** зустрілася в 85 різних словоформах).

Мабуть, не випадковим є те, що всі три слова (окрім *aRina*) мають у кінці ще одну руну **R**, і це дає підставу думати, що кінцева руна **R** у цих словах вторинна за походженням. Первинним могло бути слово **haraR*, а потім уже з'явилося *haraRaR* та інші форми. Оскільки кінцеве **-aR** виконувало в мові старших рун граматичну функцію, наприклад, було показником множинності іменників [232, с.113], то цілком ймовірно, що могли існувати протиставлення в наз. в. одн. і мн. типу **haraR* і *haraRaR*. Тим більше, що існував подібний клас іменників індоєвропейського походження з основою на **-r** (напр., у рунічних текстах *swestar* 'сестра' з кінцевою руною **-r**). Зустрічаємо також слово *dohtriR* (мн. 'дочки'), де серединна руна **-r** є ознакою одиничності імені (пор. в гот. мові *dauhtar* 'дочка'), а множина в зазначеному слові утворена за допомогою **-iR**. Далі буде показано, що голосний перед кінцевим **-R** нерідко виступав редукованим і випадав, що свідчить про більшу значущість приголосного **-R**, ніж голосного. Якщо з таких позицій аналізу підійти до наведених вище рунічних слів із серединним **-R**, то можна дійти висновку, що історично **R** у північногерманських мовах існувало лише в кінцевій позиції слова. Серединним **-R** стало після появи вторинного кінцевого **-R**. Таке припущення підтверджується також великою частотою вживання **-R** у кінцевій позиції (95,3%). Безсумнівно, що типовим є вживання **-R** після голосного звука, з яким **-R** історично утворював один склад.

Аналіз рунічних слів із кінцевим **-R** показав, що в 50 випадках (61,7%) **-R** вживається після [a] (напр., *haiwidaR*, *slaginaR*, *huwaR*). Решта вживання цього приголосного розподілилася таким чином:

ДІАХРОНІЯ МОВИ

після [i] в 10 словах, причому в чотирьох із них, складних, в яких компонентом виступає одна й та ж частина *-gastiR*; після [e] - в чотирьох випадках (напр., *hideR*), після [o] - в трьох словах (*runoR*), після [u] - в двох (*waruR*), і в 12 словах **-R** реалізується після іншого приголосного. В останньому випадку маємо кінцеві сполучення: **-sR, -fR, -tR, -dR, -mR, -nR, -skR, -ltR** (напр., *barutR, borumR, fiskR, rhoaltR*).

Кінцева позиція **-R** свідчить про те, що даний приголосний і попередній голосний перебували в одному складі, а значить були артикуляційно досить тісно пов'язані між собою. Склад завжди становить єдину артикуляційну одиницю і задається однією нейрофізіологічною програмою [54, с. 251; 132]. Після того як у прагерманській мові наголос закріпився на початковій кореневій морфемі, кінцевий склад залишався ненаголошеним і в ньому поступово відбувалися зміни в напрямку загального артикуляційного послаблення у вимові (це і знайшло своє відображення в «законі кінця слова»). Таке послаблення було викликано перш за все зменшенням функціональної значущості кінцевої морфемі - флексії. Зміна в значенні привела до зміни форми [137]. Морфологічна перебудова в кінці слова супроводжувалася іноді повною редукцією голосного перед **-R**. Про це свідчать кінцеві сполуки „приголосний + **R**“, а також уживання в мові старших рун рівнозначних форм як *heramalasaR* і *haeramalausR*. Очевидно, що **R** міг виконувати в словах складотворчу функцію, а значить - належав до класу сонорних звуків і суттєво відрізнявся від загальногерманського ***z**. Відсутність в окремих словах перед **-R** голосного свідчить про досить суттєве послаблення кінцевого складу.

У результаті артикуляційного послаблення в кінцевому ненаголошеному складі не було чіткої різниці в звучанні між «широкими» голосними [a, o, e]. Про це свідчать такі етимологічно споріднені слова як *runa* і *runo*, *runaR* і *runoR*, *hroRaR* і *hroReR*. З іншого боку, ці голосні не змішувалися з «вузьки-

ми» [i, u], і останні розрізнялися між собою. Цілком можливо, що в рунічних текстах відображено стан мови, в кінцевій позиції якої залишалось протиставлення [a - i - u]. Лише таке протиставлення голосних існувало в кінці слова і в пізніших давньоісландських текстах [148, с.25-26].

Вживання сполучень **-iR**, **-uR**, в яких у зв'язку з дією тенденції до послаблення в кінці слова виступають голосні [i, u], дозволяє припустити, що раніше в цій позиції вживалися артикуляційно більш напружені голосні, ніж у старших рунах. Послаблення у вимові кінцевих голосних привело в германських мовах до скорочення їх тривалості: довгі голосні ставали короткими, а короткі редукувалися і зовсім зникли [143, с.335-337]. Припущення того, що [i, u] могли при подібних умовах виникнути з більш напружених, тобто «широких» голосних, підтверджується сучасними експериментальними дослідженнями. На матеріалі синтезованих голосних Г.Лінднер показав, що в результаті скорочення довготи звука має місце якісний перехід: голосний [o:] змінюється в [u], [e:] переходить в [i], [a] залишається за своїм тембром без змін [234, с.407-414].

Подібне скорочення тривалості звучання кінцевого голосного мало місце в прагерманській мові після закріплення наголосу на початковому складі. Цілком імовірно, що в старших рунах малочисленні слова з **-iR**, **-uR**, могли виникнути зі сполучення «широкий голосний + **R**». Оскільки в рунах не було досить чіткої фонетичної різниці між широкими [a, e, o] в сполучі з **-R**, а найбільш частотним виступає **-aR**, то можна припустити, що найбільш архаїчним у мові старших рун є сполучення **-aR**.

Таким чином, виникнення фонем **-R** тісно пов'язане з природою і розвитком кінцевого голосного [a]. Про артикуляційну близькість голосного [a] і **-R** свідчить той факт, що ці звуки іноді позначалися в рунічних текстах однією комбінованою руною (хоча місця на предметі для написання цих звуків окремими рунами було досить) [232, с.453, 482].

ДІАХРОНІЯ МОВИ

Реконструюючи хронологічно глибше в германському слові кінцеву фонетичну позицію, можна прийти до того стану, коли ця частина слова мала досить сильне артикуляційне напруження, особливо в той ранньогерманський час, коли словесний наголос був рухомим і міг займати кінцевий склад слова. В такому випадку кінцеве **-aR** вимовлялося як один звук, в якому [a] мало додаткову артикуляцію і виступало фарингалізованим. Подібне звучання мають у сучасних германських мовах короткий і особливо довгий голосний заднього ряду [a:], який називають «темним, глухим» [238, с.88-89; 205, с.107-108]. При його вимові активну участь приймають м'язи гортані та задньої частини ротової порожнини. Оскільки в ранній прагерманський час кінцева позиція слова могла мати, поряд з послабленням, різноманітне артикуляційне підсилення, то можна допустити зародження фарингалізованого приголосного під впливом [a:] і відповідно розвиток ***(a)s > *(a)z > -(a)R**. Приголосний типу іє. ***s**, в принципі, як свідчать семітські, кавказькі та інші мови, може наближатися до фарингалізованого (напр., араб. *šadrūn* 'груди') [74, с.541]. Таким чином, виходячи з попереднього аналізу, допускаємо, що індоєвропейський ***s** в кінцевій позиції слова після [a] мав ознаку фарингалізованого звука, що і дало його різні рефлекси в германських мовах, а саме: у скандинавських на місці ***(a)s** витворився **-R**, в готській **-s**, а в західногерманських цей приголосний артикуляційно ослаб і зник. Фарингалізована природа іє. ***(a)s** зумовила зазначений розвиток цього приголосного в окремих гілках германських мов. Відсутність цієї фонетичної ознаки в іншому позиційному варіанті іє. ***s** (напр., на початку слова) привела до появи рунічних слів, в яких не витворився **R**. Виконане нами дослідження засвідчує, що в індоєвропейській прамові необхідно розрізняти два фонетичних варіанти приголосного ***s** в залежності від його місця реалізації в слові.

Необхідно також відмітити, що **R** ніколи не змішувався у мові старших рун з індоєвропейським **r**. Це свідчить про те, що **R** і **r**

були різними фонемами, а значить розрізнялися між собою акустично і артикуляційно. В індоєвропейському мовознавстві прийнято, що приголосний іє. *r був передньоязиковим. Новоутворений -R (із іє. *-(a)s) згідно нашому твердженню був задньоязиковим (фарингальним) і значить суттєво відрізнявся артикуляційно від r. З розвитком скандинавських мов, коли зникло фонематичне протиставлення між R і r, вони зійшлися у своїй вимові й пізніше перестали розрізнятися [147, с.122-124].

Вищенаведений аналіз засвідчує ще один висновок, згідно якому артикуляційне послаблення кінцевого складу проявлялося в різній мірі в трьох групах германських мов. Найбільше послаблення мало місце в західногерманських мовах, найменше - в скандинавських. Відомо, що артикуляційні (історичні) зміни в фонетичній структурі слова взаємокомпенсуються: поряд з послабленням у кінці слова відбувається посилення артикуляції в початковій, наголошеній, частині слова [156, с.81-89, 120-121]. Звідси випливає, що словесний наголос у західногерманських мовах є найбільш інтенсивним, а в скандинавських - найслабкіший серед германських мов. За своєю силою наголос у готській мові займає проміжне положення між акцентами в зазначених мовах.

2.5. Мовна комунікація та інформативність мовленнєвих одиниць (діахронічний аспект)

/Надруковано в Матеріалах Всеукраїнської науково-методичної конференції "Мовна комунікація та методика викладання іноземних мов" 17-19 травня 2001 року. – Одеса: Астропринт, 2001. – С.32-34/

Головна функція мови – це комунікація, передача знань від одного мовця до іншого. В її основі знаходиться інформація, а також потреба комусь її передати. Комунікативно-інформативна функція притаманна мові з часу її зародження. В такому аспекті розглядаються тут мовленнєві одиниці, насамперед слово та склад, які є носіями смислу, тобто певної інформації.

ДІАХРОНІЯ МОВИ

Смисл передається в процесі спілкування людей двома шляхами: в результаті артикуляції мовних звуків, сполучених між собою згідно відповідним правилам і інтонованих, переданих акустично і сприйнятих слухачем, а також шляхом писемних знаків. Очевидно, що вимовлені одиниці – склад, слова та ін., які є носіями смислу, прослідкувати історично можна тільки з допомогою писемних текстів, які з давніх-давен фіксували думки і діяння їх авторів.

Першу інформацію від наших предків ми отримуємо при розгляді наскельних рисунків. Ці графічні образи передавали сцени охоти на звірів, ритуальні танці, які виконувалися з приводу різних суттєвих для людини подій. З часом з допомогою послідовності різних рисунків-знаків передавалися складові однієї думки, що представляють у сучасному розумінні окремі слова. Поступово в результаті поширення і більш частого вжитку такого письма рисунки спрощувалися, редукувалися до вигляду, який віддалено нагадував зображуваний предмет чи імітував якусь його дію. Таке письмо називають ідеографічним, воно й зараз використовується у вигляді ієрогліфів у сучасних тональних мовах як китайська, японська та ін.

В індоєвропейських мовах ці ідеографи стали прообразами сучасних букв, що позначають приголосні звуки. Вони утворювали так зване консонантне письмо, яке широко представлене в мікенських текстах та пам'ятках жителів о.Кріт. Голосні звуки на письмі не відображувалися, вони лише супроводжували приголосні, розріджуючи їх у потоці мовлення. Основною артикуляторною і мовленнєвою одиницею був склад з одним приголосним та недиференційованим голосним, тобто силлабема. З часом появились голосні фонemi, які також приймали участь у передачі смислу, але приголосні і до сьогодні залишилися мовно найбільш інформативними звуками. Про це свідчать також дослідження в області теорії інформації.

Таким чином, кожна приголосна в сучасній мові історично є носієм якогось конкретного смислу. Сукупність приголосних є обмеженою, але якої досить для передачі смислової інформації відповідного періоду життя людини. Розширення пізнання людиною навколишнього світу приводило до необхідності збільшення арсеналу використовуваних мовних звуків. Тому зрозумілим і цілком логічним є збільшення у мовах з часом їх розвитку кількості приголосних. Поява в структурі складу голосних фонем привела до розширення можливостей різних комбінацій звуків. Кожен склад в давнину був одноразово і словом. Проте теоретична обмеженість комбінацій різних складів привела до утворення нових слів шляхом коренескладання. Слова представляли в давній час існування індоєвропейської прамови набір сегментів-складів, що виражали більш складні поняття і передавали більше смислової інформації. Цей період існування мови умовно називають аглютинативним. З часом складові слова втрачали лексичне значення і набували великої абстракції, відбувалася граматикування лексичних одиниць. Утворювалися суфікси, закінчення, а потім префікси. Мова перейшла в інший структурний тип – флективний. Наявність словесного наголосу і його рухомий характер привели до утворення різноманітних структур складу: відкритих та закритих, з одним або кількома приголосними в пре- та/або поствокальній частині складу (слова). Замітно розширився арсенал формальних елементів, що передають смислову інформацію. Розвиток мов свідчить про збільшення структур складу, в яких кожен приголосний у минулому виконував якусь лексичну чи граматичну функцію. Як свідчить розвиток мов, для них характерними є редукція звуків чи складів у цілому, стягнення їх в напрямку наголошеного складу і, як наслідок, розщеплення афіксальних морфем і перехід їх складових до кореня (пор. у нім. мові: *Vat-er* < *fa-ter*, *Feld-er* < *fel-der*, *Länd-er* < *lan-der*, *ge-līh* > *gleich*, *ver-essen* > *fressen*). Фонетичні процеси відбуваються під впливом зміни смислу: повна чи часткова втрата сми-

слового значення приводила до змін у формі складу чи слова. В результаті цих процесів з розвитком слів мало місце стягнення їх фонетичної структури: двоскладові слова ставали односкладовими, трискладові двоскладовими і т.п. (пор. нім. *sa-gest* > *sagst*, *ni-mit* > *nimmt*). Якщо в давнину склад був носієм однієї морфеми, то тепер в одному складі стали реалізуватися до кількох морфем. У деяких мовах їх число доходить до чотирьох, наприклад: укр. *в-тк-ну-в*, *в-пх-ну-в*; англ. *strengthened* [streŋ-þ-n-d]. Факти мов свідчать про надзвичайну насиченість однієї мовленнєвої одиниці – складу, що свідчить про компресію мовної інформації.

Таким чином, аналіз складу і слова як одиниць мовлення показує, що з розвитком мов відбувається, з одного боку, поступове ускладнення структури зазначених одиниць, а з іншого, стягнення складів чи морфем слова до однієї одиниці. В одному і другому випадках має місце збільшення насиченості смислової інформації, її компресія. Знання смислової важливості того чи іншого звуку, складу, морфеми в межах слова має велике значення при вивченні іноземної мови і може знайти примінення в методиці її викладання.

2.6. Phonetic structure of word and peculiarities of its development (based on Germanic and Slavonic languages)

/Надруковано в "Proceedings of the XIIth International Congress of Phonetic Sciences", August 19-24, 1991. Aix-En-Provence, France. Volume 3/5. – P.134-137/

ABSTRACT

Ancient rise-fall alteration of the articulation tension with a displaced apex (positive asymmetry) is reconstructed in CV syllable and in words with initial stress. In the course of the development of language intensification of tension is observed at the beginning of a word and relaxation in the end of it, i.e. a redistribution of energy takes place. Presumably, the overall utterance energy remains, in principle, constant.

1. INTRODUCTION

In the process of the development of language its sound aspect undergoes the greatest alteration. Changes occur in sounds, syllables and whole words. The object of study is rootstressed words. The study of the peculiarities of such words implies in the first place a synchronic and diachronic investigation of its CV correlative.

2. PROCEDURE

An electro-acoustic study of the CV word (syllable) in the German and Ukrainian languages was made (the experiment was carried out in the Berlin University under the supervision of Prof.G.Lindner) as well as that of CV articulation tension by using pletysmographic method (Odessa University, Prof.V.Taranenko). The pletysmographic method made it possible to determine the platisma and suprahyoidei muscular tension while uttering a stressed CV-syllable.

In Germanic languages Runic (Old Futhark), Gothic, Old High German, modern German and English texts, in Slavonic languages Old Slavic, Old Russian, modern Russian and Ukrainian texts have been studied. The dynamics of the alteration of the initial stressed syllable as well as of the final unstressed one made it possible to determine the peculiarities of the alteration of the word as a whole in the course of language development.

3. RESULTS AND DISCUSSION

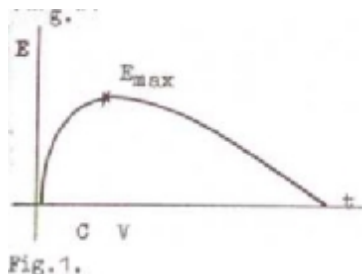
3.1. Phonetic characteristics of the CV-syllable

An analysis of the CV-syllable used in isolation and in words of the CVCV(C) pattern revealed the following.

In Ukrainian the length of a consonant and of a vowel had an average value of, respectively, 0.380 and 0.620, in German 0.355 and 0.645 the length of the CV-syllable is taken for 1.00). In German a phonologically long vowel is present. In a general way, it may be assumed that the ratio of length of the consonant and that of the vowel in Ukrainian and German in CV is 1:2.

The articulation apex $E_{\max}$ in the CV often occupies the vowel area in the following way: in the Ukrainian syllable 80.4%, in German - 93.5%. The

rising part forms the working phase, the falling one - the articulation relaxation which, generally, reminds one of a single muscle-tension [223]. Typical of both languages is the rise-fall alteration in the articulation tension, with some shift of the apex towards the beginning of the utterance (positive asymmetry) (Fig.1).

Articulation tension of CV-syllable

3.2. Phonetic characteristics of a CVCV(C) word

Such words in Ukrainian and German are characterised by two-apex alteration of the articulation tension. In Ukrainian $E_{\max}$ falls on the first syllable in 97.7% of cases, in German in 87.5%. However the apex occupies the initial consonant in the Ukrainian syllable in 72.9% of cases, in German it is 14.8%. It is typical of Ukrainian speech to have a greater tension for a consonant, as related to a vowel within the CV, whereas in German it is vice versa - the vowel is more tense than the consonant. Presumably, in Ukrainian speech realized is a «strong-consonant» phonetic tape, while in German - a «strong-vowel» type.

The tonic apex falls on the first syllable in CVCV(C) units in all cases. The intensity in the Ukrainian word falls on the first syllable in 85.0% of cases, in German in 88.2%. In general, the alteration of the phonetic characteristics has a rise-fall pattern with the apex displaced towards the beginning of the utterance (similar to the CV structure) (Fig. 2).

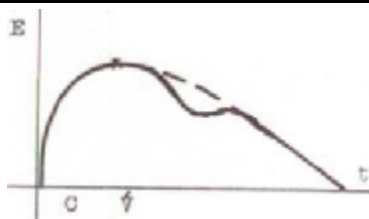

Fig.2. Phonetic structure of CVCV(C)

3.3. Articulation tension of consonants (E_v)

Analysis of CV and Cʹ-syllables made it possible to find the tension of the consonant relative to the vowel, whose value is taken to be 1.00.

The analysis also revealed the difference of the E_o consonants in terms of their formation (Table 1).

Table 1.

Articulation tension of consonants (E_o) (Ukrainian and German languages)

Types of consonants (examples)	E_o Ukr.	E_o Germ.
R_w - semi-consonants (w,j)	1,20	-
R_r - liquids (r,l)	1 .04	0.84
R_n - nasal (m,n)	0.84	0.79
D - voiced occlusives (b,d,g)	0.74	0.57
T - voiceless occlusives (p,t,k)	0.68	0.69
Z - voiced fricatives (v,z)	0.53	0.28
S-voiceless fricatives (s,f,h)	0.35	0.20

In German, the consonants T (p,t,k) are opposed to D (b,d,g) as fortes/lenis [185], in Ukrainian as voiceless/voiced.

3.4. Development of initial consonants in words

Analysis of ancient and modern memorials in Germanic languages has shown that at the beginning of a word the following generalized

combinations occur: ST-, TR-, SR-, DR-, STR- (where R is a sonorant) with a rising tension. For example: skin, tree, snake, dream, stream; foreign words having a non-rising tension being exceptions. For example: sphinx, (Germ.) Psalm, Ndola. The same consonant combinations are found in old Slavic texts, for example: skot, trije, slowo, zmii, bratr, strana. After the fall of reduced vowels combinations with non-rising tension were formed, such as SS-, TZ-, RR-, RST- and others. For example: (Russ.) ssora, rwat', mrak, vhod, mstit' [156].

Generally, the word's beginning in Germanic and Slavonic languages presents a gradual articulation intensification as contrasted with a reduction in the word's end which resulted in the relative growth of closed syllables and consonant clusters. In ancient times, open syllables with CV among them, prevailed in these languages.

4. CONCLUSIONS

Extrapolation of tendencies of the word's beginning and end development in the prehistoric period makes it possible to arrive at the following conclusions:

a) in Germanic and Slavonic languages there has existed a tendency of the open syllable, the closed syllable, the closed syllable being a result of language development;

b) in ancient time, the combinations of initial consonants in words were formed on the principle of rising tension, combinations with non-rising tension being secondary;

c) in the end of words, there occur different types of consonant are results of the articulation reduction of this part of the word;

d) in general, in the course of language development an intensification of tension has been taking place at the beginning of words and a reduction at their end, which implies an interaction of both tendencies. It is supposed that in the course of language development the overall utterance energy remains, in principle, constant and is redistributed within the word.

2.7. Склад як основна мовленнєва одиниця при вивченні іноземної мови

/Надруковано в Матеріалах четвертої міжнародної науково-практичної конференції «Лінгвістичні та методичні проблеми навчання мови як іноземної»: (Редколегія: Зернова В.К. та ін.) – Полтава, 2002. – С. 285-288/

Склад є мінімальною фонетичною одиницею, в якій знаходить своє повне вираження артикуляція звуків, їх сполучення, наголос та інші просодичні характеристики [54]. З іншого боку, в складі знаходять реалізацію морфеми слова, а також пограничні фонетичні та морфологічні сигнали [185]. У ньому реалізується відповідна артикуляційна програма, яка задається в корі головного мозку [132]. Ізоморфізм цих програм у фразі, слові, складі дозволяє останньому виступати в ролі слова або фрази. Звідси витікає, що знання особливостей складу та засвоєння їх при вивченні мови є надзвичайно важливим при продукуванні і сприйнятті та розумінні мови в цілому. У зазначеній праці розглядаються деякі особливості складу в німецькій та українській мовах, які можуть бути використані в методиці викладання німецької мови як іноземної.

Виходячи з досліджень в області фонетики та практики викладання німецької мови, зупинимося на основних особливостях німецького складу в порівнянні з українським.

1) В цілому склад представляє собою реалізацію **асиметричного висхідно-спадного** руху артикуляційної напруги, який проявляється у часовому відношенні 1:2. На висхідному напрямку реалізуються приголосні, на спадному – голосний. Ця загальна характеристика фізіологічного складу була в основі зародження мов [156]. Специфічний розвиток кожної із мов привів до становлення певних типів лінгвістичного складу, який у тій чи іншій мірі відрізняється від давнього фізіологічного. У німецькій мові артикуляційна вершина реалізується на голосному, і тому фонетичну систему німецької мови можна назвати “**вокальноносильною**”. В українській мові артикуляційна вершина приходить на приголосний або на пограничний мовленнєвий відрізок з

ДІАХРОНІЯ МОВИ

голосним, тому фонетичну систему української мови можна назвати “**консонантносильною**”. Як результат відповідного фонетичного типу, у німецькій мові переважають голосні в порівнянні з українською мовою: в укр. мові 6 голосних монофтонгів, в німецькій – 15 монофтонгів і 3 дифтонги. В той же час в українській мові приголосних 32 звуки, в німецькій – 20. Фонематичне розрізнення звуків відбувається в межах складу, і значить артикуляційно більша сила приходить на той участок висхідно-спадного руху напруги, де реалізується більша кількість фонем: для української мови – це висхідний рух, де реалізуються всі фонематичні протиставлення приголосних, а для німецької – це максимальна частина артикуляційної напруги з наступним її спадним рухом, де функціонують всі німецькі голосні фонемі.

2) На початку складу і слова в німецькій мові представлені сполуки приголосних типу ST-, ZR-, TR-, DR-, STR- (наприклад: *stehen, wringen, treiben, drei, Straße*). Ці комбінації звуків утворюють завжди висхідну артикуляційну напругу (крім запозичених слів типу *sphinx, Psalm*). В українській мові реалізуються ці ж сполуки (*смо-яти, зрізати, трусити, дримати, стріти*), а також багато інших, в яких може бути невисхідний рух напруги, зокрема: RZ-, TT-, SS-, RR-, RST-, RTR-, RSTR- (*рвати, птах, схід, мріяти, встати, втрачати, встріти*). Останні не засвідчені в німецькій, а також в інших германських мовах. Таким чином, для українців сполуки німецьких приголосних не представляють труднощів у вимові. Звичайно, артикуляція окремих приголосних має свої особливості в німецькій мові в порівнянні з українськими, особливо тих, яких немає в українській, як, наприклад: [ɲ], [ç], [r] - увулярний та фрикативний.

3) Як вище зазначалось, у німецькій мові на відповідному участку складу реалізується 18 вокальних одиниць, а в українській мові тільки 6. Звідси витікає, що при вивченні німецької мови найбільшу трудність для українців представляють голосні звуки. Про велику напругу німецьких голосних свідчить наявність твердого приступу, а також твер-

дого відступу, які не мають місця в українській мові. Оскільки український голосний вимовляється на спадному рухові напруги, при артикуляції українцями німецького довгого голосного відбувається послаблення звуку, що призводить до дифтонгоїдного характеру німецького голосного. Особливу трудність для українців представляють короткі відкриті німецькі голосні, а також голосні [ɔ], [ʊ] в середині слова перед приголосним [r], де вони подовжуються (наприклад, в словах: *Morgen, Kurs*). Щоб запобігти цим помилкам, необхідна велика кількість різноманітних вправ, які і мають місце в практичних курсах з фонетики. Особливо ефективними є вправи на ту чи іншу німецьку фонетичну ознаку, яку переносять на українське слово. Наприклад, українські слова з початковим наголошеним голосним типу 'озеро, 'автор, 'успіх, 'учень необхідно вимовляти з твердим приступом. Або українські слова з початковим у слові чи складі [r] вимовляють цей звук як увулярний (наприклад: *Ira, Каріна, рама, Роман*). Подібні вправи можна підготувати для інших ознак голосних та приголосних. Такі фонетичні вправи урізноманітнюють роботу в аудиторії і дозволяють учневі чи студенту відчувати німецький акцент в українських словах. Досвід свідчить, що так звані "німецькоакцентовані українські слова" охоче сприймаються аудиторією, що в цілому спричиняє усвідомленому засвоєнню тих чи інших іноземних фонетичних явищ.

4) Специфіку німецького складу представляє також реалізація його в слові. В українській мові реалізуються відкриті та закриті склади, які є типовими, "повними", для багатьох мов. В німецькій, крім таких складів, має місце реалізація "ускладнених складів", які утворюються із "повного" складу і одного "неповного" [110]. Наприклад: *bitten, immer, sagen, schreiben*. У своїй вимові вони утворюють одну складну артикуляційну одиницю, і з точки зору українця тут вимовляється один склад, тобто: [bɪtn], [ʼɪmɐ], [za:gn], [Sraebn].

Надіємося, що результати досліджень знайдуть примінення при розробці різних вправ та завдань з німецької фонетики.

РОЗДІЛ 3.

РОЗВИТОК МОРФОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

3.1. Генезис граматичної категорії числа в індоєвропейських мовах

/Надруковано у Віснику Харківського національного університету ім.В.Н.Каразіна "Іноземна філологія на межі тисячоліть". № 471. – Харків "Константа", 2000 – С. 261-272/

У компаративістиці вважається загальноприйнятим існування в індоєвропейській прамові трьох граматичних чисел: однини, множини і двоїни. Останнє із названих чисел поступово вийшло з ужитку і після розпаду мови-основи засвідчено головним чином у давніх пам'ятках окремих мов, зокрема в давньоіндійській, грецькій, ірландській, литовській і старослов'янській [207; 243; 136; 134]. Граматичне число у писемних пам'ятках знаходило відображення у системі відмінювання іменника відповідно до типу основи і належності його до того чи іншого роду. Цим пояснюється наявність великого розмаїття формант числа у різних мовах, що свідчить також про досить розвинений стан цієї граматичної категорії у період появи перших пам'яток. Генетична спорідненість граматичних афіксів дозволяє узагальнити показники числа і представити їх для називного відмінка індоєвропейської прамови у такому вигляді: одн.:

-s, -ø; дв.: -e, -î/î; мн.: -es [136, с.170]. Подальший розвиток індоєвропейських мов зумовив повне зникнення двоїни, крім сучасної литовської, а також до зародження у окремих мовах нових граматичних формант і до більш диференційованого вираження однини і множини. Так, наприклад, у германських мовах з часом витворилися специфічні аломорфи множини: у англ. -s, нім. -e, -er, -n, -s, -ø з умлаутом у корені або без нього, норв. -ar, -or, -er, -ø, шв. -ar, -(e)r, -or, -n, -ø, дан. -(e)r, -e, -ø [108, с.169-175]. Реконструкція прагерманських форм розглядається дослідниками як відображення індоєвропейських праформ граматичної категорії числа. Те ж саме можна сказати і про дослідження граем числа у інших групах мов: реконструйований показник числа виводиться із праформ мови-основи, які стали класичними і беззастережно застосовуються при розгляді числа у окремих мовах. Історично ж афікси вийшли із конкретних семантично значущих одиниць, делексикалізація котрих з часом зумовила перетворення їх у граматичні форманти. Як зазначав К.Бругманн, для індоєвропейської прамови можна передбачити період її існування, коли не було суфіксальних і префіксальних одиниць: мова мала лише корінь (Wurzelperiode) [210, с.32; 80]. У наявних дослідженнях, починаючи з минулого сторіччя, походження формант числа зводиться до займенникової природи. З таким підходом можна погодитися, але займенники мають свою історію розвитку, вони не первинні для граем числа і тому не можуть показати зародження і розвиток останніх. Дослідники, як правило, не торкаються генезису граматичного числа в індоєвропейській прамові, причин відмирання двоїни і процесу перетворення числових лексем у граматичні форманти. Все це спонукало нас розглянути зазначені питання насамперед з позицій зародження та розвитку поняття числа, викладених у нашій праці [162]. Дослідження ґрунтується на матеріалі стародавніх та деяких сучасних індоєвропейських мов.

Цілком логічним буде припущення, що граматичним показникам числа передували лексичні засоби вираження множинності. Згідно з нашою концепцією граматичне вираження однини, двоїни і множини, засвідчене у індоєвропейській прамові, повинно бути віднесене до більш раннього протиставлення ‘однина/двоїна’, у якому множинність базується на формальному вираженні двоїни. Вочевидь, всі давні кількісні відношення предметів мають у своїй основі бінарне протиставлення ‘два/один’. Проте таке нумеративне розрізнення також не є споконвічним, а генетично містить у собі єдиний **бінар**, з якого витворилася одна частина в протиставленні до іншої, залишкової, що згодом і зумовило зародження перших двох чисел і їх протиставлення. Про первинність бінара свідчать дослідження багатьох вчених [161]. ‘Двоїстість’ виконувала функцію ‘цілісності’ предмета чи явища і тому була притаманна всім предметам.

Бінар – це ще не число, а прообраз майбутньої двоїни. Первісна людина цього часу не називала кількість у сукупностях, і предмети розрізнялися перш за все за їхніми якостями [71], вони мислилися конкретно, і кожна якість не сприймалася відокремлено від предмета. Імпліцитно бінар мав у собі єдність двох ознак, які у реальному спілкуванні диференціювалися ситуативно. З точки зору мовних засобів це були слова, що виконували функцію збірності. Найстародавніший стан мови та мислення свідчать, що це – “дограматичні імена множинності, які функціонували як лексичні засоби вираження множини” [33, с.92]. Їх значущість виражалася однією формою, яка вживалася залежно від контексту, називаючи ту чи іншу сукупність предметів. В цей час бінар розрізняв не числову множинність, а лише її величину, потужність [178, с.71]. На цій основі відбувалося лише зіставлення, множини існували як цілісні одиниці.

До збірних імен давнини можна віднести слова в мовах, які можуть позначати і один предмет, і їх множинність, не змінюючи своєї форми. Це досить добре видно на прикладах давніх писемних пам'яток, де ще не виявилася повною мірою граматична диференціація чисел однини і множини. Пізнання навколишнього світу і подальший розвиток мислення стародавньої людини зумовили виділення в бінарній опозиції одного із його членів, що започаткувало протиставлення 'ціле/частина' [70; 71; 193]. Для початкового періоду розвитку мови можна передбачити існування в її системі *цілого* і *частини* як взаємопов'язаних категорій, в яких *частина* являє собою сукупність властивостей предмета, а *ціле* - тип їх зв'язку, без якого *частини* не існують. Такі нумеративні відносини між словами має сучасна японська мова, у якій відсутнє протиставлення одниничного і множинного. В ній, пише О.О.Холодович, має місце "відношення цілого до частини", це "всього лише передчуття числа" [193, с.29]. Відсутнє граматичне вираження множини і в тунгусо-маньчжурських мовах, в яких та сама форма імені вживається для позначення одного предмета і групи однорідних предметів [196, с.74]. В індоєвропейській прамові форми **kon-/*ken-* зі значенням 'початок, кінець' [40, с.447] мають як збірне, так і одиничне значення [33, с.94]. Аналіз збірних імен у слов'янських мовах дозволив В.І.Дегтярьову прийти до висновку про існування у індоєвропейській прамові того стану, коли було *загальне* число, яке сполучало в єдиній формі два значення – збірну множинність і одиничність. Саме таке протиставлення стояло на початку зародження граматичної категорії числа і стало сходинкою до оформлення парадигм однини та множини в мовах [33, с.99].

Довгий час *частина* не сприймалася ізольовано і мислилася як складова всього предмету, виражаючи його цілісність. Поступово колишній бінар став набувати контурів експліцитного мовного ви-

раження своїх складових. Найбільш наочно це протиставлення виявилось на парних предметах, які реально являли собою і цілісність, і виділеність її частин. У цих опозиціях частина представлена як ‘половина’ чи ‘сторона’ речі. Таке розуміння збереглося у деяких мовах досьогодні. Так, в угорській мові, як пише О.Єсперсен, “парні частини і органи тіла позначаються як одне ціле”. Розуміння ‘одне око’ передається сполученням *fél szemmel*, де *fél* значить ‘половина’, тобто буквально ‘половиною очей’ [38, с.218]. Подібне розуміння має місце в ісландській мові. Вираз *limak seli* означає ‘одна із (двох) рук, одна рука’, де *seli* значить ‘половина’ [220, с.29]. У доісторичний час, пише Я.Гондо, люди оперували “двоїстими одиницями”, у яких “одиниця” і “половина” виражались одним і тим же словом [220, с.13, 29].

Підсумовуючи все вищезазначене, можна зробити висновок, що кількісне розрізнення предметів у свідомості первісної людини йшло в напрямку: ‘бінар (двоскладова єдність)’ → ‘ціле/частина’ → ‘множинність/одиничність’. Очевидно, що остання антитеза мала місце у мові в той час, коли зародилися числа ‘два/один’. Становлення числового ряду 1, 2 свідчить про те, що 2 було максимальним і виражало в мові, з одного боку, цілісність предмету, а з іншого, його множинність. Очевидно, що в цей час відбувається зародження двоїни. Таким чином, поняття ‘однина/двоїна’ повинні бути виведені із єдиного розуміння цілісності речі, яке ґрунтується на двоїстих протиставленнях. Проаналізувавши двоїну за писемними пам’ятками, В.Гумбольдт писав: “Двоїна як форма множини і як позначення закритого цілого сполучає у собі природу множини й однини” [27, с.395]. Незважаючи на те, що числа 1 і 2 з’являються фактично одночасно, все ж первинною є множинність. Стосовно цього мав слушність М.Я.Марр, коли писав: “Однини раніше не було: і множина витворилася із єдиного з однією числового оформлення, але раніше все-таки – мно-

жинність і потім одиничність, як її частина, як її протилежність” [99, с.19]. Форма двоїни у вигляді дінд. *akáṣṭī* означає ні ‘два ока’, ні ‘око і друге око’, а значить ‘око, оскільки воно представлене обома’. Те ж саме має місце у формах двоїни: дінд. *pitárāu* ‘батько і (мати)’, *mātārāu* ‘мати і (батько)’ [38, с.239-240]. Очевидно, що у первісному вжитку двоїна не мала вигляду сьогоднішнього розуміння числа 2. Це була насамперед цілісність предмета, яка виявлялася у мові і свідомості людей у двох тотожних його складових. Тому розуміння двоїстості (цілісності) відносилось до будь-якої речі, не тільки парної. Зокрема, походження назви кожної речі містить у собі також виділення якоїсь її ознаки у протиставленні до інших ознак цієї ж речі, звідси і впливає, що назва є опредмечена ознака. Таким чином, двоїстість притаманна кожному імені, і значить первісна номінація являла собою також бінар. З попереднього відомо, що спочатку та сама форма могла позначати як парні речі, так і річ одну. В той же час число 2 ототожнювало і велику сукупність, оскільки воно було максимальним і мало також смисл ‘багато’. Звідси впливає, що первинна множинність пов’язана з числом 2 і, як можна передбачити, з його форм витворилися пізніше граматичні суфікси числа. Про це свідчить також вживання в аналітичній формі двоїни в ірландській та литовській мовах числівника ‘два’.

З вищезазначених позицій розглянемо зародження графем числа у індоєвропейських мовах. Щодо цього становить суттєвий інтерес давня група іменників з основою на -г і насамперед ті, що відносяться до родинних термінів. У індоєвропейській реконструкції це слова типу **pitar* ‘батько’, **mātar* ‘мати’ і ін. Як правило, у нинішній структурі цих імен виділяють корінь та суфікс -ar. Таке розуміння впливає із тих форм, що засвідчені у давніх писемних пам’ятках індоєвропейських мов. Але при цьому треба пам’ятати, що такі слова пройшли довгий шлях розвитку і у них змі-

ДІАХРОНІЯ МОВИ

нилася морфемна межа. Закореневі звуки поступово змістилися у напрямку до кореня. Про це свідчать численні дослідження структури слова з позицій її історичного розвитку. У ході зміни мов простежується досить чітко тенденція до ускладнення структури кореня, типова індоєвропейська коренева структура CVC-, безсумнівно, вийшла із CV+C-. “Перетворення суфікса в елемент кореня, зникнення морфемного шову і утворення нового кореня, - пише М.М.Гухман, - відноситься до найдавніших морфологічних процесів у структурі індоєвропейського слова” [29, с.25]. У дисертаційному дослідженні О.П.Димирова показала на матеріалі німецької мови ускладнення структури кореня у ході розвитку мови. Корінь, наприклад, CVCC- історично витворився із структури “корінь+суфікс” типу CVC+C-, в якій суфіксальний приголосний примкнув до кореня у результаті опрощення і морфемного перерозкладу в межах слова [34]. У такому ж напрямку відбувалися зміни і у вірменському слові, де “приголосний компонент відходить до кореня, формуючи його кінець і зберігаючись у всіх парадигматичних рядах” [186, с.195]. У всіх випадках, зазначає Е.Г.Туманян, спостерігається “атракція кореня, який притягує до себе приголосний елемент індоєвропейського суфікса” [186, с.195]. Екстраполяція зазначеної тенденції на давніший період існування індоєвропейської прамови дозволяє прийняти положення про первісну структуру кореня типу CV- і в цілому структуру слова з відкритими складами, у якій морфемна і складова (фонетична) межі збігалися [156].

Повертаючись до розглядуваних нами слів, необхідно виділити в їхній древній структурі морфему типу **pi-tar*, що відноситься до дуже далекого часу існування індоєвропейської прамови. Про таке морфемне розрізнення говорив К.Бругманн, розглядаючи форму **pə-tér-es* [210, с.34]. Фр. Бопп прямо виділяє на матеріалі санскриту суфікс *-tar*, який притаманний словам *Nomina agentis* і

реконструює дінд. *pitár* із **patár* (< **pâtár*), у якому корінь **pâ-*. Суфікс **-tar* дієслівного походження і мав значення ‘перебільшувати, переходити, здійснювати, виконувати’ [207, с.189-193]. Із **-tár* утворилися суфікси *-tra* і *-trâ*, що вживалися з іменами відповідно середнього і жіночого роду. Ці ж суфікси виділяє для індоєвропейської прамови А.Шлейхер, відзначаючи, що їх походження затемнене [243, с.427]. Виходячи із поданих вище значень, можна зауважити, що суфікс **-tar* мав поняття ‘повноти, закінчення’ дії. В індоєвропейських мовах зустрічаємо цей суфікс у значенні ‘два’ у формах слова ‘котрий із двох’: дінд. *katarás*, гот. *ſjaþar*, двн. *hwedar*, укр. *котопий*, *котпий* [190, с.353-354]. А.Мейє писав, що суфікс *-tero* і йому подібні в давнину позначали протиставлення двох понять [103, с.282]. Саме такий смисл за нашими даними мав корінь іє.**tara* ‘два’, точніше ‘два-*ra*’, де *-ra* виступало як одиниця ліку. Синонімічними були також слова **tana*, **tak^wa*, в яких *-na*, *-k^wa* також одиниці рахунку [162]. Передбачається, що ці первісні корені **ta*, **ra*, **na*, **k^wa* започаткували основотвірні суфікси імен вокального та консонантного типу. В цей час існували лише числа 1, 2, і в такому числовому ряду 2 було максимальним, тобто виражало множину предметів. Поняття ‘два/один’, як вище уже зазначалося, вийшло із смислу ‘ціле/частина’, які своєю чергою утворювали раніше єдине ціле, назване нами *бінар*.

Факти мов свідчать, що однією із форм зі значенням ‘цілісності, бінарності’ було **tara*, з яким прямо співвідноситься первісне розуміння двоїни. Слова типу дінд. *pitárāu* ‘батько і (мати)’, *mātárāu* ‘мати і (батько)’ свідчать про той час, коли із двоїни (‘батько/мати’, ‘батьки/матері’) відділився один із його членів. На перших порах нове ім’я мало досить сильний зв’язок з вихідним цілим, яке по своєму значенню представляло двоїсте ім’я, хоча все ж маркованим було наймення частини. Таким чином, первісне розрізнення

ДІАХРОНІЯ МОВИ

складових у двоїні привело до формального позначення одного і другого роду предметів. Відносно зазначеного прикладу це значить, що в двоїні ‘батьки/матері’ стали розрізнятися, з одного боку, ‘батько/батьки’, а з іншого, ‘мати/матері’. Таке розуміння форм двоїни було на первісному етапі її зародження. До цього часу можна натрапити на подібне вживання тієї чи іншої форми. Наприклад, укр. *батьки* за своїм походженням являє двоїну і також позначає, як у давнину, ‘батько+мати’ та ‘батьки+матері’. Із німецької мови форма двн. *turi* ‘двері’ представляє однину і множину, але може бути віднесена до двоїни, оскільки позначала ‘двостулкові двері’ [пор. гот. *daúrons* ‘тс.’: 218, с.117].

Таким чином, до першого етапу зародження мовних засобів вираження числа необхідно віднести виділення із двоїни однієї із її протилежностей, що за значенням позначала однорідні предмети (а також і один предмет). Ця значущість виражалася з допомогою приєднання до основи кореня **tara* ‘два’. Саме таку структуру мають іє. **pitar*, **mātar* та ін., в яких **-tar* поступово загубило своє лексичне значення і стало виконувати з часом чисто граматичну функцію. Проте спочатку одна форма виражала і двоїну і частину від неї, тобто однину. Різні значення, що являли собою, з одного боку, двоїну і, з іншого, однину, зумовили різне формальне вираження. Проте форми однини, що вийшли із двоїни, все ж є вторинними. Протиставлення цілого і частини привело до витворення із **tara* показника частини, що згодом закріпилося у граматичних формах двоїни/однини. Рефлекси цієї мовної реалізації представлені у давніх писемних пам’ятках індоєвропейських мов, що зберегли двоїну. Досить наочно це можна показати на матеріалі давньоіндійської мови. Наприклад, форми двоїни мають вигляд скр. *pitarau*, *mātarau*. Вони свідчать про зміщення морфемної межі в напрямку до кінцевого *-au*. Таке ж закінчення двоїни мають і інші іменники, зокрема, з основою на *-n*, на *-ī*, деякі однокореневі слова

(*rājānau* із *rājān* ‘царь’, *devyau* із *devī* ‘богиня’, *bhuvau* із *bhū* ‘земля’). Давньоіндійські імена з основою на -i, -a мають у двоїні закінчення -i (*vāriṇī* із *vārī* ‘вода’, *manasī* із *manas* ‘розум, дух’) [51, с. 826-837], у ведійських текстах можна зустріти в двоїні закінчення -a. Очевидно, що реалізація у формах називного відмінка двоїни різних кінцевих голосних свідчить про тривалий період розвитку праформи *-*tara* і про суттєве фонетичне послаблення у кінцевому ненаголошеному складі. Подібні фонетичні процеси відбувалися і в інших індоєвропейських мовах, результатом чого і стали закінчення двоїни у вигляді -e, -ī/i, про що йшлося вище.

Аналіз розвитку праформи двоїни *-*tara* показав різні її рефлексії у мовах. Особливо це помітно на формах однини, які з неї витворилися і формувалися в противагу двоїні. Артикуляційне послаблення у закореневій частині суттєво торкнулося імен, у яких словесний наголос змістився на корінь. Опрощення в морфологічній структурі слова і зміщення морфемної межі зумовили перехід у зазначених формах *-*tara* зімкненого -t- до кореня. В результаті перерозкладу в слові граматичний показник двоїни набув вигляду *-*ara*. Проте зазначений фонетичний процес, який діяв у мовах у зв'язку із зменшенням граматичного навантаження в кінці слова, привів до подальшого артикуляційного послаблення. В результаті початковий голосний редукувався, кінцевий досить часто зникав. Сонорний -r- іноді змінювався до вигляду -z-, -s- або -h-. Очевидно, що послаблення -r- пройшло ті ж етапи звукової зміни, які характерні для явища ротацизму (зміни іє. *s в r), проте в протилежному напрямку. В історії мов досить закономірно представлені фонетичні зміни в одному і другому напрямку (пор. подовження/ скорочення голосного, монофтонгізація/дифтонгізація, лабіалізація/делабіалізація). У давньоіндійській мові в писемних пам'ятках засвідчено зміни кінцевого r в s, який міг далі послаблятися до придихового h (visarga) [6, с. 96-97]. Фр. Бопп виводить давньоіндійське h із іє. *s.

Трапляються випадки, коли кінцеві *s* і *r* вживаються в словах омонімічно (скр. *ūdhar* ‘вим’я’ і *ūdhas*). Фонетична редукція в кінці слова, яке являло двоїну, зумовила утворення коротшої словесної форми, і ця остання стала виражати в мові ‘частину’ від ‘цілого’, тобто позначати однину. Граматичний формант однина/двоїна став автономним як мовна одиниця і почав вживатися у інших класах іменників. Таким чином, із двоїни **tara* витворилися показники однини *-er*, *-es*, *-s*, *-ḥ* або їх нульова форма.

Як вище зазначалося, у формах двоїни могли вживатися інші корені, синонімічні **tara*. Їх розвиток, подібно **tara*, зумовив також розщеплення на **t-ana*, **t-ak^{va}* і утворення нових суфіксів двоїни і однини. Можна передбачити, що синонімічність **-ra* і **-na* започаткувала утворення давнього гетероклітичного відмінювання імен з основою на **-r/n* [93, с.267-268]. Сонорний *-n-*, як правило, історично залишився без змін, лабіовелярний *-k^v-* суттєво змінився і мав варіанти типу **-wa*, **-h*, **-s* [159]. Саме такі редуковані форми суфіксів зі значенням двоїна/однина засвідчені в мовах. Наприклад, в давньоіндійських текстах представлена двоїна *pitarau*, *mātarau*, а однина цих слів у редукованій формі *pāta*, *māta*, в яких *-ra* повністю зникло. Аналогічно одн. скр. *vāri* ‘вода’ вийшло із дв. *vāriṇi*, причому *-ṇi* також зникло. Двоїна скр. *sūnū* ‘син’ втратила кінцевий приголосний (пор. лат., гот. *sunus*), який змінився в *ḥ* у формі однини скр. *sunuḥ*. Скр. дв. *devyau* ‘богиня’ має в одн. форму *devī*. В іменах з основою на приголосний можна спостерігати подібні фонетичні зміни: дв. скр. *rājanau* - одн. *rāja* ‘цар’, і далі відповідно дв. - одн.: *manasī* – *manaḥ* ‘розум, дух’, *bhuvau* – *bhuḥ* ‘земля’, *devau* – *devaḥ* ‘бог’ [6, с.216 і далі]. Фактично в усіх іменах з основою на голосний та приголосний у однині представлена редукована форма двоїни.

Подібна тенденція фонетичної зміни кінцевого суфікса двоїни щодо однини засвідчена в старослов’янській мові. Пор.: дв. *волы* –

одн. *воль*, дв. *камени* – одн. *камы*, дв. *дьни* – одн. *дьнь*, дв. *сыны* – одн. *сынъ* [179; 257]. Аналогічно форма двоїни, яка засвідчена в ірландській та литовській мовах, спростилася в однині. Наприклад: дірл. дв. *in da fer* - одн. *in fer* 'чоловік', лит. дв. *dù vyru* – одн. *vyras* 'чоловік' [90, с.208; 202, с.65].

Індоевропейські мови, в яких збереглася двоїна, свідчать про витворення із неї форм однини, які становлять собою, як правило, різноступеневу редукцію одного із формантів. Таким чином, у мовах має місце велике розмаїття ізоглос в результаті розвитку первинних **tara*, **tak^wa* чи **tana*, що і зумовило показники двоїни та однини у вигляді лише окремих голосних і/або приголосних, зазначених вище у давніх писемних пам'ятках. Отримані нами висновки дозволяють прояснити спірні питання в індоевропеїстиці. Зокрема, вищезазначене дозволяє зрозуміти наявність *-na* у формі одн. гот. *manna* 'людина' на відміну від герм. **manns*, яке постулюється вченими [93, с.261-265].

Розвиток поняття числа і розширення числового ряду в напрямку 1,2 → 3,4 зумовило зміщення поняття цілісності речі і її множинності спочатку від 2 до 3, потім до 4. Одним із наступних етапів після становлення двоїни був той час, коли відбулося збільшення первинного 2 на 'одиницю' і зародилося нове число 3, яке стало максимальним. Поняття множини в цей час необхідно розглядати як перетворення форм двоїни в іншу числову форму – троїсте число. Останнє протиставлялося за своїм значенням формам однини, що в результаті утворило опозицію 'однина/троїсте число'. Існування такого граматичного числа має місце в деяких мовах [123], проте свідчення чи дослідження в цьому плані відносно індоевропейських мов нам невідомі. Більше того, є мови, в яких існує також четверне число. Звичайно, воно є наслідком подальшого розширення числового ряду 1,2, 3 і зародження числа 4. Формально це число, як і 3, вийшло із кореня числа 2 [162]. Спорідненість

цих чисел пояснюється наявністю в той давній час двоїстого рахунку. Виходячи з особливостей розвитку числового ряду, можна собі уявити поступальний рух двоїни до форм множинних в індоєвропейських мовах. Можна з впевненістю сказати, що двоїна з часом вживалася в мовах у значенні множини, тобто позначала кількість предметів в три одиниці, а потім у чотири і т.п. Про це свідчать, зокрема, такі факти мови.

У старослов'янській мові двоїна вживалась при позначенні парних предметів, але в текстах зустрічаються випадки, коли при іменах зі значенням множини стоїть двоїна, а множина реалізується на місці двоїни [8]. У перекладі євангелійських текстів грецька множина заступлена двоїною в старослов'янських і навпаки. Ці факти свідчать про те, що двоїна виражала множинність, яка позначала не тільки два предмети, а три і більше. Мабуть, цим можна пояснити вживання при числівниках 2, 3, 4 у східнослов'янських мовах род. відм. одн. (*два вікна, три, чотири вікна*) і при 5 і більше – род. відм. мн. (*п'ять вікон* і т.д.). У першому випадку словосполучення мають у собі двоїну, яка збереглася до сьогодні, в другому – множинні форми. Аналогічно форма двоїни вживається після числівників до 6 включно в новоірландській мові, позначаючи множинність [90, с.236].

Зміну значення парності, яка була характерна для двоїни, на іншу кількість предметів виявляємо в старогрецькій мові. Й.М.Тронський пише про один фрагмент із Іліади, в якому мова йшла про трьох послів, але при цьому неодноразово вживалася двоїна замість множини [178, с.69]. Аналіз грецького і латинського матеріалу дав автору право стверджувати, що “двоїна по суті не має числового значення; вона зовсім не позначає двоїстість, а тільки вживається при ній” [178, с. 68]. Таким чином, двоїна в цей час уже втратила свою колишню значущість і її смислове наповнення розсіялося і розчинилося в інших множинах.

Спорідненість форм двоїни і множини засвідчує, що остання вийшла із двоїни, хоча за своїм значенням вона протиставлялася однині. Звідси очевидно, що смислова синонімічність двоїни і множини зумовила відмирання форм двоїни, яка з розширенням числового ряду асоціювалася у носіїв мови головним чином з парними предметами. Множинні форми, що вийшли із двоїни, позначали два і більше предметів і тим самим суттєво відрізнялися за змістом від попередньої форми. Різна смислова значущість спричинила також різне формальне вираження множини в порівнянні до її вихідної множинної форми у вигляді двоїни. Про це свідчать мови, у яких були присутні всі три граматичних числа.

У давньоіндійських текстах засвідчені такі форми двоїни і множини: *devau - devâḥ, vâriṇi - vâriṇi, sūnū - sunavaḥ, devyau - devyaḥ, pitarau - pitarah, rājānau - rājānaḥ, bhuvau - bhuvah, ahni (ahani) – ahāni* ‘дні’ [51, с.826-837]. В усіх без винятку випадках, що ілюструють різні іменні основи, форми множини відрізняються від форм двоїни, в той же час вони свідчать про їх спорідненість. Як видно з наведених прикладів, існували різні шляхи утворення множини, але основним із них необхідно назвати додавання до форми двоїни форманту -ḥ, що вийшов із іє. *-s, природу якого розглянуто вище. Тут необхідно тільки нагадати, що цей формант пов’язаний зі значенням нумеративності і означав більшу множинність, ніж вона була у двоїни. Те ж саме можна сказати і про форми двоїни і множини в інших мовах. Наприклад, в литовській мові: дв. *dù sūnu* - мн. *sūnūs*, дв. *širdi* – мн. *širdys* (одн. *širdis* ‘серце’), в старослов’янській: дв. *врача* – мн. *врачи*, дв. *отьца* – мн. *отьци*, дв. *сыны* – мн. *сынове*, дв. *дъни* – мн. *дъне*, в ірландській: дв. *in da fer* - мн. *ind fir*, дв. *céle* - мн. *céli* (одн. *céle* ‘товариш’).

Таким чином, з часом множина розширила суттєво свою значущість, яка була спочатку притаманна лише двоїні. Остання як формант граматичний майже повністю зникла в індоєвропейських

ДІАХРОНІЯ МОВИ

мовах. Розвиток мов у писемний час засвідчив, про що йшлося вище, зародження нових граем числа і подальшу диференціацію форм однини і множини. Обсяг статті не дозволяє зупинитися на відношенні цих показників числа, проте нам хотілося б відзначити, що в тих мовах, де засвідчені лише два числа – однина і множина, показник останнього необхідно розглядати як рефлекс доісторичної форми двоїни. Множинна форма має в собі граеми, подібні розглянутим вище формам двоїни і множини, і це дозволяє їй виступати в протиставленні до однини. Наприклад, пор. одн. і мн.: гот. *dags* ‘день’ – *dagôs*, *triu* ‘дерево’ – *triwa*, дісл. *dagr* – *dagar*, дсакс. *dag* – *dagos*; укр. *мати* – *матері*, рос. *сын* – *сыновья*, лат. *lex* ‘закон’ – *legēs*, *vir* ‘чоловік’ – *virī*. У вірменській мові при утворенні множини іменників вживається глоталізований *q* (наприклад, *dster* ‘дочка’ – *dsterq*), походження якого, незважаючи на численні дискусії, залишається нез’ясованим [173]. Вищезазначене у нашій статті дозволяє стверджувати, що цей формант вийшов із редукованої форми *ie*. **tak^{va}*, яка вживалася як показник двоїни в індоєвропейській прамові. Аналогічно можна пояснити походження суфікса *-âha* в давньоперській мові (*bagâha* ‘боги’), який перетворився в показник множини [207, с.449]. Очевидно, що розвиток первинних граматичних формант двоїни і їх перетворення в мовах у формі множини потребує в кожному випадку спеціального дослідження. Зазначені тут шляхи становлення граматичної категорії числа дозволяють з інших позицій подивитися на ці процеси і також на його спірні питання.

3.2. Про походження інфінітива у германських мовах

/Надруковано у співавторстві з О.А.Мартинюк та В.В.Нечепуренко в Республіканському науковому збірнику «Іноземна філологія». Вип. 92. – Львів, 1988. – С.9-13/

Порівняльно-історичне мовознавство свідчить, що в індоєвропейській прамові не існувало форми інфінітива. Неозначена фор-

ма дієслова виникла із тих чи інших відмінків віддієслівних іменників після розпаду прамови. В давньоіндійських ведах (II-I тис. до н. е.) ці іменники вживалися в різних відмінках. Лише пізніше в санскриті одна із них - форма *-turn* - ввійшла в дієслівну систему і стала виступати в значенні інфінітива [37]. В латинській мові в презенсі активного стану інфінітив має закінчення *-re*, яке вийшло із *-se*, *-si* [136]. В балтійських і слов'янських мовах неозначена форма дієслова має в кінці *-ti*.

У германістиці прийнято, що інфінітив у цих мовах утворений із дієслівної основи теперішнього часу і іменникового суфікса *-no-* [30; 130]. В давніх писемних пам'ятках західногерманських мов вживалися поряд з незмінною форми непрямих відмінків з подвоєним *-n* [44; 62; 203]. Наприклад: в давньоверхньонімецькій мові - (род. в. одн.) *nemannes*, (дав. в. одн.) *nemanne*, (зн. в. і незм. форма) *neman*; в давньоанглійській - (дав. в.) *bindanne*, (незм. форма) *bindan*. У готських текстах вживалася одна форма інфінітива з суфіксом *-an* (*niman*, *haldan*, *bindan*) [28]. У давніх скандинавських мовах і давньофризькій форма інфінітива мала в кінці *-a* (*nema*, *halda*, *binda*) [46]. Закінчення інфінітива *-an* і *-a* свідчать про розвиток різних тенденцій у германських мовах. Германісти вважають, що ці закінчення генетично належать до прагерманського **-an*.

Кінцеве *-n* у ненаголошеній позиції відпало в скандинавських і давньофризькій мовах ще в дописемний час. Але чому ж у цих мовах не зникло кінцеве ненаголошене *-n* в дієприкметниках минулого часу, утворених від сильних дієслів (пор.: д.ісл. *numinn*, *bundinn*; д.фриз. *(e)halden*, *(e)nemen*, адже в обох випадках існують ті самі фонетичні умови і діють однакові загальногерманські тенденції розвитку акцентної і морфологічної структур слова? На це питання можна відповісти, якщо підійти до його розгляду з позицій особливостей розвитку слова в германських мовах, в даному випадку розвитку інфінітива, починаючи від перших письмових пам'яток до

ДІАХРОНІЯ МОВИ

сучасного стану цих мов. Екстраполяція особливостей розвитку інфінітивного суфікса на дописемний період дасть змогу більш переконливо говорити про первісну генетичну форму цього суфікса в прагерманській мові. У зв'язку з цим розглянемо розвиток форми інфінітива в германських мовах. Об'єктом спостереження були дієслова сильної групи як більш архаїчні порівняно із слабкими дієсловами.

Аналіз сильних дієслів показав, що в давньоанглійській мові всі вони мають у формі інфінітива закінчення *-an* або *-n*. Наприклад: *bitan, dragan, metan, don, gan, beon*. У двоскладових словах кінцевий склад виступає ненаголошеним. Кінець слова в середньоанглійський період має вигляд *-en* або *-n* (*biten, dragen, meten, doon, goon, been*). Таким чином, відбулася зміна *-an* > *-en*, яка свідчить про артикуляційне послаблення ненаголошеного складу. Це послаблення в вимові привело в подальшому розвитку форми інфінітива до утворення в кінці слова зредукованого [ə] і зникнення приголосного [n]. Такі форми мають місце в ранньоновоанглійський період. Наприклад: *bite, drage, mete, do, go, be*. Згодом відпадає і редукований, якого вже немає в сучасній англійській мові ([bait], [dɹɔ:], [mi:t], [du:], [gɒv], [bi:]).

Розвиток форми інфінітива в англійській мові свідчить про зміну *-an* > *-en* > *e* [ə] > [ə]↓, що відображає тенденцію поступового артикуляційного послаблення кінця слова [225, с.593]. Є всі підстави вважати, що ці фонетичні зміни зумовлені перерозподілом у англійській мові значень, які припадали на кореневу морфему та флексію. Тут проявилась загальногерманська тенденція до зменшення значення флексії, функції якої почали виконувати інші мовні засоби [44; 49]. Ці зміни привели до більшого фонетичного зщеплення наголошеної кореневої частини слова. Якщо в ранній час корінь у формі інфінітива розділяла складова межа і він реалізувався в двох складах (д. англ. *te-tan, dra-gan* і т. п.), то в сучасній англійській

мові корінь проявляється в єдиному складі, тобто морфема і склад почали збігатися. (*Цікаво зазначити, що в аглютинативних мовах первісні структури морфеми і складу збігалися. Такий же стан реконструюється і для індоєвропейської прамови. В сучасних індоєвропейських мовах проявляються ті ж особливості, але на іншому якісному рівні. В глибоку давнину коренева морфема збігалася зі складом CV, тепер - з CV, CVC, CVCC). Зміни в кінці форми інфінітива підлягають загальногерманській тенденції - «законові кінця слова», який полягає в послабленні вимови кінцевих ненаголошених складів [92].

Дія вказаної германської закономірності знаходить вияв також при розгляді розвитку форми інфінітива в німецькій мові. За час від давньонімецького періоду до наших днів у німецькому інфінітиві відбулись такі зміни: -an > -en > -ən > > (ə)n. Наприклад: *geban* > *geben* > *gebŋ*, *haban* > *haben* > *habn*. Особливістю німецької мови є те, що в зв'язку з послабленням кінця слова голосний [a] змінився на зредукований [ə], який у сучасних словах іноді зникає [55; 236].

Із західногерманських мов лише у прадавній фризській засвідчено у більшості дієслів у неозначеній формі закінчення -a, в односкладових - -n (*helpa*, *spreka*, *gan*, *stan*) [46, с.68]. З часом кінцеве [a] змінилося в [e], тобто перейшло в більш слабкий голосний (в сучасній фризській мові: *helpe*, *sprekke*). Під впливом односкладових слів у фризьких текстах форма інфінітива може мати на кінці -n (*halden*, *drinken*) [46, с.140-141] Загальногерманське послаблення в кінці слова знайшло відображення також в інфінітиві фризької мови. Такі ж зміни мають місце в нідерландській мові та мові африкаанс. В останній більшість дієслів повністю втратила первісне закінчення -en [106; 107].

У давніх письмових пам'ятках скандинавських мов інфінітив мав суфікс -a (д.ісл. *taka*, *kalla*, *bera*, *telja*). У данській мові в XII-XIII ст.

ДІАХРОНІЯ МОВИ

всі ненаголошені голосні передавалися буквою «е» (*tage, fare, give*) [147, с.125]. У норвезькій і шведській мовах було послаблення артикуляції при вимові кінцевого голосного в інфінітиві, проте це не завжди знаходило відображення на письмі.

В ісландській мові інфінітив на кінці слова завжди має -а (*kalla, bera, tellja*). М.І.Стеблін-Каменський вважає, що в цій мові не було редукції ненаголошених голосних [147, с.125]. У той же час у наголошеному складі тут відмічається подовження коротких голосних (*koma* [ˈkɔːma], *hafa* [ˈhaːva]) [147, с.163], що свідчить про артикуляційне посилення кореневого складу. Виходячи з принципу компенсації при перерозподілі артикуляційної енергії в слові при його розвитку, посиленню енергії закономірно відповідає послаблення її в ненаголошеній кінцевій частині слова [203, с.132-133]. Тобто, подовження в кореневій морфемі ісландського слова відбувалося одночасно з послабленням, скороченням кінцевого голосного в флективному складі. Оскільки тут немає якісної зміни в спектрі голосного звуку, одна і друга зміни не знаходять відображення на письмі в давній і сучасній ісландській мові. Наше припущення про часткове артикуляційне послаблення кінцевого -а в формі інфінітива підтверджується вимовою цих слів на півдні Ісландії, де засвідчено перехід -а > -е.

У старших скандинавських рунах зустрічається одне слово *prawijan*, яке іноді вважають інфінітивною формою. На думку Е.А.Макаєва, тут має місце форма власного імені в непрямому відмінку [94, с.140].

Аналіз розвитку інфінітива в германських мовах виявляє одну типову особливість: артикуляційне послаблення у вимові кінцевого ненаголошеного складу відбувається нерівномірно, з різною інтенсивністю. Це послаблення припадає на весь склад, до якого належало кінцеве *-an, реконструйоване для прагерманського періоду. Історія розвитку *-an в англійській та німецькій мовах

показує, що змінювалися поступово обидва звуки складу [a] і [n]. Фонетично не можна допустити, щоб носовий кінцевий, артикуляційно досить сильний приголосний [n], відпав раніше, ніж відбулися якісні зміни голосного цього складу [a]. Проте власне такий варіант фонетичної зміни прагерманського *-an допускається в сучасній германістиці для форми інфінітива в тих давніх германських мовах, де в кінці форм зафіксовано лише -a (наприклад, в скандинавських мовах). Таким чином, існуюча гіпотеза суперечить загальногерманській тенденції послаблення артикуляції в кінцевому складі, а також загальнофонетичним змінам, що відбуваються у звуках одного и того ж складу.

Враховуючи все, що було сказано вище, необхідно прийняти, що в прагерманській мові в кінці форми інфінітива знаходився назалізований голосний *-aⁿ, який по-різному розвинувся в германських мовах. Поступове послаблення в кінці слова привело в одних мовах до утворення «чистого» голосного [a], а других - до розщеплення *-aⁿ на a + n. Схематично це можна показати так: *aⁿ → -a (сканд. мови): -a або -e (ісл. мова), -e (норв., шв., дан. мови); → -an (гот. мова); → -a, -an (зах.герм. мови): -e (фриз. мова), -ə↓ (англ. мова), -(ə)n (нім. мова).

Наша гіпотеза знаходить підтвердження в найдавніших германських запозиченнях у фінській мові, які вважаються більш архаїчними, ніж давні писемні пам'ятки германських мов. У цих запозиченнях в формі інфінітива знаходиться голосний [a]. Наприклад: фін. *hakea* (нім. *suchen*), *maalata* (нім. *malen*), *pyrkia* (нім. *wirken*) [230, с. 12-25]. Коли б у прагерманській мові в названих формах слів був *-an, то це б знайшло відображення в фінській мові у вигляді a + n. Можливим міг би бути розвиток *-an в напрямку до носового [ã], але в фінській мові не було носових голосних. Про такий розвиток свідчать запозичення з слов'янських мов, де були носові. Вони передаються у фінській мові через сполучення «голосний + носо-

вий приголосний» (пор.: ст.сл. *кждель*, др.-рус. *коудель*, фін. *kuontalo*) [60, с.118].

Все вищесказане свідчить, що існуючі форми інфінітива в прагерманській мові мали вигляд **takaⁿ*, **beraⁿ*, **haldaⁿ* і т. п. Такий підхід дозволяє уникнути тих протиріч, які виникають при розгляді розвитку фонетичної структури слова в германських мовах.

3.3. Про генетичну спорідненість суфіксів демінітивності та одиничності (на матеріалі германських і слов'янських мов)

/Надруковано в співавторстві з І.В.Пєсковою в «Доповідях та повідомленнях Міжнародної наукової конференції (25-27 вересня 1997). Проблеми зіставної семантики». — К.: вид.-во КДУ, 1997. — С.231-234/

Дослідження суфіксальних реалізацій, що виражають поняття демінутивності, проведені мовознавцями досить детально на матеріалі різних мов. Аналіз торкається перш за все фактичного матеріалу, засвідченому в писемний для мов час. В давніх писемних пам'ятках вони представлені різноманітними формами з великим розмаїттям звукового наповнення. В той же час природа цих суфіксів сягає праіндоєвропейської епохи, що ставить питання їх зародження та функціонування в далеку давнину. В існуючих дослідженнях вважається, що зменшувальні суфікси за своєю природою вийшли із емоційно насиченої групи слів, що виражали ласку, в першу чергу в іменах власних, а потім їх вживання поширилося на загальні імена та інші граматичні класи слів [261; 42; 19]. У той же час із загального мовознавства відомо, що афіксам передували повнозначні слова, які з часом десемантизувались і стали граматичними формантами. З таких позицій розглядається нами походження демінутивних суфіксів.

К.Бругманн виділяє в індоєвропейській промові чотири форманти зі значенням демінутивності: *-(i)jo-*, *-ino* (*-eino-*, *-oino-*) *-lo-*, *-ko-* (*-go-*) [209, с.669]. Перші два суфікси вживалися лише з при-

кметниками, інші два функціонували більш широко і утворювали нові форми від іменників та прикметників. Наприклад: лат. *hortulus* ‘садочок’, гот. *magula* ‘хлопчик’, ст.сл. *тъпъкъ*, днн. *armilo* ‘ручка’. Реалізація цих давніх суфіксів має свої особливості в окремих мовах, в тому числі в германських та слов’янських, які розглянемо детальніше.

В древніх германських мовах, як зазначає В.М.Жирмунський, зменшувальні суфікси вживалися рідко і зафіксовані головним чином у власних іменах (*Wulfila*, *Attila*, *Manniko*) [42, с.439 і далі]. У німецькій мові вживаються синонімічно два демінутивні суфікси: *-chen* та *-lein*. Вважається, що вони утворились в історичний час і включають в себе більш давні складові *-ka*, *-ko*, *-in*, *-li*, що чітко вказує на рефлекси індоєвропейських формант. Подвійне вживання суфіксів зі значенням зменшуваності та пестливості надає слову більш підсилену емоційну виразність, яка була до цього втрачена [42, с.439; 213, с.94,398]. Наприклад: д.сакс. *skipikin* ‘кораблик’, *fugilin* ‘пташка’, *husilin* ‘домик’. Слід зазначити, що зменшувальна значущість проявляється тільки тоді, коли співставляються два предмети чи дві ознаки. Як тільки в мові зникає перший член опозиції, словоформа з демінутивним суфіксом губить значення зменшуваності. Такими словами в сучасній німецькій мові є *Mädchen* ‘дівчина’, *Kaninchen* ‘кріль’ [213]. Германський матеріал свідчить про зміну значення суфіксів в напрямку від емоційно насичених зменшувальних до граматичного чисто формального показника слова.

У слов’янських мовах серед демінутивних суфіксів спільними є такі форми: *-ець*, *-иця*, *-ка*, *-я* [75, с.59]. Наприклад: укр. *ніжка*, *сестриця*, *дитя*, рос. *братець*, бр. *водица*, п. *chlories*, слц. *dotec*, вл. *horcka*, болг. *рибка*. Досить широкого розповсюдження набули зменшувально-пестливі суфікси з елементом *-к*. В складних суфіксах типу *-оньк/-еньк*, *-ечк/-очок* виражається висока ступінь емоційності (укр. *місяченько*, *донечка*, *синочок*, *відеречко*). У подібних випад-

ДІАХРОНІЯ МОВИ

ках такі суфікси можуть розглядатися як подвійні за своїм походженням. Аналіз показує, що найбільш уживані в українській мові суфікси з формантами *-k* та *-n*. У результаті десемантизації, подібно до інших мов, словоформи отримують нейтральне забарвлення (укр. *садок, куток, річка, будка*).

Аналіз словникового матеріалу німецької та української мов показав, що в більшості випадків демінутивні суфікси притаманні іменникам однини, а форми множини є вже похідними. Це наводить на думку, що в названих суфіксах проявляється сема кількості. Очевидно не випадковим є те, що індоєвропейські суфікси **-na*, **ka* мають також значення одиничності [157]. Як вище зазначалось, демінутивний суфікс зберігає свою значущість лише в випадках наявності протиставлення двох предметів. Тобто, природа таких суфіксів включає в себе порівняльний елемент, який знаходить вираження в маркованому члені опозиції «більше/менше». Така опозиція свідчить про реалізацію в зменшувальних суфіксах порівняльної кількості. Не випадковим є також те, що в німецькій мові всі імена з демінутивним суфіксом переходять до розряду назв середнього роду, носіями якого є назви дітей та малят тварин. Все вищезазначене дозволяє прийняти гіпотезу, що демінутивні суфікси розвинулися на базі лексем кількості і перш за все на основі форм, що позначали в давнину «одиницю». Наявність «одиниці» свідчить про те, що в мовах уже мало місце зародження граматичного числа однини та двоїни (множини). Дослідження показали, що поняття двоїни є первісне, а одиниця вийшла з бінарності. Таким чином, в давнину існувало кількісне протиставлення більше/менше, в якому «менше» виражалося з допомогою суфіксів **ka*, **na* та ін. За аналогією до цієї логічної операції зароджувалося протиставлення «мало/ ще менше», в якому вживалися ті ж форманти, що виражали «одиницю». В результаті появлялися словоформи з емоційно забарвленим значенням. Десемантизація формант при-

В. Г. ТАРАНЕЦЬ

вела до утворення суфіксів зі значенням зменшуваності чи пестливості. В цілому можна запропонувати таку семантичну деривацію при зародженні демінутивних суфіксів: значення одиниці → зменшувальне значення → пестливе значення.

РОЗДІЛ 4.

СЕМАНТИКА В ДІАХРОНІЇ ТА ЕТИМОЛОГІЯ

4.1. Поняття бінарності та зародження древніх слів

/Надруковано в «Науково-теоретичному часописі з мовознавства "Мова". № 3-4. — Одеса: вид-во ОДУ, 1999. — С.48-53/

Первинна номінація найтісніше пов'язана з рівнем мислення і сприйняттям навколишнього світу давньою людиною. Наукові дослідження свідчать, що в первісний час для людини характерним було інкорпороване мислення (від лат. *incorporo* 'включати, вводити'), згідно з яким суть прямо ототожнювалась з явищем, ідея з матерією, поняття з річчю, предмет з його ознакою і т. ін., тобто людина сприймала світ за принципом "все в усьому" [71; 86, с. 256 і далі; 20, с. 115 і далі]. Наші предки не відділяли себе від навколишнього світу і сприймали все навкруги, включаючи і свою особистість, як єдиний і цілісний образ. У такому вигляді синкретично співіснували загальне і окреме, які згодом після мисленнєвого розщеплення цього образу утворили бінарну опозицію. Поняття цілісності і бінарності при сприйнятті навколишнього світу є найдавнішими характерними рисами мислення первісної людини, а їх підгрунття, можливо, мають фізіологічну основу [36, с.49]. Таке розуміння нашло широке відображення в міфах, ритуальних звича-

ях, графічних зображеннях речей і явищ природи в різних частинах світу проживання людини [206; 85; 102; 23; 24].

Досить чітко і наочно відображено давній етап мислення людини в міфах про створення світу. В єгипетських сказаннях спільним є уявлення древніх про первісний хаос, з якого виникли боги [102, с.14]. Особливе місце в них посідає бог Сонця, який бореться з одвічним своїм ворогом - мороком і водною стихією. Згідно з полінезійськими міфами вода та темрява існували на початку створення світу. В такому ж вигляді зображується зародження світу в міфах Шумерії. В одній з японських легенд зазначається, що Земля та Небо напочатку були неділимі і разом утворювали Хаос яйцеподібного вигляду. Подібними за змістом є також китайські, індійські, індонезійські, африканські міфи [245]. Взагалі-то в міфах Хаос відображено в різних образах, досить часто у вигляді водної стихії, а також в образі морського чудовиська чи гіганта.

У грецькій міфології Хаос має значення ‘зіяння, простір’ і позначає ‘німий безмежний простір’, безладну ‘суміш матеріальних елементів світу, темне й життєдайне джерело всебуття’; пізніше під Хаосом розуміли ‘безладну масу, з якої виник світ’ [140, с.209]. Проте первісне значення цього слова було не ‘безладдя речей’, як відмічає Ф.Юрс, а ‘міфічне ніщо, як стан, з якого виник світ’ [226, с.45]. Типовим для античного мислення було розуміння того, що в Хаосі сходяться початок і кінець, тут має місце свого роду єдність протилежностей. Все ж вихідним пунктом, як зазначає О.Ф.Лосєв, є в Хаосі “не діада, а монада, а уже в монаді міститься в згорненому вигляді все, що потім розгортається в діаді” [87, с.569]. У зв’язку з цим цікаво простежити етимологію слова Хаос.

Грецьке слово *χαος* має на початку щільний глухий приголосний, який представляє собою рефлекс одного із індоєвропейських зімкнених *k-, *k̥- або *ǵh- [224, с.139-141]. Згідно з функціональним паралелізмом близьких в артикуляційному відношенні звуків

ДІАХРОНІЯ МОВИ

можна вважати наведені вище приголосні варіантами генетично одного кореня з початковим *k- [105, с.28-29], а наступний дифтонг -oo-, маючи лабіальну ознаку, відтворює разом з попереднім приголосним вихідний склад, що репрезентує кореневу праформу *k^wa-. Реконструйований корінь, як нижче буде засвідчено, був багатозначним, і однією із його ізоглос є значення ‘хаос’. Очевидно, що семантика *k^wa- включає в себе протиставлення цілого як непізнаного і частину, що з часом була названа людиною і сприймалася як щось відоме і зрозуміле. Подібні процеси і привели поступово до пізнання навколишнього світу, яке полягало в найменуванні предметів та явищ, все більшого виділення їх із ‘хаосу’, з непізнаного світу. Такий смисл вкладався древніми в висловлювання відносно створення світу. Давня людина поступово створювала свій власний світ - свій дім, своє помешкання, бо “не могла вже жити в “хаосі” [245, с.15]. Якщо ж трапиться катастрофа і буде “кінець світу”, то, за уявленням древніх, все повернеться назад в “хаос” [245, с.16].

Аналіз міфів про створення світу свідчить про спільність багатьох рис сприйняття і уявлення давньої людини незалежно від місця її проживання. Єдиним з усього, як зазначено вище, є розуміння зародження світу як чогось хаотичного, цілого й неподільного, що потім розпадається на частини, перш за все на двоїсті протиставлення [235; 97]. “Одиничне протиставляється загальному, перш за все як виділене - невиділеному, тобто як дискретне континуальному, а значить, як визначене - невизначеному” [58, с.28]. Виділення конкретного, одиничного відбувається за допомогою слова. Хоча первісне слово, як відмічає Л.С.Виготський, це не просто знак поняття, а “образ, скоріше за все картина, мисленнєвий рисунок пам’яті, маленька оповідь про нього” [20, с.167].

Таким чином, первісними ступенями мислення первісної людини було сприйняття світу у вигляді цілісного образу, в якому

потенційно була присутня бінарна опозиція цілого і частини, що згодом виділилися з єдиного образу і представили діаду типу ‘ціле/ частина’. Саме в такому вигляді йде розвиток мислення у дітей, в яких по ходу накопичення досвіду відбувається самопізнання в напрямку “від загального до часткового, від недиференційованого до точного” [116, с.85]. Про подібний хід розвитку мислення людини свідчать численні дослідження індоєвропейських мов, в одиницях яких синкретично співіснували класи імені та дієслова, поняття живого/неживого, активного/неактивного, категоріальні парадигми роду, числа [144; 145; 80; 157]. Відділення від предмету його ознаки привело до формального розрізнення в мові класів іменника та прикметника [71]. Спостереження показують, що “перша категоріальна парадигма була бінарною” і “субстратною” [59, с.140]. У такому ж напрямку відбувалося зародження древніх слів, семантика яких ґрунтувалася на двоїчних протиставленнях. Наочно це показали в своїй роботі Т.В.Гамкрелідзе та Вяч.Вс.Іванов при розгляді семантичного словника індоєвропейської прамови, який базується на протиставленнях ознак матеріального світу як живий/не-живий, дикий/не-дикий, земний/небесний [24].

Розуміння синкретичного образу речі чи явища у вигляді їх цілісності (двоєдності) з наступним його розщепленням на загальне та часткове знаходиться в основі зародження давніх слів. Підхід з цих позицій до розгляду історії слів, зокрема їх походження, як ми вважаємо, дає можливість глибше пізнати їх природу, більш впевнено реконструювати давні форми та їх значимість. Розглянемо з цих позицій етимології деяких таких слів.

1. Найбільш поширеним серед етимологій різних мовних сімей, як зазначає О.С.Мельничук, виступає елементарний корінь *kt-/ *tk- (прамова $k\wedge t\wedge / t\wedge k\wedge$) [105, с.34]. В одній з наших статей були розглянуті деякі рефлекси * $k\wedge t\wedge$ в індоєвропейських мовах [256,

ДІАХРОНІЯ МОВИ

с.74-75]. До них належить іє. **k^weit* зі значенням ‘світити, блищати’ (пор.: герм. **h^witoz* ‘світло, білий’; слов. **svěťъ*, що має в окремих мовах значення ‘світ, люди; світло, день’; лит. *šviesti* ‘світити’, др.інд. *çvetás* ‘світлий, білий’, лат. *vitrum* ‘скло’ та ін.; див.: [249; 190, т.3, с.575-576]). До менш поширеного належить рефлекс, засвідчений в албанській мові: *kot* ‘темнота, ніч’ [237, с.202], що утворює протилежний семантичний полюс до вищезазначеного значення ‘світлий’. З цього спостереження випливає, що **k^wat* є бінарною одиницею, з якої витворилися полярні значення ‘світлий/темний’. Відображення в міфах розуміння того, що при зародженні навколишнього світу світло вийшло із темряви і що світло постійно вело боротьбу зі своєю протилежністю - темрявою, мороком, водяною стихією - логічно пояснюється їх спільним генетичним походженням від одного кореня. Цікаво зазначити, що в тих чи інших індоєвропейських мовах закріпилося одне із цих значень, зокрема в більшості мов має місце **k^weit* зі значенням ‘світити’ (див. вище). У цих же мовах виникло нове словоутворення з заперечною часткою іє. **nê*, тобто **nê-k^weit* ‘не-світити’, ‘не-світлий’, що привело до вигляду іє. **nok^w[t-]* ‘ніч’ [241, с.762] (пор.: герм. **naht*, слов. **noktъ*, д.інд. *nák*, лат. *nox*, лит. *naktis*, д.прус. *naktin* /зн.в., одн./). В давнину це слово позначало не тільки ‘ніч’, а й відрізок часу від одного заходу сонця до іншого, тобто ‘добу’ [213, с.46]. Рештки такого значення збереглися в словах нім. *Fastnacht* ‘масяниця’, *Weihnachten* ‘Різдво’, в яких *-nacht* має значення ‘напередодні ввечері, напередодні’. В такому ж значенні представлено цей корінь в хеттській мові в слові *nekuz* ‘вечір’. В англійській мові має місце форма *fortnight* (досл.: ‘14 ночей’), яка свідчить, що германці вели рахунок днів, вживаючи слово *-night* ‘ніч’, а не ‘день’ [213, с.460]. Таким чином, наявність протиставлення ‘світлий/темний’ послугувала зародженню номінації ‘ніч’, як темної частини доби.

Вищезазначене свідчить про те, що в індоєвропейців хронологічно першим появилося наймення ‘ночі’, а потім вже назва ‘дня’, яка має зовсім інший корінь (пор.: слов. *dьнь, герм. *dagos, лат. *dies*, лит. *dienà*, д.інд. *dinam*). Тобто, в смислового протиставленні день/ніч первинним є слово **ніч**, хоча розуміння і ім’я світла існували. Ніч з її місяцем та зорями мали досить суттєве значення для первісної людини, поскільки вони дозволяли орієнтуватися на місцевості, вести рахунок добам, тижням, місяцям. Про це свідчить походження місячних календарів, як більш давніх у порівнянні з сонячними. Стародавні легенди засвідчують, що Сонце могло підпорядковуватись Місяцеві. Так, в германських Старших Еддах говориться, що “сонце супроводжувало місяць” [215, с.3]. “Місяць вважався давнішим від сонця, і рахунок вівся за ночами, а не за днями” [149, с.216]. В українських замовляннях, як показала М.О.Новикова, “ніч - не погана, а сильна сторона протиставлення”, вона “первісніша від дня” [120, с.12]. З другого боку, дослідження показують, що в етимології слова **день** давнішим є значення ‘світла частина доби’, а вживання цього слова в смислі ‘доба’ є вторинним. Такий розвиток значень реконструюється в слов’янській праформі *dьнь, яка походить від іє. **di-/dej-* ‘світити’ [201, с.213; 188, с.498]. В такому ж хронологічному порядку реконструюється значення прагерманської форми *dagoz [239, с.611].

Аналіз показав, що досить давнім в індоєвропейських мовах є протиставлення “світлий/не-світлий”, з якого останній член послугував появі нової бінарної одиниці ‘ніч’ (‘не-світла частина доби’) / ‘день’ (‘світла частина доби’). Зародження мовних реалізацій відбувалося послідовно, першим називався той член протиставлення, що був суттєвішим для людини того часу, тобто називалося те, що впадало в очі [235, с.159].

2. Розглянемо ще одне поняття, розщеплення якого на дві частини досить чітко проявилось в індоєвропейських мовах. Сюди може

бути віднесене слово ‘людина’ з протиставленням ‘чоловік/жінка’.

Багатогранне функціональне навантаження привело до різнокореневого вираження поняття ‘людина’ в індоєвропейських мовах. Досить поширеною є праформа **ghomo-* з первинним значенням ‘людина’. Рефлекси цього кореня закономірно представлені в різних мовах.

В латинській мові має місце словоформа *homo* (ст.лат. *hominem*) зі значенням ‘людина’ [260, с.288; 32, с.365]. Одним із наступних значень в словниках називається ‘чоловік’. Досить поширеною була відповідна ізоглоса в давніх германських мовах, в яких також давнішим вважається значення ‘людина’, а вторинним є ‘чоловік’ (пор.: гот. *guta*, двн. *goto*, д.а. *guta*, д.ісл. *gumi*, фарер. *gomur* – [241, с.415]. Й. Покорний вважає за первісне значення ‘земна (людина)’). Малопродуктивність в словотвірній функції привела до зникнення цього давнього кореня в більшості германських мов, за винятком ісландської та фарерської. В сучасних германських мовах цей корінь зустрічається у композиті зі значенням ‘жених’: нім. *Bräutigam*, швед. *brudgum*, дан., норв. *brudgom* та ін. [138, с. 52]. В інших мовах: лит. *žmu* ‘людина’, д.прус. *smonenawins* ‘людина’, *smou* ‘чоловік’ [260, с.288].

Виходячи із засвідчених форм, для індоєвропейської прамови, як уже вище зазначалось, реконструюється форма **ghomo* ‘людина’. Наявність губного голосного свідчить про лабіовелярну ознаку початкового приголосного, що в цілому дозволяє реконструювати протоформу у вигляді **k^wama* (< **k^wam^h*) ‘людина’. Основне семантичне наповнення мало в собі двоєдину значимість ‘чоловік/жінка’. Проте не можна спрощувати це так, нібито давня людина, маючи одну словесну форму для вживання, не розрізняла чоловіка і жінку. Функціонування в значенні ‘людина’ різних синонімічних слів з тією чи іншою ознакою, характерною залежно від ситуації спілкування то для ‘чоловіка’, то для ‘жінки’, дозво-

ляло вживати в конкретному контексті одну й ту ж форму досить однозначно. “Предметний полісемантизм первісного імені, - писав С.Д.Кацнельсон, - тісно пов’язаний з іншою особливістю його семантики, яку можна назвати дрібністю і конкретністю предметних значень” [71, с.307]. У зв’язку з цим треба зазначити, що в ті давні часи поняття ‘людина’ не мало того узагальнюючого родового значення, як у сучасних мовах, а існувало в конкретних різновидах як людина-мати, людина-мисливець, людина-воїн та інше. Лише з часом наївне мислення давньої людини привело до понятійного розуміння предметів навколишнього світу і зародженню сучасних родових назв.

Мисленнєве розщеплення поняття ‘людина’ передбачає зародження перш за все одного із членів бінарної опозиції. Спостереження лінгвістів показують, що в протиставленні ‘чоловік/жінка’ первинною була назва жінки як більш значущої для того часу **людини** в родовому колективі. В цьому зв’язку М.Д.Андрєєв, розглядаючи прадавні корені в бореальній прамові, пише: “В той час як для “матері” і “дочки” в бореальній прамові існували самостійні кореневі назви, ні “батько”, ні “син” не мали власної прямої денотації: обидва ці означувані були номіновані значно пізніше, а саме РІЄ коренескладовими утвореннями” [4, с.274]. В українських замовляннях чоловікові відводиться другорядна роль, а жінка постає могутнішою від чоловіка [120, с.9]. Для праіндоєвропейського періоду Й.Покорний реконструює форму **g^wēnā* зі значенням ‘жінка’ [241, с.473], яка у вигляді протоформи може постати як **k^wēna*, споріднена до **k^wata* ‘людина’. Наявність форманти **-na* має значення ‘частина, одна з...’ [157], тобто **k^wata*/**k^wēna* репрезентує логічне протиставлення ‘ціле/частина’. Рефлексами кореня **k^wēna* в індоєвропейських мовах виступають споріднені словоформи: див. *quepa* ‘жінка’, англ. *queen* ‘королева’, д.англ. *swēn* ‘жінка’, гот.

ДІАХРОНІЯ МОВИ

qino, д. прус. *genna*, д. ірл. *ben* ‘дружина’, д. інд. *jāni-* ‘жінка’, *gnā* ‘богиня’, гр. *γυνή* ‘жінка’, вірм. *kin* ‘жінка, дружина’, алб. *zonjë*, тоск. *grna*, тох. А *śān*, В *śana*, псл. *gena [241, с.473-474; 189, с.46; 40, с.206].

Таким чином, можна допустити, що деякий час в індоєвропейській прамові мало місце функціонування форм **k^wama*/**k^wena* зі значенням ‘людина/жінка’. Потім відбулося звуження значення репрезентованого формою **k^wama*, і в індоєвропейських мовах ця форма стала позначати ‘чоловіка’ (див. вище). В результаті колишнє протиставлення ‘людина/жінка’ змінилося на ‘чоловік/жінка’.

Отриманий висновок підтверджується також аналогічним розвитком словоформи **man** в германських мовах, яка спершу позначала ‘людину’, а потім стала вживатися в значенні ‘чоловік’. В деяких германських мовах для позначення ‘людини’ витворилося нове слово від **man** з суфіксом **-isk**, наприклад, нім. **Mensch** (пор.: гот. *mannisks* ‘людяний’; див.: [213, с.435]). Про первинність імені ‘жінки’ свідчить, на нашу думку, також етимологія двн. *frouwe* ‘жінка’ при порівнянні з рос. *первая* (герм. *f походить за законом Грімма з іє. *p; пор.: лат. *prima*), так як компонент в двн. формі *-wen* (<**k^wen*) має значення ‘частина, один’ [157], тобто *frouwe* значить ‘перша, одна з перших’. Вихідний корінь двн. *frô-* вживається в текстах у значенні ‘жінка’ і в значенні ‘чоловік’ [247, с.59], тобто має місце загальне поняття ‘людина’. Наявність форм типу гот. *frauja* (чол.р.) ‘добродій’, ‘господь’ вважаємо вторинними за походженням, хоча існує і протилежна думка [213, с. 183].

Таким чином, аналіз показує такий семантичний розвиток в індоєвропейських мовах: людина → людина/жінка → чоловік/жінка. Цей висновок дозволяє відповідно інтерпретувати зародження жінки в біблейській легенді про створення світу. В Біблії говориться, що Бог створив спочатку людину (в др.євр. ‘людина’ - Адам), а потім з реб-

ра людини - жінку [10, с.6-7]. До цього моменту не згадується **чоловік**, що свідчить про наявність в мові того часу протиставлення 'людина/жінка'. Далі за текстом поняття 'людина' підмінюється поняттям 'чоловік', і в результаті цього переосмислюється ім'я Адам, яке в європейських мовах є найменням чоловічої статі і не викликає асоціацій з іменем 'людина'. В результаті непомітної для читача Біблії підміни понять постає протиставлення 'чоловік/жінка' (Адам і Єва), що свідчить нібито про походження жінки від чоловіка і про її природну залежність від останнього. Проте, як і в поданих вище прикладах, з тексту Біблії насправді випливає, що з загального поняття 'людина' витворилося спочатку ім'я 'жінки', а потім ім'я 'чоловіка'. Такий висновок є логічним також у зв'язку з періодом матріархату, в час якого зароджувалася легенда про створення світу. Хибна інтерпретація появилася значно пізніше, в часи патріархату, що тим самим "узаконила" повну залежність жінки від чоловіка.

Узагальнюючи все сказане, можна зробити такий висновок: в давнину людина сприймала предмет чи явище як єдиний і неподільний образ, в якому імпліцитно співіснували ще не усвідомлені людиною бінарні протиставлення. Одне із цих протиставлень, більш значуще для того часу, виділяється з мисленневого образу і називається словом, в протилежність слову-образу. А згодом називається і другий член опозиції, в результаті чого експліцитно появляється бінарна одиниця. Кожен із витворених членів опозиції утворює вихідну одиницю з новим внутрішнім бінарним протиставленням, що може привести до наступного членування поняття і зародження нового протиставлення і нового наймення. Допускається, що такий ланцюг логічних перетворень властивий для всіх слів, які зароджувалися в давнину. Спостереження також показує, що потенційна наявність бінарної опозиції у вихідному цілісному образі пояснюється природою речей, яким ця двоїстість притаманна генетично.

4.2. Походження назв *Україна* та *Русь* (Нова концепція)

/Надруковано в газеті "Думська площа", №№ 34, 35, 37, 38. – Одеса, 2004/

1. Загальні положення та проблема

У монографії [168] розглядається походження назв *Україна* та *Русь*, дві проблеми, які існують у науковому світі давно і до сьогодні не мають розв'язання і не дають переконливого тлумачення цих наймень. З середини XVIII ст. бере початок "норманський" погляд на походження *Русі*, згідно з яким *Руська держава* з'явилася внаслідок приходу до слов'ян варяг-шведів (Г.Ф.Мюллер, А.Л.Шльоцер, В.Томсен, С.Томашівський, А.Стендер-Петерсен та ін.). Спираючись на назву країни *Швеція* у фінській мові у вигляді *Ruotsi*, норманісти виводять усі фонетично подібні слов'янські форми з цього слова, в тому числі назву *Русь*. Для підтвердження вказаної точки зору використовуються окремі місця із літопису "Повѣсть временных лѣт", в якому неоднозначно інтерпретуються слова *руси*, *варяги*, *Русь*.

Протилежний підхід до розв'язання проблеми походження *Русі* поданий у працях М.С.Грушевського, Б.Д.Грекова, С.В.Юшкова, Б.О.Рибаківа, В.Т.Пашуто, М.М.Тихомирова, П.П.Толочко та ін. Вчені сходяться на думці, що назва *Русь* з'явилася до приходу варяг і під таким іменем існувало індоєвропейське плем'я в Південно-Східній Європі. О.М.Трубачов обґрунтовує у своїх працях наявність Азово-Чорноморської *Русі*, яка виникла в I тис. н.е., де на основі назви племені *роси*, що проживало в цій місцевості, зародилося наймення *Русь*.

Існують також інші тлумачення слова *Русь*, серед них розглядається зв'язок з назвою племені *герули* (Й.Маркварт); виводиться походження слова і від наймення мешканців острова Рюген – *ругів*

(Х.Ловмянський, В.Г.Скляренко) або від *роксоланів* (О.Б.Ткаченко); висловлюється думка про зв'язок *русів* з хозарською верхівкою, що в результаті породило заснування Київської Русі (О.Пріцак). Проте всі спроби розв'язати питання походження слова *Русь* виглядають непереконливо і залишаються недовершеними, хоча і містять оригінальні думки і цінний фактичний матеріал, який висвітлює певну сторону зазначеної проблеми.

Так само нерозв'язаним залишається вирішення іншої проблеми – походження назви *Україна*. Етимологію цього слова часто пов'язують зі смислом 'погранична територія' (М.С.Грушевський, О.О.Потебня, В.А.Никонов, О.С.Стрижак, Ю.О.Карпенко). Іноді в слові *Україна* вбачається первинне значення 'рідний край, країна, земля' (М.Андрусак, В.М.Русанівський, В.Г.Скляренко, Г.П.Півторак) або назва вважається утворенням від дієслова *украяти* (*відрізати*) (С.Шелухін). Наукова література представлена різними поглядами на цю проблему без однозначного розв'язання.

Численні точки зору щодо зазначених проблем показують у них брак глибокого історизму, який би дозволив вийти за рамки окресленого поля спостереження і підійти до первісного часу зародження цих словоформ та їх складових, розвитку їх у загальному **індоєвропейському мовному контексті**. З цією метою у нашій монографії розглядаються етимології груп слів, що характеризували: господарську діяльність індоєвропейців-аріїв – скотарство та землеробство, місця їхнього давнього проживання, основні шляхи міграції. Окремо аналізуються: соціальна структура аріїв, зародження етносів і подальша доля слов'янських та інших племен. Результати досліджень у галузі історії суспільства, а також археологічні, етнологічні, міфологічні, лінгвістичні свідчення, у тому числі проаналізовані нами етимології лексико-семантичних груп слів, дали змогу виконати реконструкції

первинної семантики слова *арії*, а також етнонімів *слов'яни/слав'яни, венети, анти*. Крізь призму отриманих нами результатів та підходів було розглянуто проблему походження наймень *Русь* і *Україна*.

2. Походження слова *арії*

Витоки історії праслов'ян і їх мови тісно пов'язані з часом існування індоєвропейської спільноти, яка проживала в межиріччі Тигра і Євфрату. В межах мови-основи зароджувалися ті діалектні особливості, які після розпаду прамови утворили специфіку подальших мовних груп і окремих мов.

Як свідчать дослідження, слов'янські мови вийшли із індоєвропейської мовної групи. Остання в давній час була єдиною, на якій говорили індоєвропейці, або арії. Примінення порівняльно-історичного методу дало можливість відтворити давні корені і тим самим скласти словник, який засвідчує місце проживання аріїв, їх соціальний устрій, шляхи міграції, а також зародження нових етносів і мов, до яких належить і слов'янська група. Вважається, що в 4 тис. до н. е. був розпад індоєвропейської прамови, з якої витворилися багато сучасних європейських і індо-іранських мов.

У роботі розглядаються слова в **семантичних гніздах**. Такий підхід дозволяє глибше реконструювати прадавні індоєвропейські корені. При аналізі використовуються всі форми, зафіксовані в писемних пам'ятках мов, і на їх основі реконструюється та чи інша праформа і її мотивуюча ознака, що лягла в основу нової лексеми. В результаті розглянутих етимологій слів, що позначали давнє помешкання індоєвропейців та зародження у них скотарсько-землеробського укладу, можна відмітити деякі із мовних особливостей життя аріїв цього часу.

Аналіз етноніма *арії* в семантичному гнізді наймень індоєвропейських етносів дозволив реконструювати його форму у ви-

гляді **k^wara/*k^wala* з первинною мотивацією ‘горяни’, ‘скотарі-землероби’.

Розширення землеробства у арійів і відділення його від кочового скотарства привело до розрізнення лексичних парадигм **k^wara* та **k^wala* зі значеннями відповідно ‘скотарі’ і ‘землероби’. Це мало місце в час розпаду індоєвропейської спільноти, переходу до міграцій та проживання на рівнинній місцевості.

Спосіб виробництва наклав відбиток на відносини у колективі і в цілому позначився на всіх сторонах життя арійів. Якщо спочатку виділялися жреці і їм підлегли, то при нових відносинах з’явився середній стан. Життя вимагало захисту отриманих багатств, а значить і необхідності тримати спеціально людей, які б ці багатства уміли захистити. Поступово в колективі з’явилися *воїни*, які були в тісному виробничому зв’язку з правлячою верхівкою. Історія давніх цивілізацій свідчить, що в давньохеттському колективі були жреці, воїни і землероби, в Древній Індії - жреці-брахмани, воїни-кшатрії і землероби, виділяються також ремісники. В Авестії розрізнялися жреці, воїни, землероби та скотарі, ремісники, у іранців – жреці, воїни та землероби, в давньому грецькому суспільстві – жреці, воїни, землероби і ремісники. Цікаво підкреслити, що існуючі соціальні групи мали відповідну символіку кольорів – жреці асоціювалися з білим кольором, воїни – з червоним і землероби, ремісники – з жовтим чи синім. Як відомо, “червона китайка” ритуально використовувалася на козацьких похоронах в Україні. Очевидно, що воїни як окрема соціальна спільнота людей виникає пізніше перших двох. Це є і цілком логічно – наявність влади і відповідно цінностей потребує їх захисту, що і привело з часом до появи групи людей, які займалися тільки захистом багатства і відповідно своєї землі та людей, що проживали на цій території.

Розвиток первинних індоєвропейських коренів привів їх поступово до вигляду **k^wer-* зі значенням ‘скотарі; воїни’ та **k^wel-* ‘землероби’.

Протиставлення соціальних та інших відносин у вигляді **k^wer-*/**k^wel-* послугувало основою зародження самоназв окремих індоєвропейських племен. Етноніми несли на собі відбиток особливостей тієї чи іншої сім'ї мов як мовної домінанти етносу.

У час розпаду індоєвропейської прамови, який, як уже зазначалося, припадає на IV тис. до н.е., в її межах розрізнялися окремі гілки індоєвропейських мов. У цей період засвідчені великі міграційні процеси. Носії давньоєвропейських діалектів пройшли через Середню Азію, далі на захід в Північне Надчорномор'я і потім в Європу. Ймовірно, що на цей час виявляється існування мовної спільноти індоіранських, слов'янських, балтійських та центральноєвропейських мов.

Місця від Волги до Дунаю стали в III–II тис. до н.е. другою Батьківщиною арійських племен, куди вони прийшли із півдня через Середню Азію на захід, перетинаючи *Волгу, Дон, Дніпро, Дністер, Дунай*. Під час першої міграційної хвилі виникли смисли 'арійська (річка)' у давніх найменнях зазначених річок *'Ря* ('Волга'), *Дон, Var* ('Дніпро'), *Дністер, Дунай*, під час другої – семантика 'слов'янська (річка)' зумовила появу нових назв *Волга, Дніпро*.

Після виділення індо-іранських племен у прамові залишилися носії давньоєвропейської сукупності, у якій з середини II тис. до н.е. почали утворюватися окремі європейські етноси, в тому числі слов'янський. Як свідчить мовний матеріал, протослов'яни займали територію від Середнього і Верхнього Подніпров'я до Карпат, на півночі від Вісли до земель Пскова та Новгороду.

У літературі існують різні точки зору про місце існування прабадьківщини слов'ян, серед них: дунайська теорія, автохтонна, прикарпатська, Вісло-Дніпровська, Вісло-Одерська.

На нашу думку, кожна із існуючих концепцій має право на існування, оскільки слов'яни проживали в названих вище місцях, але лише після першої міграції індоєвропейців. Ці місця від Волги до

Дунаю стали другою батьківщиною для багатьох індоєвропейських племен, саме тут відбувалося зародження окремих етносів, в тому числі слов'янського. Останній ще в II тис. до н.е. входив у давньоєвропейську мовну спільноту. Перебуваючи на цій території, протослов'яни засвідчують у своєму діалекті такі риси, які стають з часом типологічними характеристиками слов'янських мов.

Оскільки слов'яни затрималися тут і продовжували й пізніше проживати на зазначеній території, то може виникнути думка про вплив субстрату – мови тих автохтонних мешканців, які проживали на території сучасної України і її сусідніх землях. У давній час у цій місцевості фіксувалося досить розвинене землеробське господарство **трипільців**. У часі вони стикаються з приходом арійських племен, який припадає десь на III тис. до н.е. Сумісне і тривале проживання на зазначеній території трипільців і праслов'ян відзначалося впливом автохтонних мешканців на господарську діяльність слов'ян, у тому числі і на мову. Саме таким контактом можна пояснити субстратні явища в мові протослов'ян (а також і в мові інших аріїв). Цей вплив досить переконливо показав у ряді своїх праць молодий український вчений Ю.Л. Мосенкіс.

3. Зародження слов'янського етносу

У численних наукових працях представлені різні точки зору відносно походження слова *слов'яни*. Дехто вважає, що це ім'я бере початок від наймення богині-матері *Слави*, і звідси – країна *Славія* та язичницьке богослужіння *славлення*. Пов'язують учені етнонім *слов'яни* і з спорідненим коренем *слово*, тобто слов'яни – це ті, що ясно говорять. Виводять розглядуване наймення і від гідроніма *Слаутич*, тому назва *слов'яни* значить букв. “дніпровці”. Незважаючи на різнобічний підхід до аналізу слова *слов'яни*, сьогодні немає єдиної і переконливої його етимології. У нашій роботі щодо

наймення *слов'яни* та інших слов'янських етнонімів представлено інший підхід, який ґрунтується на семантичній природі та закономірностях фонетичної зміни праслов'янської лексики. Виклад цього розуміння походження загальнослов'янських етнонімів спирається на писемні свідчення і особливості реконструкції відповідної лексики в світлі загальноіндоєвропейського мовного контексту.

Вважаємо, що в час зародження слов'янського етносу в етнонімі мав місце складоподіл **slo-věne*, в якому початкова частина представляла в протослов'янській мові корінь. З іншого боку, *-věne* виступала в значенні граматичної форманти.

Наявність двох початкових приголосних у корені **slo-* свідчить про редукцію і зникнення голосного, що знаходився між ними. Саме цей голосний викликав палаталізацію попереднього зімкненого приголосного, який змінився в **s-*. Подібне пом'якшення мало місце в цей час і в деяких інших мовах. Цю фонетичну зміну називають сатемною палаталізацією, на відміну від власне слов'янських змін. Фонетичні процеси в ретроспекції дозволяють реконструювати форму у вигляді **k'el-*, яка вийшла із піє. **k^wel-* зі значенням 'арії-землероби'. Таким чином, прадавній слов'янський корінь **slo-* вийшов із піє. **k^wel-*, що означало 'одні із аріїв-землеробів'. Розвиток останнього відбувся у напрямку: **k^wel-* → псл. **k'el-* → **sel-* → **sl(o)-*.

Розпад давньоєвропейської мовної сукупності привів до виділення протослов'ян і зародження самоназви цих племен. Поява етноніма *слов'яни* засвідчує також, що ці племена мали свою територію проживання, свої звичаї, відзначалися специфікою своєї мови порівняно з іншими мовами. Можна припустити, що це мало місце в час зародження європейських і інших етносів, який припадає на II тис. до н.е.

Розвиток відтворювального господарства і, перш за все, в сфері землеробства сприяв зростанню чисельності слов'ян, що

спричинило також розширенню їхніх територій. Вчені відмічають, що етнічні процеси мають регулярний характер і відзначаються то періодом відносного спокою, то періодом бурхливого розвитку. У результаті подібних соціальних катаклізмів відбуваються дивергентні процеси, які приводять до розпаду племен. Такі процеси, уявляється нам, відбувалися при розвитку слов'янського етносу, який проживав на обширній території Східної Європи. Відносно ізольоване життя в крайніх точках території слов'ян приводило з часом до все більшого їх діалектного розшарування. На півдні, як автохтонній території, залишилася стара назва, засвідчена в давніх джерелах - *склавіни* (слов'яни), а північна отримала наймення *венети*, або *венеди*. Вважається, що венети займали територію від Дніпра до Ельби, як було засвідчено на рубежі нашої ери. По відношенню до загальної назви *слов'яни*, чи *склавіни*, форма *wene-* є їх складовою (із *-*k^wene*). Етнонім *венети* містить у собі смисл 'одні із (слов'ян)', тобто одне із відгалужень праслов'ян.

Все вищезазначене засвідчує існування двох великих груп слов'янських племен: *склавінів* (слов'ян) і *венетів*. Останні відокремилися від слов'янського етносу і були представлені в історично засвідчений час, перш за все, поморсько-полабськими племенами. Вони займали північно-західну частину Європи, на півдні від них знаходилися склавіни.

Після тривалого часу сусідського життя склавінів та венетів продовжувало зростання чисельності племен, що вимагало розширення території. Склавіни робили це за рахунок просування на захід у напрямку проживання фракійських та ілірійських племен на Балканах. На півночі венети сусідили з германськими, балтійськими та фінськими племенами і були тут територіально обмежені, місця ж південного сходу залишалися ще не повністю обжиті. Венети займали найбільшу територію від берегів Балтійського моря до Дін-

ця, що спричинило з часом подальший поділ цієї слов'янської спільноти. З неї виділилися *анти*, які утворили східне відгалуження відносно західного, за яким залишилася назва *венети*.

Територіальна віддаленість порушила родинні та господарські зв'язки венетів, що й сприяло витворенню і закріпленню за південно-східною групою слов'янських племен назви *анти*. Останнє наймення є редуцією слова *венети*, тобто його фонетичним спрощенням. Цей час припадав на завершальний період розпаду слов'янських етнічних угруповань, тому анти як окремих етнос існували порівняно недовго. Остання згадка про них обривається в 602 році. На місці цих та інших слов'янських етносів витворилися окремі слов'янські племена, яких нараховують в давніх джерелах десятками. Їхні наймення пов'язані, як правило, з місцем проживання. Проте деякі із них зберегли за собою давні назви, що сягають часу зародження слов'янського етносу.

Таким чином, аналіз показав, що розглянуті етноніми є самоназвою слов'ян і розвивалися хронологічно в порядку *слов'яни/склавіни* > *венети* > *анти*.

4. Походження етноніма *руси*

Зародження назви *Русь*, на нашу думку, прямо пов'язане з єдинокореневим етнонімом, що позначав одне із слов'янських племен. Припускаємо, що первинним було ім'я *руси*, а вже пізніше витворилася назва території і країни – *Київська Русь*, де, поряд з *русами*, проживали і інші слов'янські племена. Спершу звернемося до сучасних тлумачень етимології слова *Русь*, які ґрунтуються на численних пам'ятках слов'янської писемності, а також на свідченнях, які зустрічаються в арабських, візантійських та європейських, перш за все німецьких та латинських джерелах.

Уперше ім'я *Рос* з'явилося в сирійській хроніці Захарія Ритора (555 р. н.е.) у вигляді *Hros* або *Hrus*. Читання у написанні довгих

губних голосних [o] або [u] є типовим для давніх писемних пам'яток. Вважаємо, наявність початкового *H-* в імені є не особливістю якоїсь із іноземних мов (як це зазначається в деяких працях), а фонетичною рисою слов'янського імені. Це підтверджують і інші джерела. Так, у Візантії засвідчена в 838 р. форма *Rhos*, що показано в повідомленні Бертинської хроніки. Написання на початку *Rh-* свідчить, що в мові хроніки відображено той час, коли вже *H-* не вимовлялося перед *R-*, і тому на письмі традиційно залишилося *Hr-* у написанні *Rh-*.

Про наявність на початку слова *Русь* приголосного *h* свідчать також численні написання у візантійських джерелах - у вигляді *Ρω̄ς*, які зустрічаються у патріархів Фотія, Ніколая Мистика, у Сімеона Логофета, Феофана. Зазначена форма *Ρω̄ς* є збірною назвою, яка позначає плем'я, народ, узгоджується з множиною. Різноманітні форми з цим коренем з'являються в середині X ст. у Костянтина Багрянородного, зокрема як прикметник *ρωσικός*, Ольгу він називає *Ρωσένη*.

Згадані вище писемні джерела свідчать, що *Русь* мала в своїй назві на початку два приголосних *hr-*. Вищезазначене дозволяє розрізнити у давніх писемних свідченнях дві лексеми *hros* і *hrus*, що позначали 'Русь'. Ця назва у своєму зародженні йшла в напрямку: 'позначення племені - *руси*' → 'позначення держави - *Русь*'.

У час, засвідчений у пам'ятках, синонімічними були також наймення *Русі* - *Hrus* і *Rutenis* і відповідно *Hros* і *Rotenos*. Семантична тотожність дозволяє прийняти і їх формальну спорідненість. У кожній із пар виділяється спільний корінь *hru-/ru-* і *hro-/ro-*. Відсутність початкового *h-* у латинських формах *Rutenis/Rotenos* пояснюється особливістю мови, у якій у зазначений час при написанні відсутня початкова сполука *hr-*.

Закоренева частина суттєво різниться в розглянутих парах слів і виявляється у вигляді *-s* і *-tenis/-tenos*. Обидві реалізації засвідчу-

ДІАХРОНІЯ МОВИ

ють різні походження: перший словотвірний суфікс походить із давньоруського *-s* (**-si* із псл. **-k'i*) в слові *Русь*, а другий має іншу природу. Формант *-tenis/-tenos* нагадує герм. **-tena* (із іє. *tana 'два; багато'), має також збірне значення і позначає множинність (пор.: гот. *hairto* 'серце' - /мн./ *hairtōna*, нім. *Vau* 'будівля' - /мн./ *Bauten*). Обидва словотвірні суфікси псл. **-si* і герм. **-tena* мали однакову граматичну значущість. Незважаючи на їх синонімічність, типові форманти виступають відповідно для однієї або іншої групи мов. Очевидно, що розглянуті слова в цілому позначали одне слов'янське плем'я, яке мало слов'янську назву *руси* і германську *рутени*. Порівняльний аналіз свідчить про виділення у цих словах кореня *ру-*, тобто в розглянутій назві *Русь* необхідно розрізняти дві морфемні одиниці *Ру-сь* – корінь і граматичний показник числа.

Про семантичну спорідненість розглянутих етнонімів *руси* і *рутени* свідчать також численні пам'ятки. Аналіз пруських хронік XIV-XV ст., в яких зустрічаються *Русь* і споріднені їй слова, показав, що жителі слов'янських міст називаються в основному *рутенами*. Переможці Куликової битви мають назви *Russen*, *Ruteni*, які вживаються синонімічно. До сьогодні німці Закарпаття називають українців *Rutenen*.

Вищезазначений аналіз свідчить, що ім'я держави *Русь* походить від наймення племені *руси*, перше наближення до назви якого матеріал дозволяє представити у вигляді псл. *hrusi/*hrosi.

Згідно з нашою концепцією початкове сполучення приголосних **hr-* не є споконвічним і становить собою результат розвитку форми з голосним між зазначеними консонантами. Про наявність голосного в цій позиції свідчать давньоскандинавські писемні джерела у вигляді *Gardar/Gardr* зі значенням 'Русь', а також *karþum* 'на Русі'. У цих германських формах структурно виділяються корінь та граматичний формант зі значенням числа, тобто *Gar-ðar*,

kar-þum. Виходячи із попереднього, подаємо реконструкцію відповідної форми слова *Русь* у вигляді **hursi/*horosi*. Фонетичний аналіз цих форм дає можливість реконструювати більш давнє праслов'янське слово у вигляді **h^weresi*, що позначало одне із слов'янських племен *руси*. Таким чином, форма *руси* втратила початковий склад. Живе свідчення такої фонетичної зміни має місце в сучасних споріднених словах, наприклад, укр. *горобина* і рос. *рябина*. Очевидно, що історично початок слова в давнину був фонетично сильніший, а це дозволяє реконструювати корінь псл. **k^wer-* зі значеннями 'руси'. Цей же корінь попередньо мав смисл 'арії-скотарі; воїни'.

Реконструйована вище форма свідчить також про спорідненість найменш *руги* та *руси*, які представляли одне й те ж слов'янське плем'я. У германських писемних джерелах досить часто зустрічається наймення *руги*, яке засвідчене у різних варіантах його написання. Багато островів Балтійського моря, як зазначає хроніст Гельмольд, були заселені слов'янами, серед них проживало плем'я *Ranen*, або *Rugianer*. Це плем'я відзначалося хоробрістю, мало короля, до авторитету якого зверталися сусідські племена при вирішенні важливих питань. З часом воно займалося морським розбоєм. Й.Х.Цедлер в енциклопедійному словнику (1732-1750pp.) подає й інші наймення, що позначали цей народ: *Rügier*, *Rügen*, *Rugii*, *Rugi*. Плем'я проживало в цей час на острові Рюген. Якщо проаналізувати наведені вище словоформи, то вони структурно розпадаються на дві частини: кореневу у вигляді *Ra-*, *Ru-*, *Rü-* і суфіксальну: *-nen*, *-gianer*, *-gier*, *-gen*, *-gii*, *-gi*. Слововірні суфікси виражали множинність і є різними за походженням. Форми *-nen*, *-gianer*, *-gier*, *-gen* є германськими. Суфікси у вигляді *-gii*, *-gi* не типові для германських мов і фонетично нагадують кінцевий формант у слов'янському етнонімі *Ruhi*, що позначав плем'я ругів. Поскільки форма *Русь*

прямо співвідноситься з *Ruhi*, то можна допустити для ругів первісну форму у вигляді **h^werehi*. Як свідчать писемні пам'ятки, на о.Рюген проживали етнічно різні племена, то звідси очевидно, що назви типу *Rügiar* як топонім, тобто ' мешканці о. Рюген ', могли відноситися і до інших, в тому числі і германських племен. Про пам'ять проживання на цьому острові свідчать шваби, що збереглася в назві міста *Rügenwalde*.

Вищевикладений матеріал дозволяє твердити, що назва *Русь* відноситься до псл. **h^wereki* і позначала слов'янське плем'я зі значенням 'скотарі; воїни, варяги'. Це ім'я співвідноситься із племенем *руги*, що проживало в історично засвідчений час на о.Рюген. Отриманий висновок знаходить підтвердження в писемних свідченнях різних мов, у яких зустрічається ім'я *Русь*.

Фонетичний аналіз слів у германських мовах свідчить про безперервне артикуляційне послаблення їх кінцевої частини, яке проявляється акустично у вигляді **t > ts > s*. У цей же фонетичний ряд необхідно помістити і форму фін. *Ruotsi* 'Швеція', яка використовується прибічниками скандинавського походження слов'янського імені *Русь*. Очевидно, що корінь *ruots-* фонетично виводиться із германського **rūt-*.

Слов'янське *Русь* не може бути зведеним до норманського *Ruotsi*, хоча звучать вони дуже близько одне до одного. У час їх зародження і функціонування, коли писемність не була поширеною і нові слова передавалися в основному усним шляхом, цілком імовірно могла бути поперемінна накладка їх смислів на близькі фонетичні образи, і *Ruotsi* могло сприйматися як *Русь*, особливо в мові іноземців, і мати значення також 'руський'. Звідси, на нашу думку, походять назви Дніпровських порогів у Костянтина Багрянородного у вигляді *слов'янських* і *руських*, де останні, як вважається, мають смисл *скандинавських*. У Візантії, як писав Д.С.Лихачов, "називали руськими не тільки слов'ян, але нерідко і норманів".

Повертаючись до наймення слов'янського племені *руги*, яке трапляється в різних писемних пам'ятках, повторно відзначимо, що першоосною цього імені послужила форма псл. **h^weréki* зі значенням 'скотарі, воїни', яка згодом виступила етнонімом цього слов'янського племені. Проживання в історичний час ругів на о.Рюген, де знаходилися також скандинавські та інші германські племена, привело до новоутворень зі слов'янським коренем та германськими словотвірними формантами. Нові словесні імена позначали слов'янське плем'я, але також відносилися і до інших племен, що проживали в цей же час на о.Рюген. Складність демографічної ситуації знайшла відображення в протиріччях науковців при оцінці зазначених словоформ, що спричинило різне тлумачення походження *руги* - то як германського, то як слов'янського племені. Вищепроведений аналіз однозначно показав приналежність ругів до одного із слов'янських племен, що витворилися після розпаду праслов'янського етносу, зокрема *венетів*. До цього ж семантичного гнізда необхідно віднести і наймення Швеції фін. *Ruotsi*, яке прямо співвідноситься з тими скандинавами-шведами, що проживали на о.Рюген і які називали себе, мешканців цього острова, давнім слов'янським іменем. У мові фіннів як іноземців ім'я *Ruotsi* закріпилося з часом у назві державного утворення Швеції. В літературі неодноразово зазначалося, що зазначений корінь відсутній в етноніміці скандинавів, і його існування пояснюється лише іноземним походженням. Споріднений слов'янський корінь, вважаємо, знаходиться також в основі зародження назви острова *Рюген*, який в численних скандинавських хроніках засвідчений як *Ré*. Цей же корінь має місце в назві *русів* у Данії у вигляді *Riuskr*.

Вважаємо, що до розглянутого часу відноситься зародження також імені *варяги*, яке вийшло із кореня *h^weréki*, спорідненого піе. **k^wer-* 'арії-скотарі, воїни'. Походження від єдиного кореня за-

свідчує синонімічне вживання імен *варяги* і *руги*. Проте ім'я *варяги*, позначаючи перш за все воїнів, поступово звузило своє значення. За аналогією до імені *руги* зародилася синонімія слов'янського і скандинавського слів, що позначали *варягів*. Варягами, зазначає М.Ю.Брайчевський, “називали військових найманців, незалежно від етнічної приналежності”, вони мали “різноплемінний склад”.

Наше дослідження показало, що генетично імена *руси* і *варяги* відносяться до одного слов'янського кореня, що мав значення ‘скотарі; воїни’. Етнонім *руси* позначав слов'янське плем'я, яке засвідчено у писемних пам'ятках у вигляді *руги*. Із останнього виокремилися *варяги*, що мали смисл ‘воїни’. Це наймення широкої семантики, вживалося також для позначення тих воїнів-слов'ян, що проживали на о.Рюген і суміжних територіях. Таким чином, слова *руси* і *варяги* у своїй семантиці досить часто перехрещувалися і були в час до зародження Київської Русі синонімами. З іншого боку, *варяги* позначали і воїнів інших племен, зокрема германських. Позначення германцями ‘варягів’ носило у собі один із типових суфіксів і цим самим ідентифікувало інших (неслов'янських) поселенців. Виходячи із зазначених позицій, розглянемо реалізацію імен *руси* і *варяги* в “Повѣсти временных лѣт”.

На початку літопису наводиться біблійна легенда про зародження різних народів, серед яких називаються “*русь, чюдь и вси языци*”, “*По сему же морю [Варяжському] сѣдять варязи сѣмо ко вѣстоку до предѣла Симова...*” і далі “*Афетово бо и то колѣно: варязи, свеи, урмане, готе, русь, агняне, галичане, римляне, нѣмцы...*”. Очевидним є розрізнення русів та варягів, де літописець називає жителів Київської Русі, а також варягів як окреме плем'я, під яким розуміє ругів. Окремо руги не називаються.

В іншому місці Нестор пише, що в час царювання Михаїла (832 рік) розглядувана територія називалася “Руска земля”, і тут же по-

відомляє, що дань брали варяги, згодом слов'яни *“изгнаша варяги за море”*. Очевидно, що в цей час руси-воїни (варяги) підкорили якісь землі слов'ян, з яких брали данину. Звідси випливає, що руси (руги) давно проживали на території майбутньої Русі, а можливо, вони тут були і первинно, оскільки ці обширні території, заселені венетами, характеризувалися інтенсивними міграціями.

Основне заняття слов'ян Південно-Східної Європи – землеробство, і зрозуміло, що селяни не могли захистити себе і свої землі від постійних набігів з боку сусідніх племен, перш за все кочових, які проживали на півдні. Природним є те, що вони звернулися за допомогою до тих слов'ян, у яких переважали скотарство і військова справа. Остання була для окремих прошарків населення основним заняттям і виступала як засіб існування, а деякою мірою також джерелом збагачення. Ці воїни, серед них і варяги-руси (руги), жили за рахунок грабунків сусідніх племен. Як свідчать хроніки, поморські та полабські слов'яни часто об'єднувалися в союзи для захисту своїх територій і тому добре знали військову справу. Саме до таких племен, до ругів/русів, і звернулися південно-східні слов'яни: прийти і правити в їх землях і тим самим захистити їх від ворожих посягань. Такий вибір випав не випадково, тому що варяги-руси, як уже зазначалося, раніше бували на цій території слов'ян. *“Изъгнаша варяги за море, и не даша имъ дани, и почаша сами в себѣ володѣти, и не бѣ в нихъ правды, и вѣста родъ на родъ, и быша в них уسوبщѣ, и воевати почаша сами на ся. Ирѣша сами в себѣ: «Поищемъ себѣ князя, иже бы володѣлъ нами и судиль по праву». И идоша за море къ варягомъ, к руси”*. Оскільки терміном *варяги*, як уже вище говорилося, позначалися й інші племена, зокрема германські, які проживали зі слов'янами на одній території, літописець уточнює в тексті, до яких варяг було звернення, а саме *“до варяг, до русів”*. На Русі вживалося в цьому сенсі давньоруське за формою *варягъ*,

а не германські форми, які були чужими для слов'ян. І далі за текстом: “*Сице бо ся зваху тои варези русь, яко се друзии зовутся свие, друзии же урмаю, анъгляне, друзии гъте, тако и си Рѣша русь, чюдъ, словѣни, и кривичи, и вси*”. І знову уточнює Нестор, варяги-воїни, яких запросили південно-східні слов'яни, називалися *руси*, подібно як варяги-свеї (шведи), варяги-нормани і т.п., в цілому варяги-германці.

Князь Олег із роду Рюриковичів, збираючись у похід, зібрав велике військо, в якому були “*варяги, чюдъ, словѣни, мерю, весь, кривичи*”. Варяги, тобто руги-слов'яни, як уже вище зустрічалося, перелічуються поряд з воїнами інших племен. Проте необхідно зазначити, що в час існування Київської Русі, як відомо із писемних пам'яток, серед воїнів на службі у київських князів були варяги скандинавських племен. Можна вважати, що з цього часу на Русі слово *варяги* стало позначати в першу чергу варяг-шведів, ім'я *руси* розширило свою семантику і включало в себе варяг-русів та воїнів інших слов'янських племен. Більше того, слово *русь* стало позначати територію та державу *Русь*, а звідси з часом і жителів у вигляді *русини*. Проте довгий час *руський* і *слов'янський* вживалися на території Русі то як синоніми, то як хронологічно різні наймення. У тексті Нестора-літописця говориться: “*А словеньский язык и руский одно есть, от варягов бо прозвашася Русью, а первое бѣша словене; аще и поляне звахуся, но словеньскаа рѣчь бѣ*”. Очевидно, що державність отримала назву *Русь* від імені варягів-русів, які об'єднали розрізнені південно-східні слов'янські племена, але мова у останніх залишалася слов'янською, характерною для цих племен.

5. Походження українського етносу і назви *Україна*

Назва *Україна* утворена від відповідного етноніма, що характеризував одне із слов'янських племен. Очевидною є давня природа

кореня зазначеного імені, що дозволяє розглянути походження цього наймення і його розвиток в індоевропейському і слов'янському мовному контексті. Відсутність глибокої реконструкції імені *Україна* та його складових породила у сучасній літературі проблему їх походження, яка на сьогодні не має задовільного розв'язання.

У цілому назва *Україна* розглядається в славістиці як слово слов'янського походження, семантична інтерпретація якого представлена в науці різними поглядами. Так, М. Грушевський дотримувався думки, що назва *Україна* має в собі мотивацію пограничної території, оскільки у такому значенні вона засвідчена в староруських текстах, в XVI ст. ця назва сприймалася по відношенню до середнього Подніпров'я, а з часом це "українське ім'я розширилося на всю територію українського народу". Цієї точки зору дотримувався також О.О.Потебня, її прихильниками є багато сучасних науковців. В.Г.Скляренко розглядає це слово з первинним значенням 'рідний край, країна, земля', пов'язуючи його з семантикою кореня *krajь. Таке ж розуміння подане в працях Х.Андрусак, В.М. Русанівського, Г.П.Півторака. С.Шелухин вбачає в слові *Україна* зв'язок з дієсловом *украяти*. "Слово "україти" і "вкраїна", - пише він, - відноситься спеціально тільки до землі, до земляних просторів, посідання й володіння ними". Згідно із "Словником української мови" споріднене ім'я *Україна* означало заст. "територія уздовж меж держави, біля її краю".

Існуючі точки зору ґрунтуються на фактичному матеріалі і необхідно погодитися з тим, що в розглядуваній авторами час поняття *Україна* включало в себе зазначену вище семантику. В цілому практично всі етимологи сходяться на думці, що загальна назва *україна* входить в семантичне гніздо 'земля'. Таке розуміння пов'язується з коренем *край-*, який з часом розширив своє значення до розуміння 'обмежена територія', далі 'князівство'. Останнє знайшло своє відбиття у першій писемній згадці про *Україну*, яка значиться під 1187

р. в Іпатіївському літописі в зв'язку зі смертю переяславського князя Володимира Глібовича: “о нем же Оукраина много постана”. В пізніші часи слово *Україна* позначало територію кількох князівств і нарешті - всю територію проживання українців – державу. Проте ці значення не є первинними і тому не вирішують питання походження цього слова.

В усіх наукових працях слово *Україна* пов'язується з поняттям ‘територія, земля’, а вже від нього походить назва народу. У нашому розумінні, розвиток понять ішов в іншому напрямку, а саме: етнос → назва території → держава *Україна* → назва жителів держави (*українці*). Зародження етноніма, що пізніше став найменням території та держави, відноситься до того часу, коли розпався праслов'янський етнос і витворилися численні племена, засвідчені в давніх писемних пам'ятках європейських мов. У зв'язку з давньою семантикою вихідного етноніма розглянемо назву *Україна* з позицій зародження і розвитку її складових, зокрема форми і семантики, в світлі вищевикладеної концепції.

Слово *Україна* структурно і фонетично розділяється на складові *u-kra-jina*, в яких виділяється коренева частина *-kra-*. Наявність у формі *kra-* консонантної сполуки свідчить про зникнення голосного в міжконсонантній позиції. Співвіднесеність *kra-* з індоєвропейськими коренями, що лягли в основу утворення етнонімів, розглянутих вище, дозволяє допустити походження даної форми із піє. **k^wer-* зі значенням ‘скотарі, воїни’. У зв'язку з цим реконструюється псл. **k^wera-* з тим же значенням, що лягло в основу утворення українського етноніма. Необхідно також зазначити, що цей корінь, як раніше говорилося, мав також значення ‘земля’, і тому не випадковим є зв'язок вищерозглянутих тлумачень *Україна* з відповідною семантикою. Проте логічнішим є розгляд українського етноніма як спорідненого з іншими назвами індоєвропейських етносів, які утворюють єдине етнонімічне гніздо, що

ґрунтується на давніх економічних і соціальних відносинах індоєвропейців-аріїв. Очевидно, що зародження українського етносу з кореневим значенням ‘скотарі, воїни’ у формі **k^wera* виступає як протиставлення до поняття ‘землероби, селяни’, засвідченому в корені **k^wel-*. У такому ж вигляді існувало протиставлення зазначених коренів у праслов’янській, як і в інших мовах, у час зародження окремих етносів.

Наявність у корені псл. **k^wera* значення ‘воїни’ свідчить про належність цього слова до семантичного гнізда ‘воїни, військовий’. Саме таку значущість вбачають деякі вчені в найменні *Україна*, яке, згідно з нашим підходом, вийшло із кореня **k^wera*. Так, С.Шелухин вважає, що *Україна* – “військова назва”, а споріднене слово *країна* у південних слов’ян “означає також *війна, рать, бій, військо, відділ війська, військова частина*”. Проте етнонім, що ліг в основу наймення українського етносу, за формою частково змінився і цим самим ідентифікував зазначений етнос щодо інших слов’янських етносів з цим же коренем (пор.: *хорвати, серби, руси*). Ця зміна полягала в повторенні (редуплікації) частини кореня у вигляді **h^we-*, що витворилося у вигляді ослабленої форми із початку псл. **k^wera-*. Редуплікація виступала як емоційне підсилення семантики кореня, як це приймається відносно частки **k^we* в індоєвропейських та мовах інших груп. Форма **h^we-* за своєю природою не була префіксом у розглянутому слові, як це вважається часто в етимологіях. У сучасній українській мові мають місце слова, у яких омонімічно виступають початкові *в-* та *у-*, наприклад: *вчора – учора, вузвар – узвар – звар*. У словнику Б.Грінченка, як пише С.Губерначук, засвідчено понад 50 слів, у яких передне *у-* не виступає префіксом (*укрін – крін, усуціль – суціль*). Таким чином, виконаний нами аналіз дозволяє реконструювати український етнонім у вигляді **h^wek^wera* зі значенням ‘скотарі, воїни; праукраїнці’.

У результаті можна прийняти розвиток українського етноніма у вигляді: *h^wek^werá > *hwekerá > *wəkərá > *wkrá/*ukrá. На початку слова утворилася сполука трьох приголосних *wkr-. Такий тип сполук мав місце у праслов'янській мові після занепаду редукованих голосних.

Таким чином, слово *Україна* має в собі давній корінь *wkrá/*ukrá (а не *kraj-). Розгляд давніх найменш багатьох слов'янських племен дозволив ідентифікувати цей корінь з іменем західнослов'янського племені *укри*. Таке плем'я засвідчено у німецьких літописах у вигляді *Ukranen, Ukraner, Uchrer*.

У німецькій літературі зазначається, що слов'янське плем'я *укри* (*Ukranen*) прийшло зі сходу в VI-VII ст. н.е. і поселилося вздовж річки *Уккер* (*Uecker*), що впадає в р. *Одергафф* і має вихід у Балтійське море. Слов'янське плем'я під іменем *Ukranen* засвідчено в грамоті єпископа Бранденбурга в 948 р. Трохи раніше (в 934 р.) це плем'я згадується у літописця Саксона у вигляді *Ukrani*. Плем'я називало себе *Ukranen* і від його імені утворився топонім *Ukera*, або *Terra Ukera*. “Земля укрів” мала родючі ділянки, багаті пасовиська біля озер та річки, що сприяло розвитку землеробства, скотарства. Активно розвивалося ремесло у вигляді виготовлення гончарами домашнього посуду; укри працювали ковалями, виготовляючи господарські речі, зброю, тим більше, що вони самі виготовляли й залізо; із шкіри виробляли пляшки для води, сумки і т. ін.; вони уміли виготовляти вироби із фетра, добували сіль.

Укри викорчувували чагарники та ділянки лісу, впроваджуючи землеробство. З'явилися села, фортеці і прообрази перших міст. Жили укри в невеликих хатах, побудованих із дерев'яних блоків, дощок та плетених стін, які, обмазані глиною, могли бути перегородкою між двома приміщеннями. Підлога була піщана або глиняна, дах покривався соломною або очеретом. У глиняних печах випікалися коржі.

Але з X ст. укри все більше й більше попадали в залежність від німецьких, поморських і польських феодалів. Плем'я перебувало під гнітом то одних, то інших завойовників. На цих землях часто відбувалися війни, які спустошували і обезлюднювали поселення. Сюди приходили в різний час переселенці із Німеччини, Голландії, Данії, Східної Пруссії; але вже в XIX ст. багато сімей укрів поїхали до Америки та Австралії. На сьогодні в Німеччині існує адміністративна область, яка носить стару назву *Landkreis Uckermark* зі столицею *Prenzlau*. На території колишньої *Terra Ukera* багато населених пунктів, які мають в собі словотвірний суфікс *-ow* (*Brüssow, Gramzow, Jagow, Kreckow, Meichow, Rossow*), що свідчить про давній час проживання в цих місцях слов'ян.

Як було відзначено, *укри* як колишнє слов'янське плем'я поступово зникло на території марки *Uckermark*, проте історично життя його потомків не переривалося і було продовжено на території Київської Русі. Можна допустити, що міграції слов'янських племен, які були досить інтенсивними в час Великого переселення народів, стали причиною переміщення частини укрів на південний схід у місця своєї первісної Батьківщини, іншої частини - на північ уздовж великих річок до побережжя Балтійського моря. Сумісне проживання, а також і територіальна близькість у минулому з сербами і лужичанами спричинили тісні мовні контакти цих племен. Звідси беруть свій початок спільні мовні особливості сучасних української та серболужицької мов. Про це свідчать і наукові розвідки провідних учених.

Л.А.Булаховський, розглядаючи деякі риси української мови на фоні інших слов'янських мов, допускає “давній щільний контакт між мовою південно-руських предків українців і мовою предків сербо-хорватів” і додає, що “зв'язок із староруською давниною в лексиці української мови відносно обмежений”. С.Смаль-Стоцький виступає за те, що українська мова бере свій початок безпосеред-

ДІАХРОНІЯ МОВИ

ньо від праслов'янської, що вона подібна до сербської; до цієї думки схилився також П.О.Лавровський.

Існування численних слов'янських племен засвідчується уже з середини I тис. до н.е., що дає нам право говорити і про існування в цей час племінних мов. Їх витоки, очевидно, були більш ранніми, оскільки мови могли існувати у вигляді діалектів праслов'янської мови. Розглянувши лексику на матеріалі літописів, російський вчений Ф.П.Філін помітив великі розходження племінних або територіальних діалектів в епоху Київської Русі. Лексичні варіанти виглядають спорідненими то з західнослов'янськими, то з південнослов'янськими говірками. Походження українців і русів із різних слов'янських племен засвідчує також і різні їх мови на початку формування давньоруської держави. З цього приводу писав також О.О.Шахматов, що “об'єднання так званих українців з великоросами терміном *руський* не може свідчити про загальне їх походження в доісторичну епоху, а свідчить тільки про пізніше політичне і культурне єднання в сфері Київської держави”.

Сучасні дослідження вчених показують наявність багатьох рис української мови в писемних пам'ятках часів існування Київської Русі. Переважна більшість пам'яток, які свідчать про близькість до сучасної української мови, це “пам'ятки, територіально пов'язані з місцевостями на захід від Київщини, - волинські і галицькі” (Л.А.Булаховський). Територія Поросся, що є Середнім Подніпров'ям Правобережної України, вважається “колискою українського народу” (В.І.Цимбалюк, Ю.І.Пасічник). Тут трапляється багато гідронімів, які мають в собі корінь *Рос-*, з яким вчені пов'язують етнонім *русь*.

Таким чином, спостереження дозволяє передбачити наявність у давньоруському ареалі мовного утворення (койне), яке виступало над діалектами поліетнічного населення Русі. Мова міждіалект-

ного спілкування проявилася особливо чітко на початковому етапі зародження давньоруської державності. На користь такого розуміння свідчить політичний характер терміна Русь. Утворення держави Київської Русі і прийняття християнства свідчать про існування в цей час мови офіційної і церковної, а з іншого боку, мови “народної”, представленої різними діалектами Русі. Сучасний мовознавець Г.П.Півторак розрізняє “два рівні функціонування мови в давньоруському суспільстві – діалектний і літературний”, які представляли собою “діалектне мовлення” та “усно-літературне койне”. Очевидно, що з часом офіційна мова набула статусу нормованої, отримавши ім’я давньоруської.

Взагалі-то проблема походження і розвитку давньоруської мови давно обговорюється в численній літературі. В результаті довготривалої дискусії навколо різних, іноді протилежних, точок зору витворилася досить чітка картина функціонування мови Київської Русі і походження інших східнослов’янських мов. Зокрема, розглядаючи витoki російської мови (І.І.Срезневський, М.І.Сухомлинов, П.О. Лавровський, Б.М.Ляпунов, С.П.Обнорський, В.В.Виноградов), дослідники відзначають у її давньоруській основі наявність двох суттєвих складових: ознак церковнослов’янської (староболгарської) мови та особливостей східнослов’янської народної мови. Наявність частки тих і інших ознак у мові Київської держави залишалася дискусійною в працях науковців, але з часом при переміщенні політичного центру з Києва на північний схід у мові жителів Московської держави все більше переважали елементи народного розмовного мовлення. На цій основі витворилася російська літературна мова. Можна припустити ідентичні шляхи утворення літературних української та білоруської мов. У їх основі знаходяться мови окремих діалектів, на яких говорили відповідні етноси. Таким чином, можна припустити, що в Київській Русі існували мова офіційна і мова

населення, яке говорило на своїх діалектах, відмінних від мови державної. Саме одним із таких діалектів виступає мова *укрів*, яка розвинулася і поширилася на Русі та отримала пізніше, під впливом державного утворення *Україна*, назву мови - *українська*.

В цілому наше дослідження дозволяє стверджувати, що *українці* і *руси* походять із різних слов'янських етносів, хоча і близькоспоріднених. Очевидно, що різне етнічне походження *укрів* і *русів* є причиною сучасного розрізнення понять “Україна – не Росія”, як це показано в праці Л.Д.Кучми.

Завершуючи розгляд визначених у роботі проблем, звертаємо увагу на велику роль *русів* і *укрів*, на великодержавну місію їхніх князів, завдяки яким слов'янські племена Південно-Східної Європи зберегли свій етнос та мову і тим самим засвідчили безперервність історичного розвитку протослов'ян – аріїв-землеробів.

4.3. Етронім *GERMANEN* в індоєвропейському мовному контексті

/Надруковано в Науковому віснику Чернівецького університету: збірник наукових праць. Вип. 165-166: Германська філологія. – Чернівці: Рута, 2003. - С. 218–225/

У германістиці напротязі тривалого часу ведуться дискусії відносно походження давнього наймення германських племен *Germanen*, проте задовільного вирішення зазначена проблема не знаходить до сьогоднішнього дня [219, с.55-63]. Проблема залишається, як і раніше, зі своїми різноманітними гіпотезами і здається далекою до свого кінцевого розв'язання. Давні дослідження в пошуках походження етроніма *Germanen* ґрунтувалися перш за все на матеріалі власне германських мов (R. Much). Вихідним у них було повідомлення Таціта про одне із племен, що називалось *Germanen*, яке перейшло на лівий берег річки Рейн, прогнавши галлів. Зазначене ім'я прийняли й інші германські племена. Неза-

довільне вирішення походження германського етноніма дало поштовх вийти за межі цього ареалу і робити пошуки в свідченнях кельтських і іллірійських мов (J. Schnetz, W. Steinhauser). На сьогодні має поширення думка, що витoki назви *Germanen* зазнали впливу інших індоєвропейських мов і в такому вигляді етнонім закріпився за германськими племенами.

Огляд літератури і різних концепцій із зазначеної проблеми дозволяє нам прийняти положення про необхідність розгляду походження *Germanen*, як і інших етнонімів, з позицій зародження і розвитку відповідного етносу і його мови в світлі індоєвропейського мовного контексту. Етнонім повинен розглядатися в семантичному ряду, в якому він виник [119, с.25], а не ізольовано шляхом пошуку співзвучних словоформ у рідній та споріднених мовах, як це робиться у більшості досліджень. Останнє й призводить до появи численних точок зору, породжує неприйнятність їх, а іноді й неймовірність запропонованих етимологій. У подальшому нами пропонується підхід, згідно якому назва *Germanen* розглядається історично в семантичному ряду інших споріднених індоєвропейських і германських етнонімів і також у тісному зв'язку з розвитком цих племен.

Розгляд зазначеної проблеми потребує заглянути в глибоку давнину життя індоєвропейців, розпаду їх прамови і зародження нових етносів і нових мов. У цьому відношенні надзвичайно важливим є походження основного етноніма *арії*. Не торкаючись різних точок зору з етимології останнього, опираємося на результати наших досліджень, згідно яким приймаємо положення про первинність кореня у вигляді *ріє*. **k^wara* > *ріє*. **k^wer-/*k^wel-* зі значеннями 'горяни; скотарі-землероби; арії' [167]. Подальше спостереження показало, що в індоєвропейців у час зародження нових етносів семантика зазначеного кореня розщепилася і прийняла вигляд: *ріє*. **k^wer-* 'скотарі, воїни' та **k^wel-* 'землероби'. Оче-

видно, що розрізнення скотарів та землеробів не повинно розглядатися як абсолютне, так як кожна із цих типових форм господарства мала в собі також елементи іншої. Так, землеробство не обходилося без використання різних домашніх тварин при обробітку землі і отриманні продуктів від землеробства, в той же час скотарський тип господарства характеризувався перш за все розведенням коней та різної худоби, хоча обробіток землі також не міг повністю виключатися, особливо в час тимчасового осілого проживання племен. У кожному із випадків мова може йти лише про переваги того чи іншого типу господарства. На нашу думку, лексеми **k^ver-* та **k^vel-* були в основі самоназви багатьох європейських племен, у тому числі і германських. Із зазначених позицій розглянемо етнонім *Germanen*, а також умови і особливості життя германських племен.

Розпад індоєвропейської мови-основи відбувався поступово й нерівномірно. На одному із етапів на території Південно-Східної Європи витворилася давньоєвропейська мовна сукупність, в яку входили, як пише В.І.Абаєв, “майбутні балто-слави, тохари, германці, кельти і італіки” [2, с. 127]. До такого висновку вчений прийшов у результаті дослідження скіфо-європейських лексичних ізоглос. Виходячи із аналізу мовного матеріалу, зокрема балтійської топоніміки, Г.Крає передбачає також існування “центральноєвропейського ареалу”, який утворився на основі близьких у той час германських, кельтських, італійських, венетських та іллірійських говорів [231]. Лінгвісти і археологи передбачають, що утворення і розпад індоєвропейської мовної спільноти приходиться на донеолітичну епоху. В неолітичний час (кінець IV-III тис. до н.е.) в Європі уже реально існувала більшість індоєвропейських мовних груп [171]. Можна припустити, що саме в цей період на території від Волги до Дунаю знаходилися індоєвропейські племена, що вели скотарсько-землеробське господарство. Тривалий час носії східно- та центра-

льноєвропейських діалектів, що виділилися із мови-основи, утворювали, як вище зазначалось, єдину мовну сукупність.

Археологічні знахідки в Центральній Європі засвідчують, що германці в найдавніший час у Північній Європі заселяли узбережжя Балтійського моря, звідки напротязі III тис. до н.е. йшло розселення племен на північ і на південь [227, с.55-56]. У пізній бронзовий період у германців основними видами господарства були скотарство та землеробство [219, с.70]. Очевидно, що сюди вони прийшли у такому вигляді із Надчорномор'я. У землеробстві примінявся дерев'яний плуг (соха), який тільки рихлив і не перевертав пласт землі. Серед домашніх тварин у германців була в основному рогата худоба, якої, як зазначає Тацит, у них було багато, а скот – це єдине їхнє багатство [170, с. 43]. Термін *скот* вважаємо дуже давнім, який відноситься до часу сумісного проживання протослов'ян і протогерманців. Уже на германському матеріалі він має своєрідний розвиток у напрямку розширення семантики. Пор.: днв. *scaz* 'багатство; майно', гот. *skatts* 'гроші', дангл. *sceatt* 'гроші, багатство', дісл. *scattr* 'податок, данина', дс. *skatt* 'гроші, скот' із герм. **skattaz* 'скот' [84, т.2, с.125-126]. Мабуть, немає сенсу говорити про запозичення цієї лексеми із однієї мови в іншу, як це вважається на сьогодні. Природні і географічні умови спричинили переорієнтацію германців у веденні господарства, в якому з часом стало переважати скотарство. Населення часто міняло місце свого проживання, але все ж племена не стали кочовими, як, наприклад, іранські в Північному Чорномор'ї. Германці були осілими мешканцями Центральної Європи, але з елементами переміщення. У них не було міст у той час, який описує Тацит, і вони жили в селах, будували хижини в основному із необробленого дерева і цим відрізнялися від осілих мешканців - слов'ян, у яких були кріпкі будівлі, розраховані на тривале проживання. Вихід на перший план скотарства у германців супрово-

ДІАХРОНІЯ МОВИ

джувалося розвитком додаткових занять у вигляді виготовлення виробів із металу, шкіри, каменю. Переважаюче скотарське господарство дозволяє прийняти за основу в соціальному житті германців мовну парадигму з коренем піє. **k^wer-*. Зародження германського етносу супроводжувалося специфікою розвитку мови прагерманців, однією із суттєвих особливостей якої є пересув індоєвропейських зімкнених приголосних (закон Грімма). Згідно з цією закономірністю зазначений вище корінь прийняв вигляд герм. **h^wer-* зі значенням 'скотарі; воїни'. Свідчення останнього знаходимо в лінгвістичному, фольклорному та міфологічному матеріалі германських племен.

Германці у своїх давніх піснях, як повідомляє Тацит, оспівували бога *Tuisto* і його сина *Mannus*, який вважається їх родоначальником. У останнього було три сини: *Ingäwonen*, *Herminonen* і *Istäwonen* (лат. *Ingaevones*, *Hermiones*, *Istaeuvones*) [254, с.3]. Гермінони проживали вздовж побережжя р. Ельби, західну і східну сторони від якої до узбережжя морів займали два інших германських племена. Із трьох вищезазначених більш архаїчною виглядає назва *Herminonen*, у якій має місце прикритий приголосний. Писемні свідчення подають цю назву також у варіантах: *Herminonen*, *Hermionen*, *Erminonen*, *Irminonen* [219, с.50]. В останніх дослідженнях серед племен, що проживали на річках Везер і Рейн (*Rhein-Weser-Germanen*), розуміють дві групи: *Istväönen* і *Herminonen*, які об'єднуються спільними особливостями їх матеріальної культури [219, с.408]. Це свідчить про те, що племена, які перейшли Рейн (за Тацитом), були *Herminonen*, а значить і етнонім *Germanen* має не випадково з цією назвою формальну схожість.

З розглянутим вище мають велику вагомість свідчення Страбона, який зазначав, що багато в чому германці і кельти були схожі і тому римляни називали германців *Galli germani* ('істинні галли') [219, с.56]. Семантична спорідненість наймень галлів і германців

свідчить про той час, коли ці племена утворювали єдину спільність серед індоєвропейців. Можна допустити, що тут засвідчена синкретична форма у назвах племен [82]. Таке тлумачення із латинської добре узгоджується з повідомленням Плінія про одне із племен в Іспанії *Oretani*, в якому виділяються *Oretani germani* ('істинні оретані') в протилежність другій частині племені - *Mentesani* [219, с.56-57]. Р. Венкус передбачає, що *Germani Oretani* представляють одне із племен, що продвинулося із Рейну до Іспанії [219, с.57].

Таким чином, наведені вище свідчення Страбона і Плінія показують, що в одному випадку германців ототожнювали з галлами (пор.: лат. *germānus* має також значення 'рідний, братський'), в іншому германці мають наймення *Oretani*. Аналіз етноніма *Oretani* показує, що в ньому необхідно розглядати дві морфемі: *ore- i -tani*, з яких перша виступає у вигляді кореня, а друга походить із **tana* 'два-на' і має значення збірності [161]. У германських мовах досить часто редукувався початковий слабкий приголосний **h-* (пор.: днв. *hros* і *ros*, *herda* і *erda*), а лабіяльний голосний появлявся під впливом попереднього лабіовелярного **k^w-* (**h^w-*) (пор: гот. *qiman* і днв. *coman*). Корінь *ore-* дозволяє реконструювати вихідну форму герм. **h^wer-*. З іншого боку, початковий складний приголосний у зазначеному корені часто розвивався у напрямку герм. **h^w-* > *hw-*, де сполучення, як зазначає В.В.Левицький, проявляло нестійкість і розвивалося в *h* або *w* [84, т.1, с.27]. В результаті витворилося *her-*, яке має місце в етнонімі *Herminonen*. Таким чином, корені германських наймень *Oretani* і *Herminonen* вийшли із герм. **h^wer-* (< піс. **k^wer-*).

Вищерозглянуте дозволяє прийняти походження германського етноніма із піс. **k^wer-* 'скотарі, воїни'. Безсумнівно, цей корінь сягає часу сумісного проживання протогерманців з носіями інших індоєвропейських діалектів на території Південно-Схід-

ної Європи. Назва *Herminonen* досить співзвучна з етнонімом *Germanen*, який у такому вигляді представлений у латинському написанні. Останній, як уже відмічалось, тісно пов'язаний з тими групами населення, що проживали з середини I тис. до н.е. в районі р. Везер і р. Одер, тобто територія, де жили *Germanen* (за Тацитом), стикається з місцем проживання племені *Herminonen*. Відносно можливого переходу $h > g$ в літературі ведуться численні дискусії, в той же час германський матеріал свідчить на користь такої зміни. По відношенню до *Herminonen* приводяться споріднені власні назви *Garmangabis*, *Germenberga* і ін. [222, с.116]. Можливо, дзвінкий *G*- появляється під впливом етимологічного *W*-, який має місце в герм. **h^wer-*. Подібна зміна *G* і *W* зустрічається часто і в давніх назвах, які відносяться до культу Водана: двн. *Wuotan*, дс. *Wóden* і, з другого боку, *gudenstag*, *godestag*, *Godesberg*. Таким чином, германський матеріал дозволяє прийняти гіпотезу відносно розвитку *her-* в *ger-*, в той же час неможна виключати вплив і сусідніх мов, зокрема латинської і іллірійських [252].

Повертаючись до герм. **h^wer-*, необхідно зауважити, що хронологічно в семантичному плані значення 'воїни' є вторинним до 'скотарі'. В історично засвідчений час основним прошарком у суспільстві германців були воїни. Як повідомляє Тацит, германці в піснях славили перш за все своїх героїв [170, с.42]. Всі питання суспільства і приватні справи рішались на зібраннях воїнів. Молодих людей, що могли вже носити зброю, святково посвячували в новий їх ранг, і вони належали з цього часу вже не сім'ї, а общині. Новобранці утворювали свиту князя, його супроводжували і завжди були при зброї. Основним заняттям дорослого чоловічого населення були військові походи та грабунки, господарство вели в основному жінки. Більшою повагою користувалася участь у війні, аніж заняття землеробством. Ця-

рів вибирали за шляхетним походженням, а ватажків за хоробрість. Ступінь покарання визначали тільки жерці, які діяли за велінням бога [170, с.45]. Такий уклад життя сприяв в історичний час розвитку літератури, де переважала героїка. Так, наприклад, виглядають епічні твори “Пісня про Гільдебранта”, “Пісня про Нібелунгів” в німецькій літературі середньовіччя, “Беовульф” – в англійській. Взагалі-то, героїчний епос характеризує всю західноєвропейську літературу давнього часу, чого не можна сказати про літературу слов’ян. Все це пояснюється переважаючою у суспільстві роллю воїнства і заняттям населення скотарством. Освяченим у германців був білий кінь, який не використовувався у повсякденній роботі; під час торжеств таких коней запрягали в колісницю, а жрець або царь спостерігав за їх поведінкою, особливо за їх фирканням та іржанням. Вважалося, що коні посвящені в тайни богів. Знатну людину хоронили разом зі зброєю та його конем. З часом словосполучення ‘білий кінь’ стало виражатися однією лексемою, наприклад, свн. *schimel*, нім. *Schimmel*, позначаючи єдине поняття.

Таким чином, у історично засвідчений час у германців можна виділити три соціальні верстви населення: родослівна верхівка (царь, король, князь), до яких можна віднести і жерців як духовних наставників владоможців, воїни та основна маса осілих скотарів (землеробів). Останні мають в основі свого словотворення корінь піє. **k^wer-*. Розвиток його в напрямку герм. **h^wer-* > **ger-* привів до утворення етноніма *Germanen*. У зазначеному семантичному полі з тим же германським коренем знаходяться словоформи: двн. *heri*, *ehri* ‘військо’, *herizoho*, *herizogo* ‘військовий начальник, князь, герцог’, *weri* ‘оборона, захист’, *giwer* ‘боротьба’, (*h*)*ros* ‘кінь’, свн. *reiser* ‘бієць’, *reisee* ‘озброєний вершник’, англ. *hero* ‘герой’, *war* ‘війна, боротьба’, *warrior* ‘бієць, воїн’. У германських мовах можуть чергуватися у споріднених коренях сонорні *r/l* [84, т.1, с.28], тому до

зазначеного семантичного поля відносяться також етимологічно споріднені слова типу двн. *helid* ‘чоловік, бієць’, нім. *Held* ‘герой’, у яких корінь походить із герм. **h^wel-*. Давня семантична спорідненість герм. **h^wer-/h^wel-* дозволяє їх рефлексам у германських мовах мати в окремих ситуаціях синонімічне вираження.

Етимологічний зв’язок *ger-* з піс. **k^wer-*, що позначало предків протогерманців і їх родовід, було причиною поширення і закріплення *Germanen* у всьому германському етносі.

4.4. Про генетичну спорідненість назв Сонця і Місяця у мовах (на слов’янському та германському матеріалі)

/Надруковано в «Слов’янському збірнику». Вип. 6. – Одеса: Астропринт, 1999. – С. 67 – 72./

У славістиці та германістиці реконструюються корені піс. *sъlnьse, герм. **sunndōn-/sāzel-* ‘сонце’ та піс. *měsęcь, *luna і герм. *mē-non ‘місяць’, які пов’язані зі значенням ‘світити’ та ‘міряти’ [41, с.304-305, 484-485; 189, с.608-609; 190, т.3, с.710-711; 249, с.384, 616; 213, с. 449, 650-651]. Зазначені форми та значення отримано у результаті примінення класичних прийомів реконструкції, характерних для традиційної компаративістики. Використовуючи ті ж мовні факти, але розглядаючи їх під іншим кутом зору, зокрема з позицій хронологічно більш глибокої реконструкції і використання результатів досліджень генезису мовних одиниць за останні десятиріччя, можна отримати додаткові свідчення прадавньої мотивації поміщених у заголовку назв. Але перш ніж перейти до такої реконструкції, розглянемо древню значущість, пов’язану з іменами Сонця та Місяця.

Поклоніння Сонцю розповсюджене досить широко на земній кулі. Проте цей культ, як зазначає Е.Б.Тайлор, “був далеко не повсюди”. Без сумніву причиною було те, що у “диких охотників і рибаків сонце не так часто є божеством, ніж у землеробів” [155, с.411]. Культ Сонця появився у народів не зразу, він вийшов із культа світ-

ла чи вогню. Таким є бог Мітра в іранській релігії. Перша згадка про єгипетського бога сонця Ра є досить давньою і відноситься до часів матриархату як богині-матері, що породила світ [102, с.14-23]. Єгиптяни вважали Сонце правим оком бога, а Місяць – лівим. В одному із гімнів говориться, що бог Сонця створив життя на землі, прогнав морок, а вночі це робить його ліве око – бог Тот, який проганяє тьму нічну [102, с.85]. Очевидною є спорідненість у діях Ра і Тот, які відображають у цілому світло. Виходячи із аналізу міфів різних народів, Е.Б.Тайлор говорить про міфологічну спорідненість Сонця і Місяця, які виступають то як брат і сестра, то як чоловік і жінка [155, с.419].

У слов'ян небесні світила також утворюють одну родину: “сонце – жінка, місяць – чоловік, молодий, а зорі – то дітки” [50, с.25]. В Іпатієвому літопису (1114 р.) говориться про Дажьбога – бога Сонця сина Сварога. Тут бог Сонця виступає у чоловічому роді. У колядках, шедрівках вшановуються світлі боги – бог Господар, богиня Сонце і богиня Зоря [118, с.6]. В образі Господаря часто виступає Місяць. Сонце і Місяць у слов'янській міфології утворюють два ока Божі – денне і нічне. У прислів'ях та приказках зустрічаємо:

“Ясен місяць – пан господар,
Красне сонце – жона його,
Дрібні зірки – його дітки” [50, с.30].

Місяць виступає у цьому вживанні як головний бог, першопричина всього живого на землі, він – первісність “у світобудові” [187, с.199]. Роль Сонця перемінлива, то вона дружина Місяця, то його дитя, як, наприклад, у приказці: “Місяць – отець, зізда matka, сонце – їх дитятко”, або виступає в головному образі: “Сонце – батько, а місяць – вітчим” [129, с.50,51]. Окрім Дажьбога, була інша назва бога Сонця – Хорс, походження назви якого спірне [64, с.103-104].

Виходячи з фольклорних свідчень, Сонце має атрибути: “ясне сонечко”, “красне сонце”, “біле личко од сонця горить”, “сонце го-

рить без полум'я”, “огрію ж бо я гори й долини”, “проти Івана сонце іграло”. Чекання на тепло і в зв'язку з цим вітання Сонцю дуже добре просліджуються у місяцеслові [72]. Основними ознаками Сонця є давати тепло і світло, воно ніби “розділено на 2 іпостасі: світло і жар” [187, с.205]. Крім зазначених ознак, Сонце виступає також мірилом часу, наприклад, у жнивварських піснях: “А сонечко котиться, котиться”, “Закотилося да сонечко”, “Ой уже сонце над вербами”, “А вже сонце западає” [50, с.89-91].

Досить часто часові відносини виражаються Сонцем разом з Місяцем і зорями. Наприклад:

“Вже сонечко за кушем, за кушем,...

Давно час і пора, і пора,

Зійшов місяць і зоря, і зоря”, або

“Сонце зайшло – ми ще жнемо,

При місяці снопи носимо,

При зіроньках копи кладемо” [50, с.89,91].

Цікаво зазначити, що вирази “сонце над вербами”, “сонечко за кушем”, “сонце западає” свідчать про те, що час виражається з допомогою просторових відносин, які є первинними. Саме з них, а також в результаті переосмислення циклічних процесів появилось сучасне розуміння лінійності часу. Проте ріднить Сонце з Зорями та Місяцем не тільки час, який вони позначають, а й те, що вони дають людям світло.

В усній народній творчості часто виступає Зоря як узагальнена форма по відношенню до зірок взагалі. Вона має ознаку: “ясна зірниця”, “ясні зірки”, а також виражає велику й необмежену числову величину, як, наприклад: “А наставляв копок, як на небі зірок”, “зірочки-діточки”, “А зрадується жито, пшениця, ... Будуть копоньки, яко звіздоньки”, “Нажалисьмо кіпочок, як на небі звіздохок”, тобто їх буде велика кількість і буде великий врожай, “накладем копок – на небі зірок” [50, с.23-36]. Зустрічаємо вислови, коли під

образом зорі виступає Сонце, Сонце порівнюється зі зорею. Наприклад:

“Раненько встає, по двору походжає,
По двору ходить, як зоря сходить...”,
або в іншому місці:

“По двору ходить, як сонце сходить.
А в хату ввійде – як зоря зійде”.

Те ж саме в колядці “Ой ясна, красна на небі зоря”. В іншому випадку виступають в парі Сонце і Місяць, але Сонце також в образі зорі:

“А ще найкраща в батька дитина,
По воду ішла, як зоря зійшла,
А з водою йшла, як місяць зійшов [50, с.43].

Очевидно, що часові відносини ріднять тут Зорю, Сонце і Місяць. Іноді Сонце виступає в образі місяця, виражаючи також час:

“Місяченьку мій братику,
Зійди рано, постій мало,
Поки бички позапрягаю,
жито-пшеницю порозсіваю” [50, с.48].

Останні два рядки свідчать про ту роботу, що виконується перш за все вдень, а не вночі, тому тут, без сумніву, під “місяченьком” мислиться Сонце.

У різного роду колядках, щедрівках, обрядових та господарчих піснях Місяць має ознаки: “ясен місяць”, “місяць сяє”, “не дзвін дзвонить, місяць сходить” і виступає часто з Зорями: “як же я зійду разом з зорями” або з Сонцем, про що говорилося вище. Очевидно, що Місяць має ознаки світла, виражає час і все це ріднить його з Зорями та Сонцем.

У цілому розглянуті небесні світила мають в українському фольклорі такі смислові ознаки: Місяць виражає світло, час; Зорі – світло, час, велику кількість; Сонце – світло, тепло та час. Велика спо-

рідненість трьох світил дозволяє розглядати їх як такі, що могли замінити одне одного. Пам'ятки свідчать також про цю тристоронню єдність. Наприклад, у колядці “Зійшло, зійшло три місяці” (“три місяці, всі три ясні”), у купальській пісні “Посію я рожу, поставлю сторожу”, в якій говориться, що “вийшло на рожі три місяці ясних,.. три молодці красних”, а далі “вийшло на рожі три зіроньки ясних, три зіроньки ясних, три дівочки красних” [50, с.86].

Очевидно, що Сонце, Місяць і Зоря (зорі) представляли собою в уявленні древніх українців триєдине ціле, кожна частина якого могла замінювати іншу. Це був досить далекий час у житті слов'ян, коли у їх свідомості предмети чи явища існували у тернарних опозиціях, яка зародилася, як ми уже в іншому місці зазначали [157], у час переходу від матриархату до патріархату. Це підтверджується досить частим вживанням у проаналізованому нами матеріалі трійки у різних сполученнях, як, наприклад: “три гості”, “три товариша”, “[славен] трьома городами і трьома синами”, “в тому дубі то й три користі”, “а в тім саду три тереми”, “привіз мені три подарочки” і таке інше. У вислові “в батенька в домі три сторожі стоїть” присудок стоїть в однині при множинному підметі “три сторожі”, що свідчить про цілісність і одиничність суб'єкта. У цей час зазначені частини у триєдиному образі виступають як рівноправні. Досить наглядно це видно у колядці “Стоїть же, стоїть нова світлонька”, у якій складовими єдиного цілого виступають Місяць, Сонце і дрібен Дощик. Окремі строфи починаються словами: “Сонце же мовить: - Нема над мене”, “Місяць же мовить: - Нема над мене”, “Дрібен дощ мовить: - Нема над мене” [50, с.23], що свідчить про те, що нікого немає вище і всі виступають рівноправними. Проте з часом серед трійки устанавлюється ієрархія залежності, у якій головну роль Господаря чи чоловіка сім'ї виконує Місяць. Належність останнього до чоловічого роду свідчить також про епоху патріархата.

Тристоронні відносини вийшли із бінарних, більш давніх, які, як показує фольклорний матеріал, представляли собою протиставлення Місяця/Сонця, з одного боку, та Зірок, з іншого. Тут Місяць і Сонце виступають як тотожні у своїх діях, як “очі” одного єства. До цього часу, ймовірно, відносяться також слова однієї старовинної української пісні “Один місяць сходить, а другий заходить”. Вісь “місяць/сонце - зорі” має місце і у такій веснянці:

Усі зорі укупочці,
Одна зоря різно,
Збирайтеся, парубочки,
Хоч рано, хоч пізно” [50, с.57].

Зазначене протиставлення має у собі також ознаку “багато/один”, згідно якій Місяць (і Сонце) виділилися із сукупності “багато зірок”. Саме у такому розумінні має місце смислове вживання “зірка (місяць/сонце) – зірки”. Вважаємо, що такий смисл “один із багатьох”, знаходиться в основі древньої мотивації назв Місяця і Сонця. З цих позицій розглянемо етимологію коренів, що позначають Місяця і Сонце, перш за все у слов’янських та германських мовах.

1. Праслов’янське *měšęcь має у собі три склади, які історично співвідносились з трьома морфемами. Кінцеве *-cь*, як зазначається у словниках, є демінутивним суфіксом, який появився пізніше кореневої морфеми. У корені необхідно розрізнати дві частини: початкове **mě-* і **-sę-*. Кінцеве **-sę-* за формою подібне до відповідної складової у числівнику *desęть зі значенням ‘десять’, ‘дві руки’. Дослідження показали, що **-sę-* походить від іє. *kʷen ‘рука’, ‘один’, ‘частина’. Ймовірно допустити, що і в слові *měšęcь серединне **-sę-* має значення ‘один, частина’. Початкове **mě-* можна співставити з іє. коренем **mê-*, **mô-* ‘великий; видний, помітний’ [241, с.704]. Наявність давньої семи у слові Місяць ‘одна із багатьох (зірок)’, отриманої нами вище, свідчить, що корінь **měsę-* відображає собою маркований член протиставлення ‘один/багато’. Кіль-

кісна сема розвинулася до іє. форми **mei-* [241, с.710] зі значенням ‘змінювати’, що і стало з часом мірилом часових відносин. Виходячи з цього, корінь **mēsē-* породив словоформи типу нім. *messen* ‘міряти’ і його деривати, а не навпаки, як часто відмічається у словниках.

У германських мовах назва Місяця має корінь **mē-non*, що також показує спорідненість з вищерозглянутою слов’янською формою, оскільки **k^wena* і окремі **k^we*, **na* є синонімічними [157]. Тому герм. **mēnon* має у собі мотивацію ‘одна із багатьох (зірок)’. Цей же корінь представлений і в інших мовах зі значенням ‘місяць’, зокрема: лат. *mēnsis*, лит. *mėnuo*, гр. *μήν*, дінд. *mah*, дірл. *mī*. Зазначений корінь з часом почав вживатися у значенні ‘міряти’. Звідси походять, наприклад: алб. *môt* ‘рік, погода’, гот. *mêl* ‘час’, лит. *mėtas* ‘рік, час, міра’, дпрус. *mettan* ‘рік’, др. *mēra* [241, с.703-704].

Назва Місяця має і інший корінь, досить поширений в іє. мовах. Пс. **luna* має смисл ‘світло, блиск, відблиск; місяць (планета), радуга’ [41, с.304-305]. Початкове **l* можна віднести до іє. **r/l*, що представляло собою одну фонему. Як зазначається у словниках, початкове **ra/*la* має сему ‘блискучий, світло’. Пор.: прус. *laixnos* ‘зірка’, ірл. *lúan* ‘світло, місяць’, авест. *raōxšna* ‘блискучий, сяючий’, дінд. *rōcaḥ* ‘світло’, що виводиться із іє. **leuk-* ‘світити; ясний, блискучий, сяючий’. Очевидно, що **luna* відображає собою первісне значення ‘те, що світить’, тобто ‘світило (одне)’. Цікаво зазначити, що кінцеве *-na* має у вірменській мові вигляд *-sin* у слові *lusin* ‘місяць’, що походить від **kin* (із **k^wen*) з тим же значенням ‘один’. Лат. *lūna* виводиться із **lucna* (*luceo*) [32, с.460], де *-ceo*, *-sna* прямо свідчать про спорідненість з **k^wen* ‘один’. Очевидно, що у слові **luna* знаходиться основна сема ‘світло’, значущість назви Місяця як ‘одного із світил’. Спорідненість з семою світла Місяця та Сонця знайшла відображення у їх назвах [68, с.71,95].

2. З попереднього видно, що назви світил появилися пізніше поняття світла взагалі та його назви. І тому Місяць як “мірило часу” вже виділявся у свідомості людей, цей член протиставлення ‘місяць/сонце’ був мовно маркованим. Наймення Сонця було генетично вторинним по відношенню до назви Місяця. Вторинність назви Сонця у парі ‘місяць/сонце’ послугувала зародженню імені у смислі ‘той, що супроводжує’, або ‘разом з (місяцем)’. Такий смисл вкладали германці в атрибут Сонця, називаючи його супутником Місяця [215, с.3]. Спільність семи ‘світла’ у вигляді **luna* привела до утворення типу ‘разом з місяцем’, тобто **sʷln-*. С.Файст зазначав, що утворення цсл. **sʷlnьse* не зовсім ясне [218, с.412]. Згідно з нашим підходом пс. **sʷlnьse* складається з демінутивного суфікса та **sʷlnь-*, що значило первинно ‘разом з місяцем’. Таким чином, зазначений корінь має у собі дві смислові частини: **sʷ-* ‘разом, з’ та **-lnь-* ‘місяць’. В українському фольклорі назва Сонця вживається у вигляді *сонце*, *сонейко*, але завжди з початковим **son-*. Цей же корінь представлений і в укр. словах *суниця*, *соняшник*. Не можна погодитися, що **son-* вийшло із пс. **sʷlnь-*, як це зазначається у словниках. Корінь **son-*, як і **sʷ-*, можна також інтерпретувати як ‘один із’, тобто ‘одне із світил (із пари місяць/сонце)’.

Узагальнюючи, можна зробити висновок, що з часом за назвою Сонця закріпилися дві кореневі форми **son-* та **sʷlnь-*, які за своєю природою є синонімічними. У такому вигляді представлені також корені, що позначають Сонце у германських мовах, наприклад, пор.: гот. *sunno* та гот. *sauil*. Германісти відносять ці слова до різних за походженням основ, зокрема основ на *-n* та *-l*. В.Скіт виводить германські форми із іє. кореня **swen*, що походить від іє. **sāu*, **sū* ‘світити’. У нашому тлумаченні скоріше всього зазначені корені походять від назви Сонця, а не навпаки. Проявлення у мовах кентум у цих коренях початкового **s* необхідно вивести із **k*, яке має місце у деяких сатемних мовах. Наприклад: гр. *helios*, кіпр. *haul* ‘со-

нце', ав. *hvare* 'сонце', алб. (*h*)*ül* 'зірка'. Очевидно, що перехід іє. **k* > **s* мав місце у прамові до її розпаду і започаткований був у її окремих діалектах.

Таким чином, назви Місяця і Сонця споріднені по відношенню до семи 'світло', яке вони виражають. Сема 'мірило часу' засвідчена лише у другій назві Місяця.

4.5. Індоевропейський етимон 'води' в гідронімах України

/Надруковано в «Слов'янському збірнику. Вип. 5. – Одеса: Астропринт, 1998. – С.119-125/

Гідроніми становлять собою ту частину мовних фактів, яким притаманна давність і стійкість в їх формальному вираженні. Формантне нарощення в цих словах дозволяє відтворити в їх структурі окремі хронологічні пласти, встановити діалектну і етнічну диференціацію на відповідній території існування гідронімів. У лінгвістичних дослідженнях менше уваги приділяється кореневій частині, поскільки остання допускає «досить широкі можливості етимологізації» [176, с.18]. У той же час у корені гідронімів містяться досить архаїчні риси, які, на нашу думку, можуть сягати праіндоевропейської епохи. Логічно допустити, що в структурі давніх гідронімів має місце реалізація індоевропейського етимона 'води', який мав місце при первинній номінації. Перш ніж перейти до розгляду цього питання, необхідно визначити формальне вираження вказаного етимона.

'Вода' належить до одних із найдавніших понять у мисленні первісної людини. На її думку, вона входила до першоелементів при створенні світу, тому вода часто ототожнювалась з хаосом, з якого вийшов світ [213, с.11; 96, с.76; 177]. В свою чергу світло протиставлялось воді і боролось з нею як зі своїм одвічним ворогом [102, с.31,36]. Згідно слов'янській міфології у воді знаходилися водяний, русалки, в цілому злі духи, що втілювали стихію води як негатив-

ний і небезпечний першопочаток [109, с.127]. У той же час всім відоме використання води при хрещенні, де вода виконує позитивну функцію, очищаючи людину від можливих гріхів. Очевидно, що первісна семантика води включала в себе як позитивне, так і негативне значення, тобто була за своєю природою двоїстою. Така семантична структура притаманна словам індоєвропейської пра-мови як діасистемі [235, с.155].

Із досліджень по компаративістиці відомо, що уже в глибоку давнину предмети мали різноманітні наймення в залежності від тих ознак, що були покладені в основу їх імені. Тому ‘вода’ має різні позначення у численних народів, але найбільш поширеним в індоєвропейських мовах слід назвати корінь **uēd-/*uod-/*ud-* [241, с.80-82; див. також: 249; 213; 188; 83]. В названих і інших працях не вказується той денотат, що ліг в основу зароджуваного наймення ‘води’. Очевидно, що для розкриття його первинної мотивації необхідна хронологічно більш глибока реконструкція форми, або етимона [95], що позначає ‘воду’. У цьому плані досить перспективним є звернення до протоформи іє. **h₂ek^u-/*h₂ka^u* ‘вода, пити’, запропонованої В.М.Іллічем-Світичем [63, с.275]. Редукція у вищезазначеному корені свідчить, що під наголосом виступала друга його частина **k^u*. Звідси витікає, що індоєвропейську протоформу зі значенням ‘вода’ можна виразити у вигляді **k^wa*. Для ностратичних мов реконструюється форма *Huwa* ‘потік води’ [63, с.256], в основі якої знаходиться редукований корінь **k^wa*. Сліди початкового індоєвропейського лабіовелярного цього кореня легко виявити в різних індоєвропейських мовах. Наприклад: лат. *aqua*, гот. *afīa* ‘річка, вода’, *wato* ‘вода’, гр. *ὑδωρ*, псл. *yoda*, хет. *wātār*, вірм. *get* ‘річка’, н. *Welle* ‘хвиля’, укр. *хвиля*, белудж. *gvarm*, вал. *gwaneg* [39, с.414; 188, с.330, 339; 213, с.755; 249, с.703; 96, с.78], а також у мікенських композитах: *ke-ni-qa* ‘вмивальна (чаша)’ (пор. з др.гр. *χέρνιβα*

ДІАХРОНІЯ МОВИ

зн.в.одн. ‘вода для обмивання рук’), *ke-ni-ge-te-we* ‘посудина для обмивання рук’ [111, с.141]. У тих мовах, в яких індоєвропейський лабіовелярний розвинувся в зімкнений [p], представлені споріднені словоформи у вигляді: ав. *ap-* ‘вода, води’, дперс. *ape* ‘річка’, дінд. *ārah*“. Виходячи із вищезазначеного, ранньоіндоєвропейське слово ‘вода’ мало вигляд **k^wata*. Йому в глибоку давнину, як уже згадувалось, протиставлялося ‘світло’, форму яку, виходячи із **kweit* ‘світити’ [249, с.712; 213, с.759], можна позначити через **k^weta*. Спорідненість початкових **k^wa-* і **k^we-* свідчить про давній синкретизм понять ‘вода’ і ‘світло’, а друга частина форм **-ta* вказує на ‘двобічність’ (‘двоїстість’) і мала смисл одиничної, цілісної речі [157, с.75-76]. Цей формант поступово розвинувся до граматичного показника двоїни, про що свідчить поява в окремих мовах кінцевого *-n* або *-r*. Наприклад, в германських: дангл. *wæter* ‘вода’, шв. *vatten* і ін., в яких *-ter* і *-ten* виступають як синонімічні і мають значення ‘два’. Такі форми привели до утворення слів з основою на *-n* і *-r* і представляють собою давнє гетероклітичне відмінювання.

Опираючись на вищезазначені факти, вважаємо, що індоєвропейський етимон ‘води’ може бути представлений у вигляді **k^wa*. Логічно допустити, що ця форма має звуконаслідувальну природу і імітує крик давніх мешканців води, зокрема жаб і диких качок. До то ж корінь **k^wa* присутній в деяких мовах у найменні ‘жаби’, наприклад: псл. *žaba* < **gēba*, прус. *gabawo*, дангл. *swab*, свн. *quarpe* ‘пуголовок’, з яких реконструюється іє. **g^wēbhā* ‘жаба’ [40, с.183]. В основі цього імені знаходиться значення ‘водна (помешканка)’, тобто ‘та, що знаходиться у воді’. Інші ознаки по відношенню до жаби дали їй другі імена. Так, нім. *Frosch*, двн. *frosc*, дангл. *frocga*, *frox*, англ. *frog*, дісл. *froskr*, походження кореня яких вважається невідомим [213, с.188], можна звести до дінд. *práivate* ‘плигає’, р. *прыгать* < іє. **preu-/pru* ‘плигати’ [83, с.83], тобто в даному випа-

дку древнє ім'я значило 'та, що плигає'. Інше ім'я р. *лягушка* М.Фасмер зводить до одного із значень слова р. *лѣга* < псл. *leg-* 'качатися, рухатися' [189, с.548-549]. Як покаже наш подальший аналіз, у цьому випадку доречніше вбачати спорідненість з другим значенням р. *лѣга*, а саме: 'калюжа, ставок' [189, с.548], тобто 'та, що живе в невеликій водоймі'.

Якщо розглянути реалізацію крику жаби *кваква* в різних мовах, то це звуконаслідування має такий вигляд: псл. *kva*, *kvakati*, лит. *kvakėti*, лтс. *kvàkt*, *kvâkt*, нвн. *quaken*, лат. *coaxāre*, гр. *κοάξ* 'ква' [40, с.413]. Німецьке *quaken* імітує також крик качок [213, с.541]. Пор. в інших мовах: р. *кряква* 'дика качка', п. *kwa* (вигук, що відтворює крик качки), *kwakać* 'крякати' (про качок), вл. *kwakać* 'крякати', нл. *kwakaś* (тс.) [40, с.413]. Цікаво зазначити, що в усіх випадках словоформи зберігають прадавнє *kv* чи *k*, незважаючи на дію у давні періоди існування мов фонетичних законів. Зокрема, згідно з законом Грімма у германських мовах іє. **k^w-* (або **k-*) змінюється в **h^w-* (**h-*), але це не має місця у вищезазначених вигуках. Подібна стійкість зімкненого приголосного проявляється і в інших звуконаслідувальних словах. Пор.: укр. *куку*, *кувати* і н. *Kuckuck* 'зозуля', *кукуруіку* – *kikeriki*; *кар*, *каркати*, *крук* – *ker*, *krächzen*, двн. *kruoh* 'ворона'. Таку стабільність початкового приголосного у вигуках, мабуть, можна пояснити наявністю в усі часи існування цих слів первісного денотата – жаби, качки, зозулі, півня, ворони, - звукоутворення яких з часом не змінювалося. Звідси витікає, що дію фонетичних законів слід розглядати з урахуванням того чи іншого лексичного шару. Тому вигуки, і до них треба в якійсь мірі віднести власні назви, зокрема гідроніми, які нами в подальшому розглядаються, не підлягають впливу фонетичних законів в традиційному розумінні. Таким чином, представлений вище індоєвропейський етимон 'води' **k^wa* може мати у мовах різні рефлекси початкового лабіовелярного, а саме: *kw* (*kv*), *hw*

(*hv*), *k*, *h*, *w(v)* [159]. З цих позицій розглянемо окремі гідроніми на території України.

У слов'янських мовах лабіовелярний $*k^w$ розщепився і утворив сполуку приголосних $*kw$, в якій лабіальний *w* згодом змінився в губно-зубний *v*. У сучасних мовах сполучення *kv* виступає у вигляді суфікса *-ква*. Характеризуючи подібну групу гідронімів з суфіксом *-ква*, як, наприклад, *Мураква*, *Іква*, *Луква*, *Полква*, О.М.Трубачов відмічає її замкнутість і самотність, що свідчить про суттєву “архаїчність словоутворення гідронімів з кінцевим *-ква*” [182, с.62]. Правда, таку древність вчений пояснює впливом неслов'янських мов, зокрема германських. Виходячи з наших позицій, зазначених вище, вважаємо, що ця архаїчна риса у вигляді *kv* із $*k^wa$ ‘вода’ притаманна не тільки германським, балтійським, але також і слов'янським мовам і не може розглядатися як результат впливу однієї мови на іншу.

На слов'янському ґрунті, як свідчать гідроніми, мали місце зміни: *-kva* > *-hva* > *-va*, між приголосними міг появитися голосний. Наприклад, у варіантах: *Іква/Ікава* (бас. П.Бугу), *Багва/Бава*, *Таніскава* (бас. Ворскли), *Мурава/Мурафа/Мурахва* (п.п. Дністра), *Рухва/Руфа/Руха*, *Молохва/Молофа*, *Калахва/Калафа* [182, с.49,52,63,225]. Як архаїчний розглядає С.О.Вербич слов'янський суфікс *-ava* в гідронімі *Черха́ва* (п. Бистриці-Тисьменицької п. Дністра) [16, с.16]. Якщо ж взяти більш давній час, коли морфемна і фонетична межі в слові співпадали, то в структурі назви річки виділяються дві частини *Чер-хава*. Перша коренева частина споріднена з апелятивом р. *чертить*, як про це говорить й дослідник, а в другій необхідно виділити *-хава*, що походить від *-хва* < $*hwa$ < $*k^wa$ ‘вода’. Численні гідронімічні утворення з суфіксом *-ка* мають місце на Верхньому Дніпрі [176, с.30], в яких *-ка* виконує “власне гідронімічну функцію” [176, с.73]. Мабуть, є сенс співвіднести цей суфікс за походженням від *kva-* (< k^wa). У той же

час треба мати на увазі, що корінь **k^{wa}* був досить багатозначним в індоєвропейській прамові, зокрема він мав значення ‘частина, один’ і тому зустрічається в демінутивних утвореннях [128], наприклад, в парах *Береза - Берізка, Ріка - Річка*.

Як показав аналіз, гідроніми з суфіксами *-ква, -хва, -ва* мають досить чітку етимологію і легко виводяться із **k^{wa}*. Проте є випадки більш складні для аналізу, коли ця індоєвропейська праформа входить до кореня гідроніма. Як приклад, можна привести назву річки *Буг*, яка не має єдиної етимології і вважається неслов’янським утворенням [182, с.250]. Все ж одна із форм річки, засвідчена у Костянтина Багрянородного як *Βογοι*), дозволяє вважати кінцевий склад похідним від *-hw*, а значить і від кореня **k^{wa}* ‘вода’. В.В.Лучик розглядає гідронім *Багва* (дві назви) в бас. Південного Бугу як “похідні від назви *Бог* (Південний Буг)” [89, с.49]. Таким чином, є підстави реконструювати в гідронімі *Буг* древній етимон ‘води’.

Деяку особливість має аналіз гідронімів *Лохвиця* (п.Сули л.Дніпра), *Лохова* (пр.Утки л.Удаю п.Сули л.Дніпра), корінь яких співвідноситься з др. *локва*. Серед споріднених необхідно назвати: р. *локы*, род.в. *локъве*, стсл. *локы*, род.в. *локве* і т.ін. зі значеннями ‘калюжа, невеликий ставок, озеро’, а також: лат. *lacus* ‘стояча вода, озеро, яма’, ірл. *loch* ‘озеро’, дангл. *lagu* ‘озеро’, двн. *lahha*, н. *Lache* ‘калюжа’ [189, с.515]. Кінцеве *-ква* в нашому випадку співвідноситься з етимомом ‘води’. В структурі гідронімів виділяється початкове *Ло-*, в якому реалізувалось якесь означення по відношенню до ‘води’. Древня номінація свідчить, що ім’я зароджувалося як показник такої ознаки (частини) до даної речі в цілому [157, с.59]. Спорідненість кореня гідронімів з словом *локы* дозволяє допустити близькість їх значень, показаних вище, з яких випливає, що *ло-* мало ознаки ‘стоячої, невеликої за об’ємом’ води. В цілому мотивацією для розглянутих гідронімів *Лохвиця, Лохова* слід вважати розуміння цих водойм як ‘тихої (річки)’. Очевид-

но, що за формою і значенням до розглянутого кореня спорідненим є слово р. *лягушка*, тобто ‘та, що знаходиться в тихій водоймі’.

Назва з коренем *лохва-* логічно передбачає інше антонімічне словоутворення зі смислом ‘нетихої, стрімкої’ водойми. Сміслові протиставлення ознак водоймища повинне формально реалізуватися в початковій частині зазначеної структури слова. В протилежність до *l досить близьким тут виступає приголосний *r, обидва ці звуки в раннеіндоєвропейській мові представляли собою варіанти однієї фонемі і одного кореня зі значенням ‘ховати/породжувати’ [157, с.14,15,48-50], тобто з ознакою градуальності меншого/більшого значення. В цьому розумінні формально і за смислом гідронімам *Лохова*, *Лохвиця* може бути протиставлений гідронім *Ріка*, що позначає ‘потоки’, головним чином в Закарпатській обл., тобто в гірській місцевості [141, с.463,464]. Очевидно, що цей гідронім споріднений зі словом *ріка*, яке досить широко представлене в слов’янських мовах (др., стсл. *рѣка*), де в середині слова виступає в основному приголосний -*k*-, але зустрічаємо і форми з приголосним -*v*- в цій позиції (слц. *riava*, *rava* ‘потік’, лат. *rīvus* ‘струмок’), що свідчить про їх походження від -*k^v-. Таким чином, гідронім *Ріка* має в своїй основі смислові складові ‘швидка’ + ‘вода’, що й послугувало зародженню наймення ‘швидкої (стрімкої) водойми’ у вигляді *rik^v*a* як загальної назви *ріка*, а потім і гідроніма *Ріка*, а також гідронімів *Річка*, *Річки* [141, с.465].

Аналіз деяких гідронімів України з позицій реалізації в них індоєвропейського етимона ‘води’ *k^v*a* засвідчив досить давнє їх походження. Цей корінь має рефлексі в загальних словах, зокрема: *вода*, *жаба*, р. *лягушка*, *кряква*; *калюжа*, р. *лужа*; *ріка*, а також в гідронімах: *Ріка*, *Річка*, *Річки*, *Лохова*, *Лохвиця*, *Буг*, які сягають праіндоєвропейської епохи. З часом вказаний етимон ‘води’ десемантизувався і став вживатися як суфікс в гідронімах, прийнявши формально найрізноманітніші реалізації, а саме: -*ква* (*Іква*), -*кава* (*Ікава*), -

хва (Мурахва, Рухва), *-хава* (Черхава), *-гва* (Багва), *-ва* (Бава), *-фа* (Мурафа), *-ха* (Руха). Палаталізація $*k^w$ із $*k^v$ а в праслов'янський час привела до подальших численних його рефлексів і появи нових суфіксів в гідронімах (пор.: *Довжка* 'поток', *Ловець* 'потік', *Розсоче* 'потік' – див: 141, с.179,321,471], аналіз яких потребує окремого дослідження.

4.6. К истокам зарождения числа

/Надруковано в «Сборнике статей к 70-летию А.Е.Супруна «Число. Язык. Текст». – Минск: изд.-во Белорусского госуниверситета, 1998. – С. 233-241/

Анализ лингвистической литературы показал, что несмотря на большое количество исследований, затрагивающих исторический период развития и.-е. языков, фактически отсутствуют работы по глубокой реконструкции языкового выражения чисел и нумеративной системы в целом. На сегодняшний день в силе остаются слова, высказанные в 50-х годах В.П.Мажюлисом относительно проблемы числительных 2-10: "...Индоевропейцам еще не удалось установить первоначальные значения указанных слов ввиду большой древности и абстрактности данных числительных" [91, 53]. Отсутствуют работы по определению денотативной значимости также числа 'один'. Более того, считается, что "низшие количественные числительные до 'трех' представляют собой немотивированные формы" [17, 37]. Трудность разрешения указанной проблемы заключается в том, что наименования чисел в письменных памятниках и.-е. языков представлены на этапе уже абстрактных количественных единиц. Имеющиеся исследования по и.-е. компаративистике пока не достигли необходимой глубины языковой реконструкции, которая бы позволила увидеть то древнее состояние языка, количественные единицы которого соотносились с конкретными предметами и явлениями, то есть с множествами, находящимися в основе счета. Однако, смелые научные поиски в области реконструкции древнего состояния и.-е. языков в последние десятилетия, выполненные многими учеными, сре-

ди которых следует назвать работы В.М.Иллич-Свитыча, Т.В.Гамкрелидзе, Вяч.Вс.Иванова, Н.Д.Андреева, А.С.Мельничука, В.В.Мартынова, А.А.Белецкого, позволяют подойти к решению поставленной здесь проблемы. Предлагаемый в статье подход требует принятия некоторых исходных положений, касающихся древнейшего состояния и.-е. праязыка:

1) фонетическая структура раннего периода праязыка имела вид последовательности открытых слогов типа CVCVCV,

2) морфемный шов в слове совпадал со слоговой границей; отсюда следует, что характерная для периода распада языка-основы трехморфемная структура слова CVC-V-CV вышла из CV-CV-CV,

3) фонематические противопоставления гласных хронологически развивались в направлении: *a - i/u, i - u, e - o*,

4) признак согласных по звонкости/глухости отсутствовал в протоязыке.

С этих позиций нами была выполнена реконструкция древнейших количественных обозначений, прежде всего первых простейших чисел.

Рассмотрение возникновения и путей развития понятия о количественных признаках предметов, существ и в целом окружающей действительности требует анализа всех сторон реального мира человека, которые он пытался понять и воздействовать на них. Древнейшие представления человека нашли отражение в мифах, легендах, в его быту. Анализ результатов археологических раскопок, в которых содержатся свидетельства о первых счетных единицах, а также этнографического и лингвистического материала, отображающего особенности мышления древнего человека и представляющего его духовную жизнь [192; 133; 258; 35; 85; 102; 77; 246; 228], позволил сделать некоторые обобщения относительно существования представлений о количественных величинах в древнюю эпоху жизни человека, в частности:

1) Древнейшее познание человеком окружающей действительности предположительно покоится на восприятии ее **целостного образа** в виде отдельных противопоставлений, переходящих постоянно друг в друга. Каждый член бинарного противопоставления, получив свое наименование, длительное время служил обозначением целого и не воспринимался как его часть.

2) Развитие жизни древнего человека и одновременно его мышления привели к выделению в предмете и явлении одной из сторон, как более важной, что и послужило зарождению конкретного противопоставления **целое/часть**. С этого времени целостный образ вещи раздвоился, что привело к понятию его двусоставности. Очевидно, что понятие бинарности вещи и выделение ее части послужили основанием зарождения чисел 'два/один'.

3) Дальнейшее дробление вещи сознанием человека привело к выделению еще одной, третьей, ее части и затем четвертой, что представляет собой ход мыслительного процесса в направлении превращения двусоставной структуры мира в трех- и четырехсоставную. По-видимому, на этом этапе развития мышления человек уже осознал количественные совокупности в три и четыре единицы.

4) Среди простых чисел очень древним является обозначение 'единицы', графическое многообразие которой может быть сведено к прямой черте (в большинстве случаев - вертикальной). Письменность свидетельствует, что представление о 'единице' было тесно связано с понятием о 'части', выделенной сознанием из образа 'целой' вещи. Однако смысл счетной прямой черты исторически менялся: первоначально эта черта обозначала 'целостность' вещи, затем - 'часть от целого' и длительное время имела в себе смысл того и другого, то есть 'части' и 'целого'.

Эти выводы позволяют по отношению к 'вещи' схематически показать отдельные этапы развития восприятия и понимания древним человеком окружающей действительности, приведшие к во-

зникновению различных словесных наименований, отражающих в том числе и количественные отношения: **‘целая (двуединая)’ вещь ⇒ ‘расчлененная’ ⇒ ‘отделение части’/‘совокупность двух частей’ ⇒ числа ‘один’/‘два’.**

Возникновение понятия числа прямо вытекает из того способа представления действительности, который был характерен для мышления первобытного человека. Зарождение первых количественных наименований в языке самым тесным образом связано с начальным этапом развития мышления человека и с первичной номинацией. Возникшие первые имена уже могли использоваться в качестве единицы счета однородных предметов. Однако это еще не число ‘один’, а наименование отдельных предметов, использовавшихся при счете [198; 124]. Таких ‘счетных единиц’ было множество. Все они согласно их наименованиям представляли собой целостность, отприродную ‘бинарность’ вещи. Отсюда берет свое начало тот первый счет у народов, который позже будет отмечен как счет ‘двойками’. Однако в рассматриваемое время не было ‘двоек’ в нашем сегодняшнем понимании. В связи с ‘бинарной’ природой древних наименований вещей и явлений, в том числе и счетных предметов, дальнейшее развитие количественных отношений тесно связано с парными предметами, в которых наглядно были представлены равновеликие части. В итоге образовалась бинарная оппозиция в пределах одной вещи. Однако такая оппозиция - это еще не ‘два’: это ‘раздвоенный’ предмет, и противоположности в нем - ‘части целого’ [59, с.146]. Данное противопоставление послужило прототипом зарождающейся оппозиции ‘два/один’.

Исторически понятие ‘двуединой’ вещи возникло раньше, чем ‘выделение’, а точнее, ‘отделение’ от нее ее составляющей части, половины. Об этом имеются многочисленные свидетельства. Египетский иероглиф, обозначающий ко-двойника как единое целое, “древнее, чем операция получения этого числа как

члена натурального ряда” [61, с.15]. В пользу первичности ‘двоичного’ образа вещи, использовавшегося при единичном счете предметов, свидетельствует то обстоятельство, что еще в средневековье ‘два’, а не ‘единица’ рассматривалось в качестве ‘первого числа’. Считалось, что число ‘два’ не является сложным по своей значимости, хотя и состоит из двух “скоординированных единиц” [204, с.25]. Имеются свидетельства того, что ‘два’ появилось раньше, чем ‘один’ [154, с.18]. Единичность парной вещи четко представлена в значимости возникшего позже в и.-е. языке двойственного числа. “Согласно Готию, - пишет О.Есперсен, - формы двойственного числа скр. *akšīi*, греч. *osse*, лит. *akì*, собственно, не означают ни “два глаза”, ни даже “глаз и другой глаз”, а значат “глаз, поскольку он представлен двумя” [38, с.239-240]. В этом отношении сходные мысли были высказаны Н.Я.Марром, который писал: “Единственного числа раньше не было: и множественное число выработалось из одного с единственным числом оформления, но раньше все-таки - множественность и затем единичность, как ее часть, как ее противоположность” [99, с.19].

Все предыдущее позволяет предположить, что ‘единица’ возникла из представления о ‘двойке’, а сама ‘двойка’ необходимо включает в себя понятие разделившихся частей вещи, в будущем ‘единиц’. В соответствии с вышесказанным рассмотрим древнейшую этимологию чисел ‘два’ и ‘один’ в и.-е. языках.

И.-е. языки характеризуются единообразием форм в выражении числа ‘два’, которые сходятся к виду **dwo-* или **duwo* [249, с.676, 601; 213, с.787]. Форма, в которой отсутствует сочетание согласных, является более древней, поэтому здесь возможное выделение двух фонетических единиц **du-* и **-wo*, представляющих в протоязыке отдельные смысловые части. Анализ и.-е. корней **dâ-*, **dâi-* ‘разделять, разрезать на части’ и **dê-*: **dê*, **dêi-*, **dî-* ‘связывать’ [241, с.175,183] показал зависимость их значения от качества

гласного - более открытого или более закрытого. Следовательно, форма **du-* связана со значимостью 'связывать', то есть 'объединять'. Хотя в общем виде и те и другие корни могут быть сведены к протоформе с неопределенным гласным *da (или *dʌ) со значением 'делать (делить/связывать)' [157, с.42-43].

Рассмотрение второй части как единицы счета в слове **du-wo-* в различных и.-е. языках, в частности: гот. *twai*, др.-в.-нем. *zwei, zwênê, zwô*, др.-сакс. *twegen, twâ, tu*, англ. *two, twain*, исл. *tveir*, ст.-слав. *дѣва, дѣвѣ*, лат. *duo*, греч. *dýo*, алб. *dii*, лит. *du*, тохар. *wu*, арм. *erku* [188, с.486; 229, с.897; 213, с.787; 201, с.185-186], позволяет предположить не только начальное *-w*, но и *-k*, которые восходят к древнейшему корню вида *-*kʷa-*, за которым в германских языках следуют **-na* или **-ra*. В целом реконструированное слово 'два' могло иметь одну из форм вида: **da-kʷana/*da-kʷara*. Очевидно, что вторая часть представлена синонимичными вариантами и отражает тот объект, который использовался при счете. В древнейшей речи, считал Н.Я.Марр, исчисление производилось с помощью "руки-длани" и "руки-пятерни". "Один и тот же образ "руки-длани" служил для выражения и "единицы" и "двойки". Один и тот же образ "руки-пятерни" служил для выражения и "пяти" и "десяти" [98, с.44]. Очевидно, что рука играла довольно существенную роль в становлении понятия числа и зарождения его первых наименований. В связи с этим Ю.С.Степанов также отмечает, что "среди материальных мер счета особое место занимают названия универсальной меры - руки" [152, с.58]. "Роль, которую играет рука при счете, - пишет В.З.Панфилов, - отмечается почти всеми исследователями "первобытных" народов" [124, с.242]. Дальнейшее наблюдение позволяет допустить, что второй корень в вышеприведенной форме слова 'два' *-*kʷana/*kʷara* имеет значимость 'рука', которая использовалась как единица счета. Это подтверждается этимологией этого слова в отдельных и.-е. языках.

В германских языках в качестве родственной формы выступает слово **handuz* ‘рука’, которое представлено в отдельных языках в следующих виде: гот. *handus*, др.-сакс. *hand*, *hond*, исл. *hond*, *hand*, датск. *haand*, нем. *Hand* [249]. В засвидетельствованной в словарях реконструированной форме **handuz* фонетически выделяются два слога: **han-duz*. В самое древнее время, как нами уже отмечалось, в праязыке совпадали слоговая и морфемная границы. Следовательно, фонетически и морфологически выделяется начальная ударная часть **han-*. Поскольку в начале слова германскому **h* соответствует и.-е. **k* (согласно закону Гримма), а германский краткий гласный *[a]* восходит к индоевропейским *a/o*, то рассматриваемая форма может быть возведена к виду и.-е. **kan-/*kon-*. Вариант с гласным *[a]* генетически является более древним, чем та же форма с губным *[o]*. Очевидно, что губной гласный мог появиться “только после лабиальных”, как “рефлекс лабиального элемента индоевропейского лабиовелярного звука” [136, с.79-80]. Анализ звуковых изменений позволяет допустить развитие в начальной позиции лабиовелярного согласного и, следовательно, древнейшей протоформы в виде **k^wana* со значением ‘рука’. Вторая часть - *duz* в рассматриваемом слове имела грамматическое значение, из нее со временем развились единственное и множественное числа. Корень **k^wana* встречаем также в числительном 10 в герм. **tehən*, которое восходит к более древней значимости ‘две руки’ [229]. Аналогично германским этот же корень имеет место в других языках, например: слав. **destęь*, арм. *tasn*.

Рефлексы этимологически родственные и.-е. корню **k^wana* представлены в сатемных языках со значением ‘десница; правый’: ст.-слав. *деснь*, словен. *dēsən*, лит. *dēšinas* ‘правый’, авест. *dašina-* ‘правый’ [188].

Со значением ‘человек’, ‘рука’ реализуется в различных языках и.-е. **k^wara*, как, например: скр. *vīras* ‘герой’, лат. *vir* ‘мужчина’,

гот. *wair*, др.-в.-нем. (*h*)*wer* ‘человек’, укр. *кермо*, *керувати*, арм. *jeŋn* ‘рука’. Все это свидетельствует о грамматической синонимичности рассмотренных форм, обозначающих ‘руку’. Они восходят к древнейшей парадигме на *r/n*, чередующихся в одних и тех же корнях [9].

Таким образом, рассмотренные синонимичные формы **tak^wana/* **tak^wara* ‘два’ восходят к древнейшей значимости ‘объединенные руки’. Из этого целостного образа постепенно мысленно выделилась часть в виде *-*k^wana/-*k^wara*, послужившая позже наименованием ‘единицы’. Подтверждением этому служит нижеприведенный языковой материал.

В германских языках в значении ‘один’ используются следующие слова: гот. *ains*, др.-сакс. *ân*, *one*, др.-швед., датск. *en*, исл. *einn*, др.-фриз. *ân*, *ên*, нем. *ein*, англ. *one*, которые сводятся к прагерманской форме **ainoz* [249, с. 411; 259, с.97]. Здесь же У.Скит приводит форму *wons*, которая встретилась в английских текстах. В древних немецких памятниках число ‘один’ реализовано в следующих формах: *ein*, *ehin*, *ên*, *hein*, *en*, *æn* [247, с.39]. По-видимому, очень рано начальное *h* не произносилось в этих словоформах, о чем свидетельствует перестановка в написании, представленная в форме *ehin*. Несомненно, более древним является вариант с начальным согласным *h*. Анализ германских слов, обозначающих ‘один’, позволяет заметить в начальной позиции следы древних *h* и *w*, которые закономерно восходят к единому согласному герм. **h^w-* (из и.-е. **k^w-*). В итоге, германское обозначение ‘один’ **ainoz* может быть возведено к более древней форме вида **h^waino-*, вышедшей из и.-е. **k^wana*. Лабиовелярный характер начального согласного в праязыке подтверждается наличием в отдельных и.-е. языках губного гласного [*u*] или билабиального [*w*] в начальной позиции слова, например: лат. *ûnus* ‘один’, лит. *vînas*, лтш. *viêns* [259, с.97; 229, с. 157].

В славянских языках имеются сходные по форме с **k^wan-* слова **k^wonь*/**k^wonь*, относящиеся к наименованиям ‘конец, начало’. В ст.-сл. языке известно выражение “*ис-кони до кони*” со значением ‘с начала до конца’ [40, с.447]. Этот же корень встречаем в словах *конец, начало, конечности*. Очевидно, что приведенные славянские слова родственны с **k^wana* по форме и по выражаемой ими значимости ‘сторона, часть’.

Аналогичным образом слово **k^wara* ‘рука’ первоначально употреблялось при счете в значении ‘часть’, что находит подтверждение в словах типа: др.-в.нем. *kerben* ‘делать зарубки’, нем. *Kerbe* ‘зарубка’, греч. *gráphein* ‘царапать, писать’, рус. *зарубка, рубить*, укр. *карбувати, карбованець*.

Анализ показывает, что зарождение ‘единицы’ восходит к более древней значимости ‘часть, сторона’. В этом значении в древности могли употребляться отличительные от рассмотренных выше синонимичные обозначения руки. В этом отношении представляет интерес и.-е. **dina-*, к которому восходят германские формы: бав.диал. *tener* ‘ладонь’, алем. *tenra*, др.-в.-нем. *tener* [233]. Употребление и.-е. корня со значением ‘одна рука’, ‘часть’ представлено в отдельных нумеративных словах в славянских языках. К ним прежде всего следует отнести числительное **edinь* ‘один’, в котором выделяются три слога, предположительно соответствующие трем морфемам. Начальное **e-* имело дифтонгоидный характер [104, с.33] и произошло из и.-е. **ie > ĭe*. Подобное *ie* встречается в более древней форме в др.-в.-нем. *(h)io* в значении ‘когда-либо’, ‘(один) раз’, ‘однажды’, ‘всегда’ [247, с.91], а также в том же значении в других германских языках: гот. *aiws*, др.-англ. *â*, др.-исл. *âé*, нем. *je* [213, с.295]. Факультативное *h* в слове *(h)io* является более древним, чем *ie* в других родственных словах, и восходит к и.-е. **k-*. Готское *aiws* С.В.Воронин возводит также к и.-е. **heiū* [18, с.24]. Вышесказанное, а также наличие в начальной позиции в отдельных славянских языках огубленного гласного (рус. *один*,

укр. *один*, блр. *одзін*, др.-русск. *одинъ*) позволяет предположить, что слав. **e-* < и.-е. **k^wi-* со значением 'рука'. Последующие части слав. *edinъ, то есть **-di-nъ*, можно соотносить с вышеупоминавшимся и.-е. *dina со значением 'рука', 'часть, одна'. Следовательно, славянское число *edinъ восходит к значимости 'рука-одна'.

Рефлексом и.-е. корня *dina является также др.-русск. *тинъ* 'нарезка, зарубка' [190, т.4, 59]. М.Фасмер приводит другое значение (рус.) *тин* - 'рубль', которое, несомненно, связано со значением 'один'. Этот же корень и в том же количественном значении представлен в (др. - рус.) *польтина*, в котором составляющие обозначают: *поль-* 'сторона' и *-тина* 'единица', в общем виде 'сторона единицы, половина'. Ту же значимость имеет *-тинъ* и в следующих образованиях: рус. *десятина*, укр. *третина*, болг. *петина*, срб.-хорв. *стотина* 'сто', болг., макед. *стотина* [88, с.111-115].

Анализ древнейших числовых обозначений в индоевропейских языках позволяет принять, что наличие логического противопоставления в мышлении человека 'целое (двуединое)'/ 'часть' привело соответственно к зарождению чисел 'два'/'один'. Первичное нумеративное обозначение восходит к наименованию руки, и, следовательно, древнейший счет был 'ручным', а не пальцевым. Синонимичное выражение различной функциональной значимости руки привело к неодинаковым корням реализации первых чисел в индоевропейских языках. Однако наиболее распространены следует считать формы **tak^wana*/**tak^wara* в значении 'два' и **k^wana*/**k^wara* в значении 'один'. Последние стали со временем выполнять ту же функцию, употребляясь как единицы счета в довольно редуцированном виде типа **-k^wa*, **-na*, **-ra* (ср. в значении 'один': авест. *aēva-*, др.-инд. *aika* > *ēka*, яз.пинджаба *ikk*, арм. *mek*, алб. *нѣ*, а также в других числах: *tri, **qetwer-*, *penqe и т.п.).

Зарождение первых чисел 'два' и 'один' представляло собой наиболее сложный мыслительный процесс. Сложение этих количес-

твенних одиниць привело к существенному расширению числового ряда, образовав числа 'три' и 'четыре', и в общем к завершению основного этапа в развитии понятия числа. Возникновение других чисел и наименований шло уже изведанными путями и не представляло для человека больших трудностей в их осознании.

4.7. Про спорідненість етимологій слова 'бог' в германських та слов'янських мовах

/Надруковано в збірнику: "Актуальні проблеми вивчення мови та мовлення, міжособової та міжкультурної комунікації". – Харків: вид. -во ХДУ "Константа", 1996. – С. 177-178./

В існуючих на сьогодні етимологічних розвідках псл. **bogъ* та герм. **gudā-* 'бог' розглядаються як різні за походженням слова, хоча співвідносяться з одним і тим же мисленневим поняттям. Спільногерманська назва реконструюється невпевнено [213, с.229], вважається, що **gudā-* за формою пов'язана з іє. **ghau-* 'визивати, звати', так як бог визивався з допомогою чарівного слова, чи, можливо, має місце зв'язок з іє. **gheu-* 'лити, наливати', оскільки богу приносили жертву, топлячи її в воді. Слов'янське **bogъ* вважається спорідненим з індо-іранськими формами типу: д.інд. *bhâdah* 'наділяючий, податель, пан, владики', ав. *baua* 'господь, бог' [39, с.219; 200, с.161-163], висловлюється також точка зору про зв'язок з водно-рослинними поклоніннями [67]. Виходячи з відповідного матеріалу та проводячи реконструкцію форм глибокої давнини, нижче обґрунтовується точка зору про далеку спорідненість розглянутих форм слова 'бог' у германських та слов'янських мовах.

1. У германських мовах засвідчені такі форми зі значенням 'бог': гот. *guþ*, д.англ. *zod*, двн., свн. *got*, нім. *Gott*, д.сакс. *god*, гол. *god*, шв. *gud*, дан. *gud*, виходячи з яких реконструюється герм. **gudā-* [213, с.229; 249, с.244]. У давньоверхньонімецьких текстах зустрічаються форми з початковим глухим приголосним: *(g)kot*, *cot* [247, с.70]. В усіх германських мовах в корені представлений лабіалізо-

ваний голосний [u] або [o]. Поскільки вважається найбільш давнім протиставлення індоєвропейських голосних за ознакою низький/високий та переднього/заднього утворення [23, с.160], то можна допустити розвиток у напрямку: [a] > [iu] > [u]. Лабіальна ознака [u] чи [o] появилася не випадково, вона перейшла на голосний з попереднього приголосного, тобто початковим в слові **guda-* був лабіовелярний консонант **g^w* або **k^w*. Аналіз дозволяє реконструювати праформу у вигляді **k^wata* ‘бог’. Значимі частини названого кореня мають проявлення як **k^wa-* ‘Всесвіт’ та **-ta* ‘ділити; два’, що в цілому **k^wata* позначає ‘світ поділений’, ‘світ двоєдиний’ [157]. Таке первинне розуміння свідчить про те, що поняття ‘бог’ древніми германцями витворилося із слова зі значенням ‘Всесвіт’, і, з другого боку, ця значущість була двосторонньою, включала в себе дві протилежні смислові ознаки. В древніх германських діалектах іменник **guda-* був середнього роду, поскільки ‘об’єднував в собі чоловіче і жіноче божества’ [213, с.229]. З часом це ім’я стало позначати чоловічий рід (пор. нім. *der Gott*).

Праформа **k^wata* має в собі протиставлення іншого роду, а саме: ‘світлий/темний’. Перша сема проявляється в формах: герм. *hwītoz ‘світло, бути білим’, псл. *swet, д.інд. *ṣvêta-* ‘білий’ [249, с.712; 190, т.3. с.575] і є найбільш поширеною в і.-є. мовах, протилежне значення ‘темнота, ніч’ засвідчене в албанському слові *kot* [237, с.202]. Можна допустити, що ознака Всесвіту як ‘світлий, білий’ лягла в основу зародження нового імені, що поступово прийняло в германських мовах вигляд **guda-* зі значенням ‘бог’. Цікаво зазначити, що метатеза розглянутої праформи у вигляді **tak^wa-* могла розвинути в праслов’янському до Дажьбогъ з подібним прагерманському значенням ‘той, що дає вогонь’.

Таким чином, древні германці сприймали Всесвіт як двоєдину сутність, в якій переважала значимість ‘світла’ і яка послугувала зародженню поняття ‘бог’.

2. У слов'янських мовах поняття 'бог' має проявлення у вигляді словоформ: ст.сл. *богъ*, болг. *бог*, сербохорв. *бог*, словен. *bóg*, чеш. *bůh*, польск. *bóg*, в.луж. *bog*, н.луж. *boh*, укр., рос. *бог*, які відтворюють псл. *bogъ* [188, с.181-182; 39, с. 219]. Спорідненість цієї форми з іранськими мовами дозволяє допустити існування подібної праформи в час індоєвропейської єдності, в якій виділяються два склади. Початковий склад має вигляд **ba-*, що співвідноситься зі значенням 'обидва; двойний' (пор.: гот. *bay* 'обидва', лат. *bi-* 'двойний, двоякий'). Наступний, виходячи з слов'янського *-гъ*, свідчить про давню огубленість зімкненого, тобто дає можливість реконструювати форму **g^wa/-*k^wa* зі значенням 'Всесвіт'. У цілому відтворена праформа **bak^wa* має смисл 'двоєдиний (двосторонній) Всесвіт'. Виходячи з того, що первісна номінація була пов'язана з якоюсь ознакою явища чи предмета, необхідно допустити наявність такої ознаки і в слові **bak^wa*. Спорідненість цього кореня з і.-є. формою **bhag* 'ділити' (пор. ав. *bag* 'відділити як частину', д.інд. *bhajati* 'ділити') [241, с.107] наводить на думку, що такою ознакою була 'ділимість' навколишнього світу. Про зв'язок слов'янського **bogъ* з і.-є. лексикою, що означає 'частка', 'ділити', 'одержувати частку', 'наділяти', говорять автори етимологічного словника слов'янських мов [200, с.161]. Дослідження свідчать, що первісною логічною категорією в сприйнятті світу давньою людиною була бінарна категоріальна парадигма, яка сягає ще палеоліту [58, с.140]. Ця надзвичайно суттєва ознака сприйманого світу лягла в основу дій древніх божеств, їх рудиментів і в цілому їх суті.

3. Порівняння форм **k^wata* і **bak^wa* свідчить про спільність в них давнього кореня **k^wa*, який співвідноситься з поняттям навколишнього світу, Всесвіту. В основу цього поняття лягли різні ознаки, точніше, відповідне 'функціональне розмежування' [67, с.92] надприродної сили, що привело до різного синонімічного вираження в індоєвропейських мовах. Такі синонімічні проявлення, як

показало наше спостереження, мають місце також у слов'янських та германських мовах, що поступово розвинулися до сучасного в них розуміння 'бог'.

4.8. Про вивчення лексики в курсі германістики

/Надруковано в «Матеріалах Всеукраїнської науково-методичної конференції з проблем вищої освіти 10-11 жовтня 2002 р. "Підготовка фахівців у галузях філології та лінгводидактики у вищих навчальних закладах". – Харків: вид-во Харківськ. націон. ун-ту, 2002. – С. 50-53/

У вузівському курсі "Вступ до германського мовознавства" детально розглядаються фонетичні закони, парадигми граматичних змін в германських мовах і лише побіжно приводяться особливості лексичних одиниць. В той же час лексика є найдавнішим пластом у мовах, і тут діють свої тенденції та закони семантичного розвитку. Саме на зміні лексем можна побачити взаємодію фонетико-граматичних і семантичних явищ в германській прамові і окремих мовах. Пізнання цієї взаємодії дозволяє відтворити динаміку розвитку форми і значення в мовах, реконструювати прадавні форми, виявити споріднені лексеми в інших мовах, і перш за все в порівнянні з слов'янськими. Створення германського семантичного словника дало б можливість глибше пізнати життя германців, відтворити сприйняття і розуміння ними навколишнього світу і особливості життя в ньому. Тут сходяться лінгвістичні, етнографічні, культурологічні та когнітивні інтереси в цілому. Недостатня увага в курсі германістики до цих питань визвана, на наш погляд, деяким застосом у використанні нових результатів досліджень в області загального мовознавства, германістики та славістики. В зв'язку з цим хотілось би звернути увагу на нові наукові здобутки, які повинні зайняти належне місце в дослідженні лексичних одиниць в германських мовах, а також в порівнянні їх зі слов'янськими. Це дало б можливість з нових позицій подивитися на слов'яно-германську взаємодію в області лексики в час тісного контакту їх проживання.

Виходячи із зазначеного вище, зупинимося на деяких нових знаннях і підходах у сфері дослідження германської лексики.

1) Реконструкція дописемних форм передбачає, перш за все, прийняття положення про первісний стан фонетичної структури слів індоєвропейської прамови. Результати досліджень свідчать, що в ранньоіндоєвропейський період існування мови-основи в її системі функціонували слова лише з відкритими складами типу CV, в яких голосний не мав фонематичної значущості. Слова розрізнялися лише з допомогою приголосних. Цю точку зору представляють Х.Хірт, С.Б.Бернштейн, О.С.Мельничук, Е.А.Макаєв, В.В.Мартинів, А.О. Білецький, вона підтверджена також дослідженнями в Одеському національному університеті на матеріалі германських, романських та слов'янських мов. Фонетична структура ґрунтується на особливостях фізіологічного складу, який був базовим при зародженні звукової мови взагалі. Сполуки приголосних у превокальній частині складу появилися згодом і в певній закономірності. Особливості фізіологічного складу обумовили тип структур приголосних, які мали висхідний напрямок артикуляційної напруги (тип ST-, TR-, ZR-, DR-; STR-) [156].

Про давній стан фонетичної системи з відкритими складами свідчать багато індоєвропейських мов. Така тенденція мала місце в слов'янських мовах, в яких у перших писемних пам'ятках представлені лише відкриті склади, такого типу склади переважають в цих мовах до сьогоднішнього часу. Тенденція до відкритого складу мала місце і в давніх германських мовах. У рунічних текстах більшість утворюють відкриті склади (70,3%), великий відсоток відкритих складів мають давньоверхньонімецькі (54,01%) [110], давньоанглійські (46,14%) (Н.О.Гавриш) та готські тексти (54,6%). Виходячи з цієї особливості розвитку початкового складу в слові, можна зробити деякі заключення відносно розвитку слів в германських мовах. Так, в цих мовах початкові структури *sp-*, *st-*, *sk-* не мають пе-

ДІАХРОНІЯ МОВИ

ресунутих індоєвропейських зімкнених згідно з законом Грімма, що не знаходить у вузівських курсах якихось пояснень. Виходячи із вищезазначеного, такі зміни типу *sp- > sf-* привели б до нетипових для германських мов сполук (*SS-*), яких до речі немає і до сьогодні (крім запозичених слів типу *sphinx, Psalm*). Тому іє. *sp-, st-, sk-* залишилися в германських мовах без змін, тим більше, що подібні структури (вигляду *ST-*) є типовими для германських мов. У пізній час розвитку індоєвропейської прамови появилися закриті склади, в яких поствокальні приголосні утворюють різні сполуки з точки зору їх артикуляційної напруги (*-RST, -RRST, -TST, -RS, -RT*). Всі вони появилися у відповідних складах у результаті редукції ненаголошених голосних, особливо складні консонантні структури мають місце в германських мовах. Причиною такого стану є закріплення наголосу на початку слова і відповідно фонетичне послаблення в кінці слова. Проявлення в германських мовах так званого “закону кінця слова” визване перш за все зменшенням функціонально-морфологічної навантаженості в кінці слова. Тобто, серединні та кінцеві в слові сполучення приголосних є результатом розвитку германського слова, який в давнину представляв собою структуру з відкритими складами. Прийняття цих положень має суттєве значення при реконструкції прадавніх форм і значень.

2) Фоно-морфологічні зміни в германському слові привели до зміщення морфемних меж. Первинними треба визнати такі індоєвропейські та германські структури, в яких фонематичні та морфологічні межі співпадали [75]. Але з часом пройшов перерозподіл морфемних складових слова і, зокрема, основотвірний суфікс розщепився таким чином, що його початковий приголосний примкнув до кореня [29]. В результаті таких змін у германських мовах появилися нові структури кореня [34]. Але щоб відтворити первинні кореневі форми, необхідно виходити із виявлення фонетичної межі. Саме фонетичний критерій може служити архаїчною ознакою мор-

фемних складових. Наприклад, в словах нім. *Län-der, Fel-der* первинний корінь має вигляд *Lan-, Fel-*, про це свідчать, зокрема, споріднені слова в укр. *лан, поле*. З іншого боку, *-der* є давньою морфемою, що показувала множинність [161]. Вищезазначене має суттєве значення при реконструкції прагерманських форм і значень.

3) У германістиці часто приймається положення про так звані “вставні голосні”, які, на нашу думку, такими не є. Подібні голосні можуть бути в запозичених словах (при дії в мові тенденції до відкритого складу), як, наприклад, в японській чи китайській. Тому в словах типу *Harabanar* і *Hrabnar, barutr* і *brutr* голосні є прадавніми. Аналогічно в рун. *waritu* ‘вирізаю (руни)’ і *writu*, в останній формі відсутній редукований голосний, оскільки цей склад був ненаголошеним (пор. англ. *write*, нім. *ritzen*). Сполука *wr-* (структура RR-) не є типовою для германських мов, тому необхідно прийняти інше положення: артикуляційне послаблення приходилося на весь початковий склад, а не тільки на голосний, і тому початковий напівголосний [w] змінився в губно-зубний [v], а потім і зовсім зник. Сполука [vr-] представляє собою висхідну напругу, яка має місце в германських мовах (пор. нім. *wringen*). Писемні пам’ятки германських мов також свідчать про зникнення голосного в початковому ненаголошеному складі, як, наприклад, в словах: двн. *gelih* > *gleich*, двн. *beliben* > *bleiben*, що привело до зміни структури кореня. В писемний час засвідчені випадки, коли зникав початковий приголосний, частіше всього [h] як артикуляційно найбільш слабкий [45].

Виходячи з вищезазначених типологічних рис розвитку структури слова і його просодичних характеристик у германських мовах, можна більш прозоро й достовірно реконструювати прагерманські форми і значення. Ці знання можуть бути використані в курсі германістики при дослідженні студентами та магістрами лексичної структури германських мов, а також у наукових дослідженнях аспірантів.

РОЗДІЛ 5.

ЕТНОС І МОВА

5.1. До питання слов'яно-германської мовної спільності

/Надруковано в «Слов'янському збірнику». Випуск III (присвячений ювілею проф. А. К. Смольської). – Одеса: вид. - во ОДУ "Astroprint", 1998. – С. 102-104/

Починаючи від Я.Грімма і А.Шлейхера існує точка зору, згідно з якою після розпаду індоєвропейської прамови деякий час існувала слов'яно-германська мовна спільність. Проведені впродовж більше ніж сторіччя дослідження не дають однозначної відповіді на поставлену проблему. Спільна для обох груп мов лексика опонентами кваліфікується як індоєвропейська за своїм походженням, або розглядається як запозичена однією із мов, а звукові зміни - як загальнофонетичні, притаманні також мовам різних систем, в тому числі і не контактуючим між собою. До сьогодні не існує достовірного критерію, який би міг стверджувати чи заперечити поставлену проблему [221; 243; 25; 100; 251; 117].

Важливим при розгляді названої проблеми є визначення часу співіснування слов'янських і германських мов. Такий час, як правило, називається після розпаду індоєвропейської прамови. По відношенню до германських мов це той період, коли в них діяли фонетичні закони Грімма і Вернера. Згідно з цими зако-

номірностями індоєвропейські зімкнені глухі *p*, *t*, *k* змінилися в германських мовах в щілинні глухі або дзвінки, залежно від місця словесного наголосу. Подібні результати фонетичних змін треба допустити і в слов'янських мовах, якщо вони співіснували в цей час разом з германськими. Таким чином, для періоду слов'яно-германської мовної єдності допускається спільність рефлексів деяких індоєвропейських приголосних фонем. У нашому аналізі розглядаються такі приголосні, зміни яких виступають у вигляді різних інновацій в подальшому розвитку окремо германських і слов'янських мов.

1. Про такий спільний рефлекс свідчить розвиток іє. *k^w-, який в прадавній час для германських і слов'янських мов реконструюється у вигляді *h^w [159]. Наприклад: герм. *hauhoz 'високий, висота' - псл. *уys-okъ*; герм. *hrabnoz 'ворона' - псл. *vorna; д.ісл. *hann* 'він' - укр. *він*, вл. *wón*, нл. *won*.

2. Важливим для розгляду вищезазначеної проблеми є розвиток індоєвропейського зімкненого гугурального *k, який в германських мовах представлений щілинним *h (за законом Грімма), а в слов'янських мовах перейшов в передньоязиковий *s [136, с.70-75]. У зв'язку з цим і стали розрізняти мови групи кентум і сатем. Проте треба зазначити, що слов'янське *s не могло виникнути безпосередньо із *k, тут повинна була бути проміжна стадія. Із історичної фонології відомо, що в звукових переходах одноразово відбувається зміна лише однієї фонематичної ознаки, а потім іншої [147]. Тобто, для слов'янських мов треба допустити зміну в напрямку: *k → *h → *s. Проміжна стадія з приголосним *h є спільною для германських і слов'янських мов. Це явище можна проілюструвати багатьма прикладами. Назвемо найбільш відомі: лат. *cor* - гот. *hairto* - ст.-сл. *srъdъse*; лат. *porcus* - двн. *far(a)h* - укр. *porosja*, а також: герм. *hauhoz - псл. **уys-*, д.ісл. *hárr* - укр. *siryj*, двн. *hewi* - укр. *sino*, двн. *hiutu* - укр. *sjohodni*, двн. *hâhan* -

укр. *povisyty*. Розглянуте фонетичне явище притаманне тільки германським та слов'янським мовам, у балтійських мовах у розглянутій позиції засвідчено щільний Š [136, с.75]. Таким чином, наведений матеріал свідчить про спільний період розвитку слов'янських та германських мов, який передував безпосередньо виділенню групи мов сатем.

3. До близьких за формою та спільних за значенням слід віднести герм. **dagoz* 'день' і псл. **dънь*, первинним значенням яких є 'світла частина доби' [213, с.698; 201, с.213]. У наведених формах спільною є реконструйована початкова частина зі значеннями іє. **dheg^w/h-* 'горіти' та іє. **di-/dej-* 'світити'. Названі корені мають місце в словах: псл. *data*, англ. *tide* 'час', шв. *tid*, гол. *tijd*. Корінь псл. **dънь* зустрічається в гот. *sinteino* 'завжди, в любий час', *sinteins* 'щоденно'; герм. **dagoz* у вигляді **tak-* має місце в рос. *сутки* (*суток*), де су- давній префікс 'з, разом', а також в ст.-сл.: *четврѣтъкъ* 'четвер', *пѣтъкъ* 'п'ятниця', де *-тъкъ* має значення 'день'. Наявність **тъкъ* є спільним для германських та слов'янських мов у давній час їхнього існування.

Проведений вище аналіз словоформ з врахуванням фонетичних змін у них дозволяє допустити спільне існування германських та слов'янських мов. Цей час приходиться на період розпаду індоєвропейської прамови перед виділенням із неї груп кентум і сатем.

5.2. Етнос і мовна домінанта (до витоків української мови)

/Надруковано в «Записках з загальної лінгвістики. Вип.5. "Мова та національна свідомість". Збірник наукових праць. – Одеса: Астропринт, 2002. – С. 80-84/

1. Етнос – історична категорія. Під етносом розуміється угруповання людей, що характеризується усвідомленням спільного походження, має свою мову, звичаї, відмінні особливості культури і

психіки [194]. Серед етнічних ознак провідне місце займає мова. Незаперечним є факт, що людське суспільство і мова взаємопов'язані і не існують одне без одного. Цьому свідчать історичні факти. Зникли пруси як етнічне угруповання, немає в даний час пруської мови. Півтори тисячі років тому в Причорномор'ї проживали численні готські племена, натиск гуннів зі сходу примусив їх переселитися на захід. Розгромивши римську імперію і заснувавши там свої королівства, готи з часом змішалися з місцевим населенням, романізувалися, що й призвело до зникнення мови, і племені як етносу. В той же час ті готи, що залишилися в Криму, довгий час зберігали свою мову і своє етнічне походження. Очевидно, що мова є однією із основних ознак етносу і виступає його домінантою.

Зародження етносу відбувається одноразово з зародженням і становленням мови. Відносно слов'янських мов вважається, що вони появились в результаті розпаду індоєвропейської прамови, який приходить десь на IV тисячоліття до нашої ери. З цього часу передбачається і зародження слов'янського етносу. По аналогії сучасні слов'янські мови беруть свій початок з часу розпаду слов'янської прамови. В славістиці вважається прийнятним, що східнослов'янські мови, в тому числі українська, вийшли із давньоруської мовної спільноти [191]. При такому підході приймається, що з цього часу бере свій початок і український етнос. Правда, на сьогодні є думки про те, що природа українців більш давня і вона сягає часу Трипілля [127], а мова минулого це - санскрит. На наш погляд, такий розгляд розвитку генеалогічного мовного дерева не відповідає фактам мов, в зв'язку з цим хочеться викласти свою точку зору на поставлене питання. Звернемося спочатку до питання зародження праслов'янської мови.

2. У славістиці, і взагалі в сучасній індоєвропейістиці, прийнято, що спочатку існувала єдина індоєвропейська прामова, після

ДІАХРОНІЯ МОВИ

розпаду якої витворилися окремі гілки мов типу слов'янських, германських, балтійських і т. ін. Реконструкція мови-основи проводиться, виходячи із принципу, що ту чи іншу її властивість утворюють лише ті мовні явища, які притаманні більшості мов. Все те, що характерно для багатьох мов, приймається як типова риса прамови, а інші, відмінні від такої “норми” мовні факти просто відкидаються або ж робляться різні спроби їх пояснити і тим самим втиснути ці “відхилення” в прийнятні реконструкції. До таких відхилень у славістиці відносять так званий “закон відкритого складу”. Суть його полягає в наступному: після розпаду мови-основи індоєвропейські закриті склади перетворюються в слов'янських мовах у відкриті під впливом висхідної сонорної звучності, яка набуває свого максимуму на наступному голосному. Тому, наприклад, в старослов'янських текстах представлені лише відкриті склади. Це явище притаманне лише слов'янським мовам, в інших мовах воно у такому вигляді не проявляється, і пояснити це явище вчені не можуть. Оскільки в історичний час у більшості мов представлені закриті склади, то вважається, що в слов'янських мовах має місце відхилення від цього правила. І тому слов'янський матеріал при реконструкції слів має другорядне значення або й зовсім не враховується. Більше того, виходячи з такого розуміння здійснюється реконструкція словоформ у слов'янських мовах. Наприклад, реконструюються праформи у вигляді, наприклад, псл. **berg* (виходячи із двн. *berg*, вірм. *berj*), а не **bregъ* або **beregъ*, які представлені в слов'янських мовах; псл. **orbota* (із двн. *arabeit* і т.п.), а не **robota*, як дає слов'янський матеріал. Подібні реконструкції були виконані індоєвропейцями ще в ХІХ сторіччі під впливом германістів, які переважали в той час серед компаративістів [175, с. 182]. Звідси бере свій початок термін індогерманські мови, що до сьогодні вживається в Західній Європі паралельно з терміном індоєвропейські. Ще й сьогодні звучить

на конференціях думка, що старослов'янська мова нічого не дає для реконструкції індоєвропейської прамови [див.: Вопросы языкознания, 1999, №1, с.72]. Насправді ж, виходячи з наших досліджень, у слов'янських мовах є прадавні архаїчні явища, які вже втрачені в інших мовах. До цих явищ відноситься “закон відкритого складу”. Наші дослідження показали, що мови зароджувалися, виходячи із фізіологічних властивостей звукотворення, і перші фонематичні протиставлення накладалися саме на ці особливості. Поскілки фізіологічний склад має структуру відкритого складу, то саме такі склади і мали місце в період існування ранньоіндоєвропейської прамови. Таке розуміння ми зустрічаємо в працях Г.Боргштрема, О.А. Білецького, В.В. Мартинова, Х.Хірта, Е.А. Макаєва. В результаті нашого спостереження давні германські мови досить часто мали в своїй більшості відкриті склади і реконструкція германських сполучень приголосних дозволяє також відтворити структури такого ж типу [156]. Таким чином, в слов'янській прамові присутня архаїчна фонетична риса, що бере свій початок з часу існування індоєвропейської прамови. Повертаючись до питання етносу, необхідно визнати, що предки слов'ян говорили на мові, яка збереглася тільки у них. Тобто, можна говорити, що слов'янський етнос бере свій початок із часу існування індоєвропейської прамови. Про це свідчить розглянута вище діахронічна константа. Досить важливою мовною домінантою в цьому випадку виступає фонетичне явище відкритого складу. Цікаво зазначити, що подібне розуміння славістами питання реконструкції праслов'янських форм має також місце по відношенню до тих слов'янських мов, які представлені окремими реліктовими явищами. Серед них знаходиться і українська мова.

3. Показовим у цьому відношенні є фонетична особливість в українській мові, яка відома під назвою “протетичні голосні *w* і *h*”, природа якого спірна і до кінця не в'яснена. У більшості слов'ян-

ДІАХРОНІЯ МОВИ

ських мов на початку слова представлений голосний, проте в цих же словах в українській мові і часто в лужицьких має місце приголосний *w* або *h*. Приведемо два приклади: 1) укр. *він*, рос. *он*, блр. *ён*, др. *онь*, стсл. *онъ*, а також початкове [о] виступає в споріднених формах в п., ч., слц., болг., м., схв., слн., у вл. *wón*, нл. *won*; в інших індоєвропейських мовах в анлауті представлений також той чи інший голосний, лише в деяких германських мовах цей голосний прикривається приголосним *h* (пор.: двн. *er*; *her*, англ. *he*, дсакс. *he*, *hi*, дісл. *hann* зі значенням 'він') [39, с. 400; 40, с.265] і тому реконструюється псл. **онъ*; 2) укр. *вухо*, блр. *вуха*, р. *ухо*, голосний [о] засвідчений в болг., п., ч., слц., схв., слн., др., стсл., в той же час інші форми мають місце у вл. *wucho*, нл. *hucho*, реконструюється форма пс. **ихо* < **ouso*. Початковий голосний представлений також в гот., двн., дангл., ісл., ав., гр., лат., проте в перс. *hōš*, алб. *vesh*, курд. *guh*, а також в споріднених словах зі значенням 'слухати': двн. *horan*, гот. *hausjan*, англ. *hear*, шв. *hora* [39, с.441; 213, с.272]. Якщо розглянути і інші приклади, то в діалектах української мови можна зустріти паралельні варіанти, як, наприклад: *орати* - *горати* - *ворати*, *осінь* - *госінь* - *восінь*, *озеро* - *гозеро* - *возеро*, *гострий* - *вострий* та інші [101]. Приведені вище приклади та інші подібні випадки свідчать, що в українській мові на початку слова представлені варіанти приголосних [h] або [w]. Ці ж приголосні у відповідних споріднених словах зустрічаються в інших індоєвропейських мовах, що дає нам право реконструювати для праслов'янської мови такий варіант кореня як **h^wucho*, **h^wонъ*, в яких початковий складний приголосний вийшов із лабіовелярного іє. **k^w-*, який мав місце в мові-основі [158; 159]. Серед східнослов'янських мов лише в українській (частково в південних білоруських діалектах) має місце це фонетичне явище [191, с.296-303], яке несе в собі архаїчну рису індоєвропейської прамови. Серед інших слов'янських мов подібні риси представлені лише

в лужицьких. Цей приклад свідчить, що в праслов'янській мові були діалекти і це не була єдина мова, як і індоєвропейська, реконструйовані слова котрих зводяться дослідниками до єдиних коренів. Тут уже мали місце варіанти коренів, а значить були в наявності окремі діалекти. Серед них необхідно назвати діалект, який уже мав у собі деякі особливості української мови, тобто існувала українська мовна домінанта. Таким чином, можна з впевненістю сказати, що зародження української мови відбувалося не пізніше існування праслов'янської мови і мало місце в час розпаду індоєвропейської прамови. Це був час існування трипільських землеробів, і на цей час можна віднести зародження української мови і зародження спільноти, що говорила на цьому праслов'янському діалекті. Можна вважати, що український етнос бере свій початок з часів існування жителів Трипілля.

4. Розвиток фонетичної системи мови в цілому показує, що в ній постійно відбуваються процеси, які приводять до зміни енергетичної структури мовленнєвих одиниць – складу, слова, синтагми і фрази. Як показали наші дослідження, енергетична структура відображає фонетичні особливості і тенденції зміни одиниць мови [156]. Кожен мовний зріз свідчить про особливий стан такої структури, який суттєво відрізняється від попереднього періоду даної мови і тим більше від енергетичної структури іншої мови, навіть близькоспорідненої. Енергетичні системи двох мов в принципі не сумісні. Звідси можна зробити висновок, що ніколи не може бути злиття двох мов на фонетичній основі. Конвергентні процеси можуть активно проходити на лексичному рівні, частково на морфологічному, і ніколи не буде фонетичного злиття і утворення якоїсь “усередненої” вимови, яка б увібрала в себе особливості мов-субстратів.

Все вищезазначене базується на прийнятті положення про мовну домінанту як ознаку давнього існування етносу. Наявність сут-

тевої мовної риси, її **архаїчність** та **відмінність** від інших мов може бути ознакою зароджуваної мови, а значить і витоків відповідного етносу. В українській мові такою ознакою є так звані протетичні приголосні, досить архаїчні і притаманні у такому вигляді перш за все цій мові. Одна ця ознака уже свідчить, що не пізніше IV тисячоліття до нашої ери жили предки української мовної спільноти, а значить і українського етносу.

5.3. Давньоєвропейська мовна спільнота та вплив субстрату

/Надруковано в «Віснику Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна, № 635. 200-річчя Харківської мовознавчої школи. – Харків: Константа, 2004. – С. 178-182/

У науковій літературі побутує думка, згідно з якою землі Південно-Східної Європи були прабатьківщиною індоєвропейців. Виходячи з етнографічних та археологічних досліджень, Ю.О.Шилов вважає, що прабатьківщина індоєвропейців первісно знаходилася в низовинах Дніпра [199, с.5]. Існують гіпотези про їхні первісні заселення Балкан, Кавказу, Північного Чорномор'я. Споконвічність проживання тут усіх зазначених племен приймав В.І.Абаєв, який допускав розпад цієї спільноти в другій половині III тис. до н.е. [3]. Найпоширенішою є концепція, згідно з якою індоєвропейці вперше з'явилися у східноєвропейських степах і звідси уже йшло їх розселення у Євразії [52, с.250].

Проте існують і інші гіпотези. Одна із досить переконливих для нас точок зору, яку боронять Т.В.Гамкрелідзе і Вяч.Вс.Іванов, засвідчує прабатьківщину індоєвропейців у межиріччі Тигра і Євфрату на території Сирії та Месопотамії [23]. Ця гіпотеза ґрунтується на великому етнографічному та археологічному матеріалі, а також на свідченнях семантичного словника прамови, укладеного авторами. Дослідникам вдалось досить вірогідно ло-

калізувати древнє помешкання індоєвропейців. Міграції індоєвропейців східного і північного індоєвропейського мовного відгалуження через Середню Азію на Захід спричинили заселення території від Волги до Дунаю [23]. У другій половині II тис. відбувається виділення протоіранської та протоіндійської груп мов, пише В.І.Абаєв, з яких остання повертається в Індію, на нашу думку, на свою первісну батьківщину. Землі від Волги до Пруту були заселені в основному предками слов'ян, германців, балтів, італіків та кельтів, які, можна вважати, тривалий час утворювали своєрідну мовну спільноту, яка отримала назву **давньоєвропейської** [2, с.127]. На цей час припадає закріплення типових мовних констант у цих групах мов, які їй послуговували суттєвим критерієм виділення окремих етносів. Існування зазначеної мовної сукупності припадає на II тис. до н.е., і вона на цей час, включаючи балтійські та слов'янські мови, була ще “кентумною” [2, с.141]. З кінця II тис. до н.е. “з'являються праслов'яни”. “У благодатних причорноморських краях, - пише Ю.О.Карпенко, - давньоєвропейці затрималися надовго: тут маємо їхню другу прабатьківщину” [69, с.4]. Дослідження мовних особливостей давньоєвропейської спільноти вважаємо актуальним для загального мовознавства, оскільки вони утворюють ту сходинку, від якої відходять окремі своєрідні мовні гілки, зокрема слов'янські, германські, балтійські та ін.

Час сумісного проживання названих індоєвропейських племен у Південно-Східній Європі наклав відбиток на ті мовні діалекти, які зароджувалися в окремих гілках мови-основи, вірніше в її давньоєвропейському відгалуженні. Свідчення цієї давнини знаходимо в лінгвістичному, фольклорному та міфологічному матеріалі народів, окремі із яких тут розглянемо. Вважаємо, що ця етнічна спільнота мала свої мовні особливості, виділення яких становить мету у зазначеній статті.

1) У назвах річок Правобережної України часто зустрічається кінцеве звукосполучення типу *-hwa*, *-kwa*, *-kawa*, *-wa* (наприклад, рос. *Багва*, *Иква*, *Мурава*, *Танискава*, *Пискава*, *Русави* і т. ін.), які відносять до германізмів, виходячи із наявності в них формант типу гот. *afja* [-hwa] зі значенням ‘річка, вода’ [182]. З таким розумінням можна погодитися, але не повністю. Оскільки згідно з германським пересувом приголосних (законом Грімма) іє. **k^w* представлене в прагерманській у вигляді **h^w*, наявність в слов’янських гідронімах формант типу *-hwa*, *-wa* може свідчити про елемент германізму в них. Хоча й останні могли в процесі розвитку слов’янських мов змінитися до вигляду *-hwa*, *-hawa*, як, наприклад, у гідронімі *Волхва* з слов’янським коренем *вол-*. Але в тих випадках, де в гідронімах залишаються форми з початковим зімкненим **k^w*- (тобто там, де не проявив себе закон Грімма), ці форманти необхідно віднести до індоєвропейського етимону води **k^wa* [160], тобто до часу існування давньоєвропейської мовної спільноти. Ймовірно, що форманта відноситься до часу сумісного проживання центральноєвропейських племен, і тому така ознака в гідронімах може вважатися як слов’янською, так і германською. У гідронімах іє. **k^wa* набуло властивостей делексикалізованого форманту.

2) На нашу думку, корінь **dan-*, який зустрічаємо в гідронімах, зокрема в назвах річок *Дон*, *Дніпро*, *Дністр*, *Дунай*, свідчить не про індо-іранський вплив на ці наймення, як це представлено в сучасній літературі, а про генетичне походження його із спільного піє. кореня, який з часом став типовим для східного відгалуження мови-основи. Корінь піє. **dan-*, вважаємо, бере свій початок із більш раннього часу і є складовим у праформі піє. **k^wata* ‘вода’. Нами уже раніше відмічалось, що зазначена лексема реалізується, наприклад, у германських мовах у вигляді: да. *wæter* ‘вода’, шв. *vatten*, в яких *-ter* і *-ten* виступають як синоні-

мічні показники цілісності [160]. Звідси витікає наявність варіанта словоформи у вигляді **k^wa-tan*, в якій з поняттям ‘вода’ асоціювалась як початкова, так і кінцева (в майбутньому суфіксальна) частини слова. Тобто, остання могла виступати самостійно у вигляді **tan-/*dan-* зі значенням ‘вода’. Звідси, на нашу думку, бере свій початок **dan-*, засвідчене в окремих лексемах, включаючи і гідроніми. Зазначений корінь зустрічається в назвах річок на Північному Кавказі, на Кубані, у Франції, на Британських островах [153, с.10,144]. Допускаємо, що ця складова в названих вище гідронімах сягає часу існування єдиної мовної спільноти на теренах майбутньої України.

3) У літературі вважається, що відносно пізно виділилися балтійські племена із давньоєвропейської мовної спільноти, яка нами тут розглядається. А. Бутримас, Г.Чесніс відмічають появу перших носіїв культури шнурової кераміки на території Прибалтики в кінці III тис. до н.е., які, вважається, прийшли з півдня [14, с.39]. Цієї думки притримується і Л.Долуханов. Більше того, він звертає увагу на заміну структури землеробства в цей час і перехід в окремих районах до кочового скотарства. Всі ці процеси мали місце в середовищі населення, що говорило на індоєвропейських діалектах. Про давній час їх проживання на цій території свідчать назви рік, особливо Верхнього Подніпров’я, наприклад: лит. *Vaduva*, *Vadwa*, лит. *Tytuva*, *Mituva*, лтс. *Dangava* [182, с.59]. До балтизмів відносяться також гідроніми: дпрус. *Karnithen* ‘Корна’, *Raystopelk* ‘Реста, Ректа’, дпрус. *Swerepe*, лит. *Svèrè* ‘Свара’, *Skirvyté* ‘Скверета’. Наявність у зазначених власних назвах формантів типу *-tuva*, *-dwa*, *-then* свідчить про їх відносну самостійність і помітність у словоформах, зокрема у етніміах, які були розглянуті нами раніше (лит. *Lietuvà* ‘Литва’, лтс. *Lātvija* ‘Латвія’, лат. *Prusi*, *Pruzè*, *Prutheni* ‘пруси’) [166, с.18]. Очевидно, що зазначений суфікс етимологічно вийшов із іє. **tawa* зі значенням

збірності ('два-wa', де -wa – одиниця лічби), і він тим самим засвідчує час сумісного проживання предків слов'ян і балтів у межах давньоєвропейської мовної сукупності, тому їх можна зустріти і в інших мовах цього регіону, зокрема в слов'янських. Наприклад, цей формант має місце в назві м. *Полтава*, яка згадується в літописі в 1174 р. у вигляді *Лтава*. Це давнє поселення "виникло в урочищі *Лтави* вздовж річки" [73, с.40]. Очевидно, що структурно топонім розпадається на дві частини *Пол-тава*. Основа *пол-слов'янська* і значить 'земля, поле', а *-тава* є граматичним показником збірності, що має форму двоїни. В цілому слово відносимо до слов'янського лексикону, незважаючи на наявність типового для балтійських мов суфікса **-tawa/*-twa*. До цього ж словотвірного гнізда відносимо назви *Говтва*, *Мордва*.

Розглянутий суфікс засвідчений також у слові зі значенням 'село' в слов'янських мовах: стсл. *селитва*, др. *селитва*, укр. *селитва*. В. Даль наводить такі ж форми і значення в російській мові: *селитьба* зі значенням 'поселення, селище; вся садиба, дім і двір з усіма пристройками', *селитва* має ті ж значення, а також 'житло, проживання' [31, с.172]. Очевидно, що псл. *selitva* структурно розпадається на корінь **seli-*, який має вжиток також у значенні 'село', і граматичну одиницю **-tva*. Виходячи із особливостей зародження граматичної категорії числа в індоєвропейських мовах і зокрема в слов'янських та германських [164], можна передбачити в зазначеній позиції реалізацію морфем двіни у вигляді іє. **dwo-/*duwo-* 'два'. В середині слова псл. **selitva* відбулося артикуляційне послаблення індоєвропейського зімкненого [-d-], який перейшов у глухий [-t-]. Цьому сприяла також післякоренева ненаголошена позиція, яка приходить на *-tva*. Про фонетичне послаблення в праслов'янській мові свідчить також втрата голосного, який реалізувався між приголосними у формах псл. **dъva/*duva*. У той же час перетворення зазначеного форманта в граматичний компонент

слова відбувалося поступово в напрямку його делексикалізації, що і привело до змін у вигляді **-tva*, яке і має місце в псл. **selitva*. Морфема **-tva* в давній час існування індоєвропейської спільноти виражала 'двоїну', тобто множинність предметів, а також 'цілісність' тієї чи іншої речі [162]. Поняття цілісності було притаманне всім предметам, незалежно від їх кількісного наповнення, і зазначений формант міг позначати як один предмет, так і кілька. Таку значущість передбачаємо у формі псл. **selitva*, тобто 'поселення (все)'. Населений пункт слов'ян, позначений словами *село, селитва*, представляв у розумінні давніх людей весь навколишній світ, який можна було охопити зором. Звідси походить вислів "*село есть всь миръ*", який зустрічаємо в різних пам'ятках старослов'янської [146, с.601]. Перетворення **-tva* в графему поступово привело псл. **selitva* до множинної форми. У сучасній топоніміці досить часто назви населених пунктів мають форму множини, хоча позначають одиничні явища і функціонують як збірні іменники.

4) Наявність інших мовних особливостей, властивих зароджуваним етносам, свідчить також про їхнє сумісне проживання у вигляді давньоєвропейської спільноти. До цього часу слід віднести скіфо-латинські ізоглоси, які В.І.Абаєв датує другою половиною II тис. до н.е. [2]. Аналогічно відмічається вченими вплив і на прото-слов'янську мову. Проаналізувавши давній термінологічний пласт ремісничої лексики в слов'янських мовах, О. М. Трубачов прийшов до висновку, що в лексичному плані має місце "різка чисельна перевага слов'янсько-германських і слов'янсько-латинських над достовірними слов'янсько-балтійськими" словоформами [181, с.51]. Очевидно, що ця спорідненість лексем у зазначених мовах припадає на час сумісного проживання їх носіїв на території Південно-Східної Європи.

5) Прихід індоєвропейських племен на зазначену вище територію, де проживали автохтонні племена, дозволяє логічно до-

пустити також вплив мови субстрату на мову прийдешніх племен. О.М. Трубачов і В.І. Абаєв пропонують навіть критерій у вигляді “проби на субстрат” для визначення прабатьківщини того чи іншого етносу. Полягає він у тому, що плем’я, яке прийшло пізніше, завжди має в своїй мові елементи субстрату, тобто мови автохтонного населення. Правда, стосовно слов’янських мов, як зазначають учені, у мові останніх не виявлено якихось ознак доіндоєвропейського населення, а це свідчить про споконвічність проживання предків слов’ян в Центральній-Східній Європі (фінський субстрат – явище пізніше) [184]. Проте ця точка зору зараз переглядається, і, як свідчать дослідження Ю.Л. Мосенкіса, такий субстрат існував у вигляді мови трипільців [114]. Зупинимося на цій стороні питання детальніше.

Особливо великий вплив субстрату виявився в мові слов’ян, які залишилися на зазначеній території після подальшої міграції інших племен. Як зазначає О.Б. Ткаченко, “фонетичні особливості і тенденції субстратної мови тримаються досить довго і стійко, надовго переживаючи саму цю мову” [172, с. 177]. Аналіз відносин мови місцевого населення і праслов’янської мови потребує детального аналізу особливостей подальшого розвитку мови останньої. Розглянемо деякі із фонетичних особливостей слов’янських мов, якими останні різняться від інших індоєвропейських мов.

А) Виходячи із особливостей праіндоєвропейської мови прото-слов’янська характеризувалася реалізацією в мовленнєвому потоці відкритих складів. Для неї було типовим поперемінне вживання приголосного та голосного, що надавало їй особливої милозвучності. Ретроспективно можна передбачити, що ці відмінні риси беруть свій початок від часу існування відповідних індоєвропейських діалектів. Існування ‘закону відкритого складу’, який зберігся у такому вигляді лише в слов’янських мовах, можна вважати впли-

вом мови субстрату. Про це свідчать дослідження Ю.Л. Мосенкіса, в яких вчений показав суттєвий вплив мови трипільців на праслов'янську [112].

Б) Окрім зазначеного, необхідно звернути увагу ще на одну типову фонетичну ознаку слов'янських мов, яка відрізняє їх від германських та балтійських. Це - належність мови слов'ян до **консонантноносильного** фонетичного типу, а германських та балтійських – до **вокальноносильного** типу. В останніх у фізіологічній структурі складу більша сила вимови приходить на голосний, в слов'янських мовах цей енергетичний максимум передуює голосному в складі [255]. Як наслідок, у слов'янських мовах після падіння редукованих утворилися сполуки приголосних із невисхідною артикуляційною напругою (TR-, RS-, RR-, RSTR-), які відсутні в германських та балтійських мовах. На відміну від останніх у сучасних слов'янських мовах мають місце одноконсонантні мовні одиниці типу *в-*, *з-*, *с-*, *б*, *й*, *ж* і ін. в значенні прийменника, сполучника, частки, префікса. Вважаємо, що ця особливість слов'янських мов є наслідком тривалого впливу мови субстрату на терені давньої України.

В) Із досліджень у галузі фонетики відомо, що серед фонетичних змін необхідно розрізняти власне артикуляторно-акустичні зміни звуків, які корелюють з підсиленням чи послабленням м'язів органів артикуляції і відбуваються за відповідними правилами чи законами безперервно в ході розвитку мови, і зміни, де має місце підстановка одного звука іншим (субституція). Явище субституції є результатом асоціації близьких за звучанням звукових образів і визначається перш за все перцептивним фактором. Зупинімся в деталях на деяких особливостях підстановки звуків, які у діяхронії досить поширені.

Перцептивний чинник, як правило, рідко враховується при розгляді і поясненні фонетичного розвитку форм слова, в той же час

він виступав надзвичайно суттєвим у прадавній час існування людини. Коли не було писемності і відповідного впливу графіки на вимову мовленнєвих одиниць, у мові давньої людини існувала і функціонувала велика кількість фонетичних варіантів у принципі тих самих лексем. У цих умовах велике значення мали асоціативні моменти подібності чи тотожності при сприйнятті значущої одиниці. Саме таким результатом асоціативної подібності треба пояснити перехід $*k^w > *p$: перший приголосний має ознаки: ‘глухість’, ‘зімкненість’ та ‘лабіальність’, всі ці модальні ознаки залишаються без змін у приголосного $*p$, у результаті підстановки змінилося лише місце артикуляції. Зміна типу $*k^w > *t$ викликана подібністю акустичних спектрів зімкнених приголосних k і t , що і спричинило відповідну підстановку. Оскільки в розглянутих випадках діє перцептивний чинник, такі зміни, тобто субституцію, необхідно чітко відрізнити від артикуляторно-акустичних змін, у яких відбувається безперервне і поступове підсилення чи послаблення артикуляції звука і відповідно його акустики в ході розвитку мови. Різна природа цих фонетичних перетворень дозволяє звукам у випадку підстановки змінюватися незалежно від позиції їх у слові, тобто від висхідного чи спадного типу напруги [255]; і звідси витікає, що при субституції можливими є також протилежні напрямки, наприклад, зміни типу $k > t$ або $t > k$ (пор., наприклад: нім. *Kartoffel* і *Tartoffel*, укр. *місно* і *кісно*, *місто* і *кісто*; рос. *шпаклевка* і *шпатлевка* та ін.). Подібні зміни, викликані перш за все впливом перцептивного чинника, мали більше поширення в індоєвропейських мовах у дописемний час, ніж у період становлення письма і наявності певної писемної традиції. Як показує аналіз фонетичних змін, явище субституції було в давнину досить поширеною фонетичною трансформацією.

У слов’янських мовах, відзначає О.М.Трубачов, історична фонетика “не знає регулярного переходу $tl, dl > kl, gl$ ”, проте такі змі-

ни мають місце час від часу в різних словах і діалектах “майже на всій слов’янській мовній території” [183, с.4]. Автор вважає, що на цих же загальних фонетичних властивостях ґрунтуються і регулярні зміни в балтійських $tl > kl$, перехід $dv > b$ в латинській мовах. Очевидно, що зазначені переходи являють собою явище субституції. Розглянувши давню ремісничу термінологію в індоєвропейських діалектах, О.М.Трубачов відмітив фонетичний перехід $-tl- > -kl-$ в окремих слов’янських мовах [181, с.38].

Аналогічні зміни відзначає В.М.Топоров при розгляді етимології давніх пруських слів, у яких представлена субституція окремих зімкнених. Розглядаючи пруське слово *ape* зі значенням ‘струмок, річечка’, вчений зазначає, що деякі дослідники вважають варіантом цього кореня серед інших $*ak^w-$ (пор.: хет. *hapa-* ‘річка’, ‘потік’, *happa* ‘вода’) [174, с.97], тобто зазначені корені в смислового відношенні виступають як тотожні і, отже, можна прирівняти між собою також приголосні $*-k^w-$ та $*-p-$.

У рукописах XIV ст. давньопрусської мови в словоформах *Bardoayts* і *Gardaitas*, що позначають ‘бога кораблів, мореплавання’, початкові *B-* і *G-* часто змішуються, хоча в більш ранніх списках, як пише В.М.Топоров, відмічаються зазначені лексеми не з *G-*, а з *B-*, що, мабуть, є первісним [174, с.196]. Очевидно, тут також має місце явище субституції.

Розглянуті фонетичні явища субституції звуків, як показали приклади, є досить поширеними у мовах і можуть пояснити ті фонетичні процеси, які засвідчені в давніх словах. Виникає питання, в яких умовах виникає субституція?

По-перше, необхідно зазначити, що явище субституції широко притаманне мові дітей, які ще не опанували в достатній мірі систему рідної мови і не вміють ще читати й писати, у них повністю відсутній чинник впливу писемного тексту на вимову слів. У мові дітей, як показують дослідження, існує дві фонологічні системи,

ДІАХРОНІЯ МОВИ

перша з яких і має виявлення у субституції звуків, скороченні груп приголосних і т.п. Проте мова дітей не може суттєво вплинути на існуючу фонологічну систему, в середовищі якої діти перебувають.

Підстановка окремих звуків трапляється іноді в іноземних словах, особливо у випадках їх усного запозичення. Такі приклади відомі в мовах, як у наведених словах: нім. *Quark* – рос. *творог*, рос. *тополь* – нім. *Pappel*, де мають місце зміни *kw- ~ tw-*, *t- ~ p-*. Проте такого роду приклади субституції є поодинокі і також не можуть суттєво вплинути на лексичну систему мови.

Надзвичайно важливими є результати субституції у випадках накладення однієї мови на іншу, насамперед це вплив субстрату на мову прийдешньої спільноти. Такі приклади можна навести виходячи із дослідження Ю.Л. Мосенкіса про вплив мови населення Трипілья на праслов'янську [114]. Необхідно також додати, що такі наслідки мали і мови кельтські, германські та інші, носії яких зазнали впливу мови автохтонного населення на території Південно-Східної Європи. Широко відомі явища субституції в кельтських мовах, у яких у залежності від інновацій іє. **k^w* виділяються дві підгрупи: *P*-мови і *Q*-мови [66, с.388]. Все це пояснюється саме впливом мови субстрату в час розпаду давньоєвропейської групи мов, носії якої знаходилися на території, заселеній трипільцями.

Давній лабіовелярний ріє. **k^v*- має місце в лексемі дангл. *tiscen* ‘молода коза’ (поряд з дангл. *hæsen* ‘козлик’), у двн. *ziga*, свн. *zige* ‘коза’, двн. *zikkîn* ‘молода коза’ (в двн. мові *z(zz)*- вийшло із герм. **t-* згідно з другим пересувом приголосних). Цікаво зазначити, що в германських мовах мають місце інновації двох генетично споріднених коренів зі значенням ‘коза’ – герм. **hō-(kina)* та герм. **tiga*. До цього ж семантичного гнізда відносяться форми з початковими *k-* та *t-* у слов'янських мовах (пор.: укр. *коза* та полаб. *t'özǎ (küza)* [40, с.494].

Розвиток однієї із кореневих форм у давньоєвропейській мовній спільноті представляється у різних варіантах, зокрема: піс. **k^wele* > де. **póle*. У сучасних слов'янських мовах досить поширеним є багатозначне слово *поле*. Смісл цього слова пов'язується зі значеннями др. *поль* 'відкритий, вільний, порожнистий' і вважається спорідненим лат. *palam* 'відкрито, явно', шв. *fala* 'рівнина, пустище'. М.Фасмер допускає спорідненість слова *поле* з двн. *feld* 'поле' [190, т.3, с.308]. У давньоверхньонімецьких текстах зустрічаються форми *feld*, *felld*, *felt* зі значеннями 'поле', 'поля' (збірне), 'ділянка (земельна)' [247, с.49]. Очевидно, що давньоєвропейське **p-* перейшло в германських мовах згідно з законом Грімма в щільний **f-*. Аналогічні зміни в словах: укр. *porosja* – двн. *fara(h)*. В іншому слов'янському слові *полинь* початкове **p-* виникло в результаті субстратного впливу, у германських же мовах збереглося давньоіндоєвропейське **k^w-* у вигляді *Wermut* 'полинь, вермут'. Взагалі-то необхідно зазначити, що така риса германських мов як перший пересув приголосних (закон Грімма), який характеризується зміною модальних ознак індоєвропейських зімкнених звуків в напрямку їх послаблення, можна пояснити лише впливом мови субстрату. Ця типологічна ознака вирізняє зазначені мови від усіх інших індоєвропейських. І цей фонетичний процес, можна допустити, проходив в час існування давньоєвропейської мовної спільноти. Про це свідчить також розвиток лабіовелярного приголосного іє. **k^w-* в германських і слов'янських мовах. Він розвинувся в германських в напрямку **h^w-* > **h^w* (закон Грімма), в слов'янських - **h^w-* > *w* (або зникнення його, в результаті чого утворився лабіальний голосний). В останніх перед голосним переднього ряду витворився передньоязиковий щільний *s-* (сатемна палаталізація), що суттєво відрізняє ці мови від германських. Проте спільним для них була наявність приголосного **h^w-*, рефлекси якого зустрічаємо в словах: герм. **hauhoz*

- псл. **vys-okъ*, герм. **hraēnoz* – псл. **vorna*, дісл. *hann* - укр. *він*. Отримані результати дають підставу розглянути в такому ж напрямку і інші давні германо-слов'янські лексеми, зокрема: др. *Olga*, *Olъgъ*, які вважаються запозиченими із скандинавських *Helga*, *Helgi* [259] Взагалі-то обидва наймення мають в собі корінь піе. **k^wel-* зі значенням 'арії-землероби'.

Вищенаведені мовні факти свідчать про тривалий час існування давньоєвропейської мовної спільноти, в межах якої відбувалося зародження окремих етносів і мов. Очевидно, що відгалуження мов мало в собі багато спільних ознак, а також нових рис, які стали з часом типовими для нових гілок мов. У той же час розглянута спільнота зазнала суттєвого впливу субстрату – мови автохтонного населення, особливо це помітно на слов'янських мовах, які проживали тут тривалий час. Безсумнівно, що обгрунтування субстратних явищ потребує подальшого дослідження, що в перспективі дозволить у більшій мірі описати мову давньоєвропейської спільноти.

5.4. Германська давнина в текстах «Старшої Едди» (історико-етимологічний аналіз)

/Надруковано в «Збірнику статей, присвяченому ювілею Володимира Дмитровича Каліуценка, «Одиниці та категорії сучасної лінгвістики». – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2007. – С. 2001 – 209/

Міфи «Старшої Едди» належать до найдавніших серед інших германських свідчень світосприймання і життя германців. Незважаючи на те, що за формою вони є чисто ісландською пам'яткою і відображають мову другої половини XII ст., за змістом «Старша Едда» передає ту епоху, коли утворювалась «мовна спільнота більшості європейських народів» [149, с.181]. У пам'ятці, як відмічає М.І.Стеблин-Каменський, нашарувались багато епох і виділити час існування германців можна тільки гіпотетично. Проте, виходячи із

єдиних для всього людства особливостей розвитку логічного мислення людини та нових досягнень у мовознавстві, зародження тих чи інших понять у народів дозволяє встановити відносну хронологію подій, основуючись на зображуваних мовою явищах. Спостереження, що відносяться до аналізу міфів, легенд, балад, казок та іншого фольклорного матеріалу, дозволяють заглянути у далеке минуле творців цих пам'яток, задовго до появи у них писемних свідчень. Незважаючи на те, що мають місце дослідження давньої семантики, засвідченої у текстах «Старшої Едди», розвиток мовознавчої і близьких їй наук дозволяє по-новому подивитися на лексичний склад і зображуваний зміст у піснях про богів та героїв «Старшої Едди». Враховуючи сучасні дослідження історії людства археологами, етнологами та етимологами, вважаємо можливим більш детальний аналіз явищ давнини, які мають місце в міфології та фольклорі народів. Зазначене становить мету нашого спостереження над текстами «Старшої Едди». Тому звернення до подій та фактів германської давнини в еддичних піснях та міфах є на сьогодні актуальним і лінгвістично оправданим.

Об'єктом дослідження є давньоскандинавські міфи «Старшої Едди», зокрема аналіз зображуваних в текстах подій та розгляд етимології окремих лексем. Предмет спостереження становлять ті зображувані факти, що можуть бути віднесені до часу сумісного проживання прагерманців, розпаду останніх на окремі племена і мовні підгрупи. Загальним для міфів про богів і суттєвим для нас є те, що в них відображено «реальний світ, світ людської практики», «боги «Старшої Едди» - це ті ж люди» [149, с. 196]. Матеріалом для дослідження слугували міфи «Старшої Едди» на давньоскандинавській мові, які включають у себе пісні про богів та героїв [217]. Перейдемо до аналізу текстової частини еддичних міфів.

В одному із міфів «*Völuspá*» говориться про той час, коли світ тільки зароджувався:

vara sandr né sær né svalar unnir, jörð fannsk æva né upphiminn
(3 строфа пісні, далі: п.3),

‘ні піску, ні моря не було, а також ні землі, ні неба’.

В іншій пісні про богів “*Grimnismál*” мова йде про першого бога Уміра (*Ymir*): *Yr Ómis holdi var jörð of sköpuð, en ór sveita sær, björg ór beinum, baðmr ór hári, en ór hausi himinn* (п. 40) ‘із тіла Уміра родилась земля, із його поту – море, із ніг – гори, рослинність - із волосся, небо – із черепа голови’. Фактично в усіх текстах згадуються море, гори, скелі, як, наприклад, у «*Völuspá*»: *naðr fránn neðan frá Niðafjöllum* (п.66) ‘змія виходить із скель Ніда’. Тут проживають боги і звідси вони управляють світом. Очевидно, в Еддах зображені ті первинні місця, де поселилися германці в давнину - побережжя, як свічать дослідження, Північного моря [244].

Досить часто згадується земля, яка опускається в море, потім виходить із води: *sól skein sunnan á salar steina* («*Völuspá*», п. 4) ‘сонце світило з півдня на будинки кам’яні’; *Sól tér sortna, sígr fold í mar* (п. 57) ‘Сонце стає чорним, земля опускається в море’; *koma öðru sinni jörð ór ægi iðjagræna* (п.59) ‘із моря появляється земля і знову зеленіє’. Небо і земля утворюють єдину твердь. Таке розуміння, коли дві речі сходяться синкретично в одній, очевидно, належить до давнього часу існування прагерманців. Цей період життя змикається з кам’яним віком. В Еддах часто вживається слово *bergbúi* зі значенням ‘ мешканці гір’, ‘ті, що проживають в скелях’, наприклад: (Нумісквіда) *sá hann ór hreysum með Nymi austan folkdrótt fara fjölböfðaða* (п. 38) ‘тут побачив він [Тор] із печери, як за Гюміром зі Сходу слідували люди’. Навіть існує велетень-бог гір *Ægis*, якого дослідники ще називають ‘ мешканцем скель’ [216, с.279]. В одній із едд “Нумісквіда” говориться: *Sat bergbúi barnteitr fyr* (п. 2) ‘Сидів мешканець гори, радо, як дитина’. Тут слово *bergbúi* має смисл ‘людина, яка про-

живала в скелі», саме так це слово перекладено на німецьку мову *Felswohner* [216, с.74, п. 2]. Про це свідчать також «кам'яні двері», до яких ідуть карлики, а також кам'яний молот, з яким не розстається бог Тор. Останній бореться з велетнями, маючи при собі завжди молот.

На давньоскандинавській мові 'молот' виглядить як *hamarr*, у інших германських мовах ця лексема має форми: двн. *hamar*, англ. *hammer*, гол. *hamer*, шв. *hammare*, дан. *hammer*, дсакс. *hamur* з первинним значенням 'камінь'. Як відмічають автори етимологічних словників, дсканд. *hamarr* мало значення не тільки 'молот', а й 'камінь', 'скеля' [259, с.207; 213, с.247]. За формою германський корінь та слов'янський, наприклад, в укр. *камінь*, є спорідненими. Ці слова одного й того ж кореня. Не випадково молот у вигляді *hamarr* 'кам'яний' є атрибутом бога Тора, який з ним ніколи не розстається. Особливо значущими є події, зображені в едді "Þrymskviða", коли у Тора вкрали молот і він підняв на ноги всіх богів і не заспокоївся до тих пір, доки не знайшли його молот. Все вищезазначене дозволяє зробити висновок про період кам'яного віку в житті прагерманців, а також їх контакти зі слов'янами.

Про давнину свідчать у міфах також вживання речей у тернарній позиції. Дослідження показують [161], що до найбільш давніх відносин між речами, які усвідомлювалися людиною, належать бінарні протиставлення, а за ними слідує опозиції трьох членів. Так, у «Старшій Едді» виступають боги по троє, як, наприклад, Один, Вілі і Ве були синами Бора – чоловічого божества, в іншому місці згадується інша трійця: Один, Тор і Фрігг (Фрейя). Богиня Фрейя, дружина Одіна, уособлює родючість, Один і Тор представляють відповідно Сонце і Грім. Очевидно, що тут відображено той час у житті германців, коли жіноче божество відступило на другий план, зберігши за собою ознаки материнства. Виокремлення трьох богів з перевагою одного із них, як більш

ДІАХРОНІЯ МОВИ

головного, свідчить про час потрійного поділу германцями навколишнього світу. Підтвердження цьому знаходимо у «Völuspá»: *unz þrjár kvámu þursa meyjar* (п.8) ‘три дочки-турзен прийшли’; *Unz þrír kvámu ór þvн liði* (п. 17) ‘І пішли тут троє [богів] із зібрання’; *þaðan koma meyjar margs vitandi þrjár* (п. 20) ‘потім виходять жінки, багатознаючі, три із моря’, в іншому місці: *[Gullveig] þrýsvar brendu þrýsvar borna* (п. 21) ‘[Гульвеік] три рази спалений, і три рази народжений’. Або в пісні “Grímnismál” говориться про дерево, в якого: *þrjár rætr standa á þrjá vega* ‘три кореня випросталися в три сторони’, в одному із них жили люди. Це був час патріархату, коли боги-чоловіки були на першому місці. У той же час едичні міфи свідчать про час, коли зароджувалась панівна верхівка – воїни та їх вожді.

У зображуваний в Еддах час чоловіки належать до воїнів, взагалі-то все життя германців пронизано військовою справою. Боги, а також і богині, їздять на конях, верхи пересуваються також і звірі. Кінь тягне день і ніч. Про це говориться в пісні “Vafþrúðnismál”: *Skinfaxi heitir, er inn skíra dregr dag um dróttmögu*” (п.12) ‘Скінфаксі звати його [коня], який тягне виблискуючий день через товпу людей’, в іншому місці: *“hvé sá jór heitir, er austan dregr nótt of nýt regin”* (п. 13) ‘як звати коня, який тягне ніч зі Сходу’. Все, що якось пересувається, як правило, знаходиться на конях. Лише Тор їздить на візку, запряженому парою козлів, що зображає той час у германців, коли були приручені кози як більш domestикатні, ніж інші тварини [168, с.41]. Зображувані події в текстах свідчать про скотарство у германців, на основі якого витворилася основна каста – воїни.

У текстах «Старшої Едди» землеробство згадується лише епізодично. До термінів останнього необхідно віднести багатозначне слово ‘поле’, яке виступає в різних формах, зокрема: «Völuspá» - *frá salar steini Aurvanga sjöt til Jöruvalla* (п. 14)

‘[люди] із будівель камінних Аурванга направилися на землеробські поля’; *knáttu vanir vígská völlu sporna* (п. 24) ‘знаючи мистецтво бою, вани ступили на поле [бою]’; *Stóð fyr norðan á Niðavöllum salr ór gulli* (п. 37) ‘північніше стояв у лісах гір палац із золота’; *Finnask æsir á Þdavelli* (п. 60) ‘Аси зібралися у палаці Іда’. Таким чином, у давньоскандинавських текстах лексема *völlr* вживалася у значеннях: ‘землеробське поле’, ‘поле бою’, ‘місце проживання богів’. Тексти свідчать також про вживання іншої форми у загальному значенні ‘поле’, це – *fold*. Остання лексема становить собою аблаут із *feld*, яка поширена у всіх германських мовах (наприклад: днв. *feld* ‘поле’, свн. *veld*, гол. *veld*, англ. *field*, дісл. *fold* ‘земля, вигін’, дсакс. *folda* ‘земля, ґрунт’, дан. *felt*, шв. *felt*, які зводяться до герм. *felþuz [213, с.162; 249, с.213]. Кінцеве /-d/ відійшло від суфікса –*þer* (із **-þuz*), який позначав множинність у прагерманській мові. Відсутність цієї морфеми у лексемі *völl-r* свідчить про більш глибоку давнину існування поняття ‘поле’. Цей корінь прямо співвідноситься зі слов’янським *поле* (пор.: укр., рос., др. *поле*, стсл. *поле*, слн. *poljê*, ч., слц., п. *pole*, вл. *polo*, нл. *pólo*, полаб. *pülü* [190, т.3, с.307-308], де корінь **pol-* (згідно закону Грімма іє. **p-* > герм. **f-*). Вважаємо що наявність одного й того ж кореня у двох групах мов засвідчує час їх сумісного існування. Суффікс **-þuz* є германським. Як свідчать дослідження проф. В.Д.Каліушенка та його учнів [65; 7], малоїмовірним є запозичення словотвірних елементів, тому з вищесказаного слідує, що форма *feld-* із суффіксом **-þuz* появилася на ґрунті германських мов, а їй передувала більш давня *völl-* із слов’яно-германської лексеми **pol-* ‘поле’.

До давнього періоду життя германців слід віднести розподіл денного часу на ранок, вечір та обід, їм боги дали імена. Ніч, як зазначається в одному із міфів “*Alvíssmál*”, значила ‘без світла’: *Nótt heitir með mönnum, en njól með godum, ... óljós jötnar* (п. 30) ‘Ніч зветься у

людей, туман - у богів, ... *несвітло* – у богів-велетнів?. Остання є мотивацією, до якої ми прийшли, розглядаючи складові *naht* на матеріалі германських та інших індоєвропейських мов [162, с.61]. Нагадаємо, що в реконструйованій іє. протоформі **ne-k^vata* нами виділено дві частини: **ne-* і **-k^vata* зі смислами ‘не’ та ‘світло’, в цілому *naht* ‘ніч’ первісно значила ‘не-світла’.

У давнину, як свідчать міфи, германці рахували сутки з допомогою слова ‘ніч’. Наприклад: (“*Grímnismál*”) *Átta nætr sat ek milli elda hér* (п. 2) ‘8 суток (тут: ночей) сидів я між вогнями’, або в пісні “*Hávamál*”: *Veit ek, at ek hekk vindgameiði á nætr allar níu*” (п.138) ‘Знаю, що я висів на гнучкому від вітру дереві 9 довгих суток’.

У цілому щодо одиниць часу германці, як і інші народи, йшли від ознаки предмета до зародження поняття в цілому. Це добре показала у своєму дослідженні Л.М.Зоценко, основувшись на давньоверхньонімецьких та текстах «Старшої Едди» [56]. В останніх, зокрема, поняття ‘рік’ виражалось через його складову ‘зима’ (*vetr*). Наприклад: (“*Grímnismál*”, початок пісні): *Agnarr var tíu vetra, en Geirröðr átta vetra* ‘Агнару було 10 років, Геіррьодру – 8 років’ (тут: *vetra* ‘зима’), *Geirröðr konungr Þá son tíu vetra* ‘король Геіррьодр мав сина 10 років’. В іншій пісні вживається аналогічно лексема *vetr* ‘зима’ в значенні ‘рік’: (“*Hárbarðsljóð*”) *Var ek með Fjölvari fimm vetr alla* (п. 16) ‘я був у Фйольварі 5 повних років’. Проживання в холодних широтах сприяло виділенню германцями ‘зими’ як одиниці року в противагу слов’янам, у яких у значенні року вживалося слово *лето*.

Поскільки, як вище зазначалося, міфи «Старшої Едди» мають багато нашарувань епох, то зрозумілим є подальший розвиток поняття ‘рік’ і його відображення в текстах. Вважається логічним вживання сполуки ‘зима та літо’ (*sumaro enti wintro*) в значенні ‘рік’, хоча при перекладі, наприклад, на сучасну німецьку мову ця сполука передається як ‘півроку’ [56]. Такий переклад є дослівним і не

враховує логічний розвиток поняття ‘рік’, що відбувався по аналогії до інших понять за принципом *pars pro toto*. Наприклад: у германських мовах: ‘дім; сім’я → ‘Всесвіт’ [151, с.33]. Цікаво зазначити, що в піснях про героїв у «Старшій Едді» (“*Gudhrónarkvidha fyrsta*”) зустрічаємо вирази типу: ‘[*Guðrún*] *ok var þar með Þóru Hákonardóttur sjau misseri* (п.27) ‘[Гудрун] перебувала у Тора, сестри Гакона, 7 років’ (досл.: *sjau misseri* – ‘сім півроків’). Аналогічно та ж лексема вживається у значенні ‘він правив 7 років’ (= ‘півроків’). Історично давнина, наскільки нам відомо, засвідчується цілим числом років правління князів чи царів, а не роками разом з їх половиною. Тому в зазначеному прикладі фразу необхідно перекласти як ‘він правив 7 років’. Це підтверджується також аналізом форм дінд. *samā*– ‘півроку, рік’ та дсканд. *sumar* ‘літо’, які свідчать про синкретизм смислу ‘півроку’, ‘рік’ та ‘літо’ [259, с.560]. І нарешті, в текстах зустрічаємо слово *ár* в значенні ‘рік’, що засвідчує той час, коли германці вже розрізняли поняття ‘рік’, називаючи його одним цілим відрізком часу.

Спостереження над часом у різних народів показує, що в давнину люди використовували місяць як мірило часу, відраховуючи, зокрема, ‘тиждень’, ‘місяць (30 днів)’. Тобто, лунний календар є давнішим від сонячного, хоча Місяць і Сонце у народів розглядаються як споріднені слова. У «Старшій Едді» говориться, що ці світила мають одного батька, зокрема в пісні “*Vafþrúðnismál*”: “*Mundilfari heitir, hann er mōna faðir ok svá Sólar it sama*” (п. 23) ‘Мундільфарі звати батька Місяця і так само звали [батька] Сонця’, це говорить про єдине походження розглянутих світил у розумінні германців, а в іншому місці (див.: «*Völuspá*»), вказується, що Сонце супроводжує Місяць: *Sól varp sunnan, sinni mána* (п. 5) ‘Сонце появилось із півдня, супутник Місяця’. Таке розуміння породило лексему гот. *sauil*, в якій необхідно виділити складові *sau-il*, тобто ‘разом з луною’ [163]. У той же час у германських

ДІАХРОНІЯ МОВИ

мовах вживається і інша форма зі значенням ‘сонце’, наприклад, гот. *sunno*. Узагальнюючи, можна зробити висновок, що з часом за назвою Сонця закріпилися дві кореневі форми **son-* та **sʌlnʌ-*, які за своєю природою є синонімічними. Аналогічно і в слов’янських мовах: пс. **sʌlnʌse* складається з демінутивного суфікса та **sʌlnʌ-*, що значило первинно ‘разом з місяцем’. Зазначений корінь має у собі дві смислові частини: **sʌ-* ‘разом, з’ та **-lnʌ-* ‘місяць’. Очевидно, що в текстах «Старшої Едди» відображено досить давнє розуміння розглянутих світил, спільне для германців та слов’ян.

Якщо підбити підсумки розгляду германської давнини в «Старшій Едді», то з цього можна зробити такі висновки.

Згідно з текстами життя германців сягає кам’яного віку, що можна датувати не пізніше 2 тис. років до н.е. У цей час германці жили патріархатом, у них переважало скотарство, у цей час зароджується сильний соціальний стан - воїни. У сприйнятті навколишнього світу взаємодіяли в основному бінарна та тернарна структури відносин між речами та явищами природи.

Проживали германці на березі моря, користувалися лунним календарем, а Сонце було у них на другому плані, воно супроводжувало Місяць. Розрізнялись Небо та Земля, хоча германці вважали їх єдиним цілим, а також виділяли підземний світ. Між Небом і Землею проживали люди, утворивши Мітгард – країну людей.

Поїздки бога Тора на Схід, де він бореться з велетнями, а також згадка про те, що Один також був в тих місцях, свідчать, що територія біля моря, яку займали германці, не є їх споконвічною, і прийшли вони сюди, ймовірно, зі Сходу [244]. Ця сторона питання потребує в перспективі додаткового дослідження, хоча, виходячи із аналізу текстів «Старшої Едди», можна зазначити, що первісно германці та інші племена, в тому числі слов’яни, проживали на Сході, де вони утворювали давньоєвропейську

мовну спільноту. Це територія майбутньої України та південно-російських степів.

5.5. Матріархат і кам'яний вік у германців (за міфами "Старшої Едди")

/Надруковано в «Записках з романо-германської філології». Випуск 20. Ювілейний, присвячений 80-річчю професора Кухаренко Валерії Андріївни. — Одеса: Фенікс, 2008. - С.110-116/

В основі досліджень мовних одиниць знаходиться, як правило, той чи інший текст, який глибоко і всесторонньо віддзеркалює навколишній світ. Не випадковим є звернення науковців до тексту як цілісної мовленнєвої одиниці, що становить собою «кусочок дійсності» і відображає не денотати довілля, а факти, події, ситуації, що в цілому визначає внутрішній зміст тексту (А.О.Мецлер). Йому притаманний високий рівень фонових знань (С.Є.Нікітіна). Онтогенетичний підхід до пізнання змісту тексту характеризується включенням в нього когнітивного досвіду індивідуума. Очевидно, що сучасний напрямок розвитку мовознавства у вигляді когнітивної лінгвістики прямо співвідноситься з попереднім його станом як лінгвістика тексту. Серед інших мовознавців у витоків цього напрямку стоїть професор Валерія Андріївна Кухаренко, яка започаткувала в Одесі лінгвістичну школу з проблем дослідження гносеологічних основ сучасної мовознавчої науки [81]. Більше того, когнітивний підхід до явищ навколишнього світу дозволив у такому ж ракурсі досліджувати давні і прадавні тексти і тим самим, окрім вирішення на новому рівні лінгвістичних проблем, реконструювати світобачення давньої людини, в тому числі її менталітет, динаміку розвитку мислення і логічних категорій, культурно-історичні тенденції. Все це дає можливість концептуалізувати предмети і явища довілля, «розкривати своєрідність картини світу кожної мови та її динаміку в часі»

ДІАХРОНІЯ МОВИ

(Лео Вайсгербер) [78, с.12]. Однак, поза увагою дослідників все ж залишилися перспективні напрями реконструкції «мовної картини світу» на основі стародавніх текстів» [85, с.37]. Все вищезазначене визначає актуальність аналізу давніх текстів у плані сприйняття людиною навколишнього світу. В цьому руслі розглядаються нижче германські міфи із «Старшої Едди», які відображають час і світогляд прагерманців.

Міфи належать до одних із найстаріших свідчень життя того чи іншого народу. Передаючись із покоління в покоління, вони частково змінювалися, доповнювались новими обставинами життя і новим розумінням їх, і тим самим різночасові події нашаровувались одна на одну. До найдавніших серед германських пам'яток світосприймання і життя германців належать міфи «Старшої Едди». Незважаючи на те, що за формою вони є чисто ісландською пам'яткою і відображають мову другої половини XII ст., за змістом «Старша Едда» передає ту епоху, коли утворювалась «мовна спільнота більшості європейських народів» [149, с.181]. Більше того, як зазначав М.І.Стеблін-Каменський, у Еддах представлено час існування прагерманської мови, який можна орієнтовно датувати часом розпаду германського етносу не пізніше 2 тис. до н.е. У пам'ятці відображено багато епох і виділити час існування германців досить складно. Проте, виходячи із єдиних для всього людства особливостей розвитку логічного мислення людини та особливостей мовних репрезентацій тих чи інших понять у народів [197], можна встановити відносну хронологію подій у міфах, основувшись на зображуваних у них явищах. Спостереження, що відносяться до аналізу міфів, легенд, балад, казок та іншого фольклорного матеріалу, дозволяють заглянути у далеке минуле творців цих пам'яток, задовго до появи у них писемних свідчень. Незважаючи на те, що мають місце дослідження давньої семантики, засвідченої у текстах «Старшої Едди», розвиток мовознавчої і близьких їй наук дозволяє

по-новому подивитися на лексичний склад і зображуваний зміст у піснях про богів та героїв Едди. Враховуючи сучасні дослідження історії людства археологами, етнологами та етимологами, вважаємо можливим більш детальний аналіз явищ давнини, які мають місце в міфології та фольклорі народів, ніж це було раніше. Необхідно зазначити, що події, які відносяться до богів, мали місце і серед людей. Боги є ті ж люди, тільки в міфологічному світі [212]. Загальним для міфів про богів і суттєвим для нас є те, що в них відображено «реальний світ, світ людської практики», «боги «Старшої Едди» - це ті ж люди» [149, с.196]. У кожному міфі - “перетин найрізноманітніших соціальних сил” [85, с.18]. «Всяке суспільство, - писав В.І.Абаєв, - формує світ його богів за власним зразком і подобою» [1, с.448].

Нижчеподані результати ґрунтуються на аналізі германських міфів, до яких належить зібрання «Старшої Едди», які включають у себе пісні про богів та героїв на давньоскандинавській мові [217].

До давніх належить едда про створення світу під назвою «Völuspâ», тобто «Пророкування Вольви». Коментуючи цей міф, М.І.Стеблін-Каменський називає Вольву чаклуною. Слово *vǫlva* походить від *volr* ‘жезл’, з допомогою якого вольви могли пророкувати [149, с.215]. Цей же корінь вживається як окреме слово *Vala* ‘вольви’, а також присутній у багатьох композитах у Старшій Едді, зокрема: *Valfödr* ‘Вольв-батько (ім’я Одіна)’, *Valhallar* ‘зала вольв’, *Walaskielf* ‘палац Одіна’, *valkyrja* ‘валькюри’. Останнє позначало молодих жінок, богинь, які були на службі у Одіна, вони приносили з поля бою загинілих воїнів до Одіна, маючи на меті їх пізніше оживлення. Й.Фріз тлумачить дсканд. *valkyrja* як ‘знаюча магію жінка’ [259, с.641]. Очевидно, що в зазначених лексемах має місце єдиний корінь **val-*. Виходячи із семантики розглянутих словоформ, можна заключити, що це слово має в собі загальний смисл ‘чари’, а людина, яка володіє ними, є ‘чарівниця’. Вольви були в пошані у

час язичництва. Можна допустити, що зазначені події у еддичних міфах сягають **матріархату**, вольви представляють собою прошарок населення, відомий як жерці.

З такою ж семантикою має місце в слов'янських мовах лексема *волхв*, відмічена в окремих мовах, як, наприклад: укр. *волхв* 'чарівник, чаклун, провісник', р. *волхв, волшебный*, др. *вълхвъ, волхвъ*; вважається, що це слово запозичене із стсл. *вълхвъ* 'маг'; спорідненими є також болг. *вълхва* 'розбійник, ворожбит', слн. *võlhva* 'чарівниця' [39, с.423]. М.Фасмер приводить багато точок зору відносно походження цього слова (у порівнянні з *вольх; волк*), але жодна із них не знаходить задовільного вирішення [Фасмер, т.1, с.346]. У «Велесовій книзі» [15, Доц. 14] є такі слова: «І тут ми побачили чаклунів, що були в лісах, які прийшли на поле бою та взяли мечі. І побачили ми кудесників, що творили велике чудо: як з праху земного, підкинутого до неба, постають раті небесні». За смислом зображуване дуже схоже на валькюрів Одіна, про які згадувалося вище. Слов'янський матеріал також засвідчує період матріархату, це знаходить підтвердження у слов'янських заговляннях, у яких «баба-вѣдунья» постає як культ «баби» [13, с.18]. У слов'янських мовах, якщо взяти, наприклад, множинну форму типу укр. *волхви*, у якій представлено два склади, можна виділити давній корінь та словотвірний суфікс *вол-хви*. Із досліджень відомо, що фонетична межа складу в слові зберігає давню межу морфем [76].

Повертаючись до структури слова *волхви*, все зазначене дозволяє виділити в ній давній корінь *вол-*. Цей же підхід можна застосувати і до дсканд. слова *võlva*, у якому також виокремлюються корінь та суфікс *võl-va*. Очевидно, що коренева частина у германських та слов'янських словоформах є спільною. Обидві форми – слов'янську та германську можна звести до єдиної спорідненої **võl-* зі значенням 'маг, магічний'. Саме така семантика представлена в

одній і другій групі мов. Цікаво зазначити, що в обох групах мов мають місце також споріднені словотвірні суфікси, зокрема *-hva* та *-va*. У цілому форми морфем обох мов зводяться до одного варіанту: *volhva. Наявність в корені губного голосного свідчить про наявність попереднього лабіовелярного приголосного, що дозволяє прийняти вищезазначену форму як частково редуковану. Як зазначає О.Семеренї, губний голосний міг з'явитися «тільки після лабіальних», як «рефлекс лабіального елементу індоєвропейського лабіовелярного звуку» [136, с.79-80]. Таким чином, спільна праформа із єдиною семантикою була притаманна давньоєвропейській мовній сукупності, із якої вийшли слов'янські та германські мови.

Провісниця давнини із «*Völuspá*» розповідає про діяння батька вольв Одіна, про перші сказання (легенди), які вона може пригадати. Такі слова свідчать про співучасть авторки сказаного у подіях минулого і про її життя у ті часи, часи матриархату. Вона вважає богів-велетнів першонародженими, які її також виростили. У пилу земному і сильному корінні Світового дерева провісниця знає 9 світів і 9 просторів («*Völuspá*», п.2: *Nú man eg heima, nú íviði, mjötvíð tætran fyr mold neðan*). Ці слова, виходячи із подій, описаних у едді, засвідчують, у нашому розумінні, розпад давньоєвропейської спільноти і утворення окремих племен.

Провідниця, як вона говорить в «*Völuspá*», походить від бога-предка велетнів, в цей час не було ні моря, ні землі і ні трави, не було ні землі, ні неба (п.3: *Ár var alda, það er ekki var, var-a sandur né sær né svalar unnir; jörð fannst æva né upphiminn*). В цей період жив один із первісних богів-велетнів Умір (*Ymir*), із тіла якого був створений світ: земля, море, гори, дерева, небо (див.: «*Grímnismál*», п. 40: *Ór Ymis holdi var jörð of sköpuð, en ór sveita sær, björg ór beinum, þaðmr ór hári, en ór hausu himinn*) (пор. з іменем давнього слов'янського бога Богумір). Як буде показано далі, боги-велетні, за переказами скандинавських міфів, жили на Сході, тобто на гіпо-

тетично території давньоєвропейської спільноти, що об'єднувала в собі майбутніх германців, слов'ян та інші племена. Потім, як засвідчує провідниця, сини бога Бора створили всю землю, в тому числі країну людей під назвою *Miðgarð*.

Досить часто в еддах згадується земля, яка опускається в море, потім виходить із води: *sól skein sunnan á salar steina* («*Völuspá*», п. 4) 'сонце світило з півдня на будинки кам'яні'; *Sól tér sortna, sígr fold í mar* (п. 57) 'Сонце стає чорним, земля опускається в море'; *koma öðru sinni jörð ór ægi iðjagræna* (п.59) 'із моря появляється земля і знову зеленіє'. Небо і земля утворюють єдину твердь. Таке розуміння, коли дві речі синкретично сходяться в одній, очевидно, належить до давнього часу існування прагерманців. Цей період життя змикається з кам'яним віком. В Еддах часто вживається слово *bergúi* зі значенням ' мешканці гір', 'ті, що проживають в скелях', наприклад: (Нумісквіда) *sá hann ór hreysum með Nymi austan folkdrótt fara fjölhöfðaða* (п. 38) 'тут побачив він [Тор] із печери, як за Гюміром зі Сходу слідували люди'. Навіть існує велетень-бог гір *Ægis*, якого дослідники ще називають ' мешканцем скель' [Edda, die, 1988, с.279]. В одній із едд "Нумісквіда" говориться: *Sat bergúi barnteitr fyr* (п. 2) 'Сидів мешканець гори радо, як дитина'. Тут слово *bergúi* має смисл 'людина, яка проживає в скелі', саме так це слово перекладено на німецьку мову *Felswohner* [Edda, die, 1988, с.74, п. 2]. Про це свідчать також «кам'яні двері», до яких ідуть карлики, а також кам'яний молот, з яким не розстається бог Тор. Останній бореться з велетнями, маючи при собі завжди молот. У «*Völuspá*» зустрічаємо такі слова: *þeir er sóttu frá salar steini Aurvanga sjöt til Jöruvalla* (п.14): '[карлики], які попрямували із кам'яних будівель і межигір'я Аурванга на земельні поля'. У іншому випадку ("Fjölsvinnsmál") *bjarg* 'гора' має смисл 'помешкання' (п.36): *hvat þat bjarg heitir, er ek sé brúði á Þjóðmæra Þruma ?* 'як зветься гора, де я бачу пре-

красну наречену?». Тор у пісні “Hárbarðsljóð” згадає велетня *Hrungnir*, якого він поборов у двоєборстві, у того ж були голова і серце із каменя (п. 15: *er ór steini var höfudit á*).

Наведена вище розповідь вписується в розуміння того, що Аси прийшли зі Сходу і знайшли землю, де вони вдихнули життя людям. У цій же місцевості височіли будівлі для роду карликів та бога-велетня. Тут знаходять помешкання боги – карлики та аси, які зародилися на Сході, як свідчать скандинавські едди, і прийшли на Північ. Очевидно, що ці два прошарки богів, що виступають у значенні людей, представляють собою, з одного боку, селян, а, з іншого, скотарів-воїнів. Згадаймо, що бог Тор, захисник селянства, їздить на Схід і бореться з богами-велетнями (асами) і ніколи не виступає проти карликів. Ці дві суперечливі групи населення зародилися давно і існували також на Сході в межах давньоєвропейської спільноти.

Періоду кам’яного віку торкається пісня героїв “Helreiðh Brynhildar”, в якій розповідається про смерть Брюнхільди, яка була спалена і відвезена через печеру до жінки богині-гігантки. Звертаючись до неї, Брюнхільда назвала її (п.3) *brúðr ór steini*, тобто “Кам’яна Баба». І тут очевидним є зіткнення з польовими слов’янськими статуями *Баби*, які також виготовлені із камен’я. Як зазначає О.А.Бондарець, «культ «баби» - богині життя, народження, здоров’я, вагітних і охотників – відомий з часів кам’яного віку, розвинувся в часи матріархату, а в XIV-XV ст. до н. е. переростає в культ Берегині» [13, с.18]. Очевидно, що час, відображений у пісні, належить до матріархату. І тут семантична спорідненість нім. *Weib* ‘жінка, баба’ та слв. *Баба* є не випадковою. Множинна форма німецького слова розпадається на дві фонетичні частини: *Wei-ber*, які відповідно представляють корінь та словотвірний суфікс. Обидва слова нім. *Weib* та псл. *Баба* згідно їх етимології походять із одного кореня іє. **k^we-* ‘жінка’. Як було нами показано раніше [169], зазначений

індоєвропейський корінь під впливом субстрату змінився в **ba* (явище субституції), редуплікація якого дала псл. **baba* ‘жінка, баба’. У германських мовах цей корінь не змінився, але також в результаті його редуплікації словоформа прийняла вигляд двн. *wīb-* ‘жінка, баба’. Проведений аналіз дав можливість говорити про період сумісного проживання германців та слов’ян, це - час **кам’яного віку і епохи матріархату**. Очевидно, що й слово *Edda*, про яке говорилося вище, також відноситься до цієї епохи і дозволяє прийняти варіант етимологізації цього слова у вигляді семантики ‘прабабуся’ (Urgrossmutter). Проведений аналіз та інші моменти із «Старшої Едди», які там відображені, свідчать про кам’яний вік – найбільш давній час існування давньоєвропейської спільноти. Це – кам’яний вік, можливо, пізньокам’яний (неоліт).

У розглянутих піснях Едди не один раз згадується молот як атрибут бога Тора. Особливо значущими в цьому є події, зображені в едді “*Frymskviða*”. Саме молот свідчить про велику давнину існування Тора, з яким він ніколи не розстається. На давньоскандинавській мові ‘молот’ виглядає як *hamarr*, у інших германських мовах ця лексема має форми: двн. *hamar*, англ. *hammer*, шв. *hammare*, дан. *hammer*, нім. *Hammer* з первинним значенням ‘камінь’. Як відмічають автори етимологічних словників, дсканд. *hamarr* мало значення не тільки ‘молот’, а й ‘камінь’, ‘скеля’ [259, с.207; 213, с.247]. Етимологія слова *hamarr* ‘молот’ показує походження його від іє. **kam-* (згідно з законом Грімма іє. **k-* перейшло в германських мовах в **h-*). Назва *hamarr* показує, що молот був кам’яний і значить походить із кам’яного віку. Той же корінь має місце в слов’янських мовах: укр. *камінь*, р.,бр. *камень*, др. *камы* (*камень*), п. *katień*, ч. *kámen*, вл., нл. *katjeń*, ч. *kámen*, полаб. *komóǰ*, болг. *камен*, стсл. *камы* (род. *камене*), що дозволяє реконструювати псл. **kamu* [40, с.359; 189, с.173-174]. У словниках реконструюється споріднена іє. форма **kām-*, проте найбільш близька фонетична схожість між

германськими та слов'янськими інноваціями (пор.: вищезазначені форми та: лтс. *akmens* 'камінь', дінд. *ásmâ* 'камінь, скеля; небо', ав. *asman*), що свідчить про велику близькість перших. У цілому аналіз Едди дозволяє зробити висновок про період кам'яного віку в житті прагерманців, а також їх контакти в цей час зі слов'янами.

Кам'яний вік у германців пов'язаний з поняттями 'Бог гір', 'кам'яні ворота', 'будівлі із каменя', 'жителі печер', 'кам'яна Баба', 'кам'яний молот' і т. п. Цей час засвідчує також **матріархат** у житті племен. Відповідно у їх мові реалізуються лексеми – *Едда*, *вольви*, *валькюри* та композити з *Val-*, що у цілому відображає клас жерців. Аналіз міфів «Старшої Едди» засвідчує в цілому всю давню історію життя прагерманців починаючи фактично з часів зародження цього етносу.

Література.

1. Абаев В.И. Культ «семи богов» у скифов // Древний мир. – М., 1962.
2. Абаев В.И. Скифо-европейские изоглоссы. На стыке Востока и Запада. – М.: Наука, 1965.
3. Абаев В.И. К вопросу о прародине и древнейших миграциях индоиранских народов // Древний Восток и античный мир. – М.: изд-во МГУ, 1972. – С.26–37.
4. Андреев А.Н. Раннеиндоевропейский праязык. – Л., 1986.
5. Арнольд И.В. Основы научных исследований в лингвистике. – М.: Высшая школа, 1991.
6. Барроу Т. Санскрит: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1976. – 411 с.
7. Басиров Ш.Р. Типологія дієслів із рефлексивним комплексом в індоєвропейських мовах // Типологічні, зіставні, діахронічні дослідження. – Т.1. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – 333 с.
8. Белич А.И. К двойственному числу в старословянском. I–VII. – Санкт-Петербург, 1899. – 33 с.
9. Бенвенист Э. Индоевропейское именное словообразование (пер. с франц.). М., 1955.
10. Библия. – М., 1988.
11. Богомазов Г.М. Сосуществование двух фонологических систем в языке ребенка // Вопросы языкознания, 2000, № 1. – С. 102–110.
12. Бодуэн де Куртене И.А. Избранные работы по общему языкознанию. – Том 1. – М.: 1963.
13. Бондарец Е.А. Лексико-семантическая структура мифологизмов в восточнославянском фольклоре (на материале сборников заговоров) // Автореф. канд. дисс....: 10.02.01 – Русский язык. – Тюмень, 2004. – 19 с.
14. Бутримас А., Чеснис Г. О генезисе приморской культуры и их носителей // Проблемы этнической истории балтов. Тезисы

- докладов межреспубліканської наукової конференції. – Рига: Зинатіе, 1985. – С. 39–42.
15. Велесова книга: Переспіви / Передм. Б.Яценка, В.Шевчука. – К.: Український Центр духовної культури, 1998. – 180 с.
  16. Вербич С.О. Гідроніми *Черхава, Щирець* і праслов'янська реконструкція // Ономастика східних слов'ян. Тези доповідей наукового семінару. – К.: НАН Укрупни, 1996. – С. 16–17.
  17. Винтер В. Некоторые мысли об индоевропейских числительных // Вопросы языкознания. 1989. №4. С. 32–45.
  18. Воронин С.В. Древнегерманские abstracta (Фоносемантический этюд) // Системное описание лексики германских языков. Межвуз. сб. Вып. 4. Ленинград, 1981. С. 24–28.
  19. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов (за ред. О.С.Мельничука). – К., 1966.
  20. Выготский Л.С. Мышление и речь // Собрание сочинений. Т. 2. Проблемы общей психологии. – М., 1982.
  21. Гаврилова Т. До питання про історичні зміни в морфемній структурі слова // Наукові записки (Кіровоградського держ. пед. ун-ту ім. В.Винниченка). – Випуск 31. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В.Винниченка, 2001. – С. 5–7.
  22. Гамкрелідзе Т.В. Праязыковая реконструкция и предпосылки сравнительно-исторического языкознания // Вопросы языкознания. – 1998. – № 4. – С. 29–34.
  23. Гамкрелідзе Т.В., Иванов Вяч. Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. Ч. 1. – Тбилиси, 1984.
  24. Гамкрелідзе Т.В., Иванов Вяч. Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. Ч. 2 – Тбилиси, 1984.
  25. Георгиев В.И. Исследования по сравнительно-историческому языкознанию. – М., 1958.

26. Гремалюк Т.В. Развитие конца слова в свн. языке (в сравнении с двн. языком) / Нова філологія, № 1 (16). – Запоріжжя: ЗДУ, 2003. – С. 68–75.
27. Гумбольдт В. О двойственном числе // Его же. Язык и философия культуры: Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1985. – С. 382–402.
28. Гухман М. М. Готский язык. – М., 1958.
29. Гухман М.М. Морфологическая структура слова в германских языках // Сравнительная грамматика германских языков. Том 3. Морфология. – М.: АН СССР, 1963. – С. 7–38.
30. Гухман М.М. Глагол в германских языках // Сравнительная грамматика германских языков. Морфология. – М., 1966. – Т. 4.
31. Даль Вл. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4 т. – М., 1978–1980. – Том 4, 1991.
32. Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. 3-е изд. – М., 1986.
33. Дегтярев В.И. Собирательность и категория числа в истории славянских языков // Вопросы языкознания, 1982, №4. – С. 92–101.
34. Димирова О.П. Коренева структура слова і особливості її розвитку в німецькій мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04/ Одеськ. держ. ун-т. – Одеса, 1996. – 18 с.
35. Дюмезиль Ж. Верховные боги индоевропейцев (пер. с франц.). – М., 1986.
36. Дьяконов И.М. Архаические мифы Востока и Запада. – М., 1990.
37. Елизаренкова Т.Е. Ведийский и санскрит: к проблеме вариации лингвистического типа // Вопросы языкознания. 1980, № 3.
38. Есперсен О. Философия грамматики: Пер. с англ. – М., 1958. – 404 с.
39. Етимологічний словник української мови (гол. ред. О.С.Мельничук). У 7 т. – К.: Наукова думка, 1982. – Т. 1.
40. Етимологічний словник української мови / гол. ред. О.С.Мельничук. У 7 т. – К., 1985. – Т. 2.

41. Етимологічний словник української мови /гол. ред. О.С.Мельничук. У 7 т. – К.: Наукова думка, 1989. – Т. 3.
42. Жирмунский В.М. Немецкая диалектология. М.-Л., 1956.
43. Жирмунский В. М. История немецкого языка. М., 1965.
44. Жирмунский В. М. Общие тенденции фонетического развития германских языков // Вопросы языкознания. – 1965. – № 1.
45. Жирмунский В.М. Общее и германское языкознание. – Л.: Наука, 1976.
46. Жлуктенко Ю.А., Двухжилов А. В. Фризский язык. – К., 1984.
47. Журавлев В.К. Генезис протезов в славянских языках // Вопросы языкознания. №4, 1965. – С.32–43.
48. Журавлев В.К. Диахроническая фонология. – М., 1986.
49. Задорожний Б. М. Порівняльна фонетика і морфологія готської мови. – Львів, 1960.
50. Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості: Пісні, прислів'я, загадки, скоромовки. – К.: Веселка, 1989.
51. Зализняк А.А. Грамматический очерк санскрита // Кочергина В.А. Санскритско-русский словарь. Изд. 2-е, исправл. и дополн. – М.: Русский язык, 1987. – С. 785–896.
52. Залізник Л. Передісторія України X–V тис. до н.е. – К.: Бібліотека українця, 1998.
53. Зиндер Л.Р. Матеріальна сторона мови і фонема //Ленинизм и теоретические проблемы языкознания. – М.: Наука, 1970. – С. 372–381.
54. Зиндер Л.Р. Общая фонетика. 2-е изд., перераб. и дополн. – М.: Высшая школа, 1979. – 312 с.
55. Зиндер Л.Р., Строева Т.В. Историческая морфология немецкого языка. – М.-Л., 1968.
56. Зоценко Л.М. Семантика нем. *das Jahr* и зарождение понятия 'год' у германцев (на материале древних текстов) // Типологія мовних значень у діахронічному та зіставному аспектах. Збірник наукових праць. Вип. 13. – Донецьк: ДонНУ, 2005.

57. Зубкова Л.Г. О цельносистемном подходе к фонологической типологии // Загальна та експериментальна фонетика: Зб. наук. праць і матеріалів / Відп. ред. Л.Г.Скалозуб. – К.: Видавничий дім “Соборна Україна”, 2001. – С. 186–187.
58. Зуев Ю.И., Широканов Д.И. Генезис логических форм “еди-ничное – общее” и процедура обобщения // В сб.: “Принципы единства и развития в научном познании”. – Минск, 1988. – С. 27–51.
59. Зуев Ю.И., Широканов Д.И. У истоков первой количествен-ной парадигмы // Стереотипы и динамика мышления /Ред-кол.: Д.И.Широканов, Т.М.Тузова. – Минск, 1993. С.138–157.
60. Иванов В. В. Историческая грамматика русского языка. 2-е изд. – М., 1983.
61. Иванов Вяч.Вс. До – во-время – после ? (вместо предисло-вия) // Г.Франкфорт и др. В преддверии философии. Духов-ные искания древнего человека. – М., 1984. – С.3–21.
62. Иванова И.П., Чахоян Л.П. История английского языка. – М., 1976.
63. Иллич-Свитыч В.М. Опыт сравнения ностратических язы-ков (семито-хамитский, картвельский, индоевропейский, урал-ьский, дравидийский, алтайский). Введение. Сравнитель-ный словарь (b – К^с). Т.1. – М.: Наука, 1971.
64. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. Історично-релігійна монографія. – Вінніпег, 1965.
65. Калиущенко В.Д. Словообразовательные универсалии // Про-блемы теории и истории славянского словообразования: зб. наук. праць. – Минск, МГЛУ, 2003. – С. 24–25.
66. Калыгин В.П. Кельтские языки //Языки мира: Германские язы-ки. Кельтские языки. – М.: Academia, 2000. – С. 388–391.
67. Карпенко Ю.О. Питання про найдавніші форми слов’янсь-когоязичництва: ономастичний аспект //Acta onomastika, Rocimk XXXVI, 1995. – С.91 –100.

68. Карпенко Ю.А. Названия звездного неба. 2-е изд. – М., 1985.
69. Карпенко Ю.О. Українська гіпотеза // Мовознавство. – 1993. – № 5. – С. 3–8.
70. Кацнельсон С.Д. К истории партитивного определения // Учен. зап. ЛГУ, серия филол. наук, 1941, вып.5, №58. – С.5–49.
71. Кацнельсон С.Д. Язык поэзии и первобытно-образная речь / / Известия Академии Наук СССР. Отделение литературы и языка, 1947. Том VI, вып.4. – С. 301–316.
72. Кашук Ю. Месяцеслов. Слово о русской зиме. – Владивосток, 1987.
73. Коваль А.П. Знайомі незнайомці: Походження назв поселень України: Наук.- попул. вид. – К.: Либідь, 2001. – 304 с.
74. Кодзасов С.В. Фарингализация // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. энцикл., 1990. – С. 541–542.
75. Коломиец В.Т. Имя существительное – В кн.: Историческая типология славянских языков (под ред. А.С.Мельничука). – К., 1986.
76. Коломиец В.Т. Просодика. Общеславянские явления // Историческая типология славянских языков (под ред. А.С.Мельничука). – К., 1986. – С. 40–42.
77. Коростовцев М.А. Религия // Культура Древнего Египта. – М., 1976. – С. 160–221.
78. Кочерган М.П. Зіставне мовознавство і проблема мовних картин світу // Мовознавство, 2004, № 5–6. – С. 12–22.
79. Кубрякова Е.С. Именное словообразование в германских языках // Сравнительная грамматика германских языков, т.3. – М., 1963.
80. Курманбаев Н.М. Происхождение грамматических категорий. – Алма-Ата: Мектеп, 1981. – 128 с.
81. Кухаренко В.А. Интерпретация текста. – Л.: Просвещение, 1979. – 326 с.

82. Левицкий В.В. Семантический синкретизм в индоевропейском и германском // Вопросы языкознания, 2001, №4. – С. 94–106.
83. Левицкий В.В. Сравнительно-этимологический словарь германских языков. – Черновцы, 1994.
84. Левицкий В.В. Этимологический словарь германских языков. В 3-х томах. – Черновцы: Рута, 2000.
85. Лосев А.Ф. Античная мифология в ее историческом развитии. – М., 1957.
86. Лосев А.Ф. Знак, символ, миф. Труды по языкознанию. – М., 1982.
87. Лосев А.Ф. Хаос // Мифологический словарь (гл. ред. Е.М.Мелетинский). – М., 1990. – С. 568–569.
88. Лукинова Т.Б. Имя числительное // Историческая типология славянских языков / Ред. А.С.Мельничук. – К., 1986. – С. 99–120.
89. Лучик В.В. Центральноукраїнські гідроніми з основою *Бог-/Баг-* // Ономастика східних слов'ян. Тези доповідей наукового семінару. – К.: НАН України, 1996. – С. 49–50.
90. Льюис Г., Педерсен Х. Краткая сравнительная грамматика кельтских языков: Пер. с англ. – М.: изд. иностр. лит., 1954. – 534 с.
91. Мажюлис В.П. Индоевропейская десятичная система числительных // Вопросы языкознания. 1956. №4. – С. 53–59.
92. Макаев Э.А. Явления конца слова в германских языках // Сравнительная грамматика германских языков. Том 2. Фонология. – М.: АН СССР, 1962. – С.290–338.
93. Макаев Э.А. Именное склонение в германских языках // Сравнительная грамматика германских языков. Том 3. Морфология. – М.: АН СССР, 1963. – С. 132–287.
94. Макаев Э.А. Язык древнейших рунических надписей.- М., 1965. – 156с.

95. Макаев Э.А. Реконструкция индоевропейского этимона // Вопросы языкознания 1967, №4. – С.26–33.
96. Маковский М.М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках. Образ мира и миры образов. – М.: Гуман. изд. центр ВЛАДОС, 1996. – 416 с.
97. Маковский М.М. У истоков человеческого разума. – М., 1995.
98. Марр Н.Я. О числительных (к постановке генетического вопроса) // Языковедческие проблемы по числительным. Сборник статей. Ленинград, 1927. – С. 1–96.
99. Марр Н.Я. Язык и мышление. – М.-Л., 1931. – 64 с.
100. Мартынов. В.В. Славяно-германское лексическое взаимодействие древнейшей поры (к прародине славян). – Минск, 1963.
101. Матвіяс І.Г. Українська мова і її говори. – К.: Наукова думка, 1990.
102. Матье М.Э. Древнеегипетские мифы. – М. – Л., 1956.
103. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков: Пер. с франц. – М. – Л.: Соцэкгиз, 1938. – 510 с.
104. Мейе А. Общеславянский язык (пер. с франц.). – М., 1951.
105. Мельничук А.С. О всеобщем родстве языков // Вопросы языкознания, 1991. – № 2. – С. 27–42. – № 3. – С. 46–65.
106. Миронов С. А. Язык африкаанс. – М., 1969.
107. Миронов С.А. Становление литературной нормы современного нидерландского языка. – М., 1973.
108. Миронов С.А. Категория числа // Историко-типологическая морфология германских языков. Фономорфология. Парадигматика. Категория имени. – М.: Наука, 1977. – С. 161–175.
109. Мифологический словарь (гл.ред. Е.М. Мелетинский). – М.: Советская энциклопедия, 1990.
110. Михайлова О.Г. Склад, його розвиток і функціонування в німецькій мові (діахронічне дослідження): Автореф. дис...канд. філол. наук: 10.02.04/ Одеськ. держ. Ун-т. –Одеса, 1996.

111. Молчанов А.А., Нерознак В.П., Шарыпкин С.Я. Памятники древнейшей греческой письменности. Введение в микенологию. – М.: Наука, 1988.
112. Мосенкіс Ю.Л. Теоретичні аспекти поглибленого діахронічного дослідження основної лексики: До проблеми гіпотетичного первісного мовного стану як найдавнішого етапу доісторії української мови. – К.: АТ “Віпол”, ВП “Перше вересня”, 1997.
113. Мосенкіс Ю.Л. Мова трипільської культури: Джерела, методи, результати реконструкції. – К.: НДІТІАМ, 2001.
114. Мосенкіс Ю.Л. Проблема реконструкції мови трипільської культури. Автореф. дис... доктор. філол. наук: 10.02.01 – українська мова, 10.02.15 – загальне мовознавство/ Київськ. націон. ун-т. – К.: вид-во Київськ. націон. ун-ту, 2002.
115. Муравицкая М.П. Методологические проблемы семасиологии// Сб. “Методологические проблемы языкознания” – К.: Наукова думка, 1988. – С. 57-74.
116. Найссер У. Познание и реальность. Смысл и принципы когнитивной психологии. (Пер. с англ.). – М., 1981.
117. Непокупный А.П., Быховец Н.Н., Буниятова И.Р. и др. Общая лексика германских и балто-славянских языков. – К., 1989.
118. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. – К., 1993.
119. Никонов В.А. Этнонимия // Этнонимы (отв. ред. В.А. Никонов). – М.: Наука, 1970. – с. 5–33.
120. Новикова М.О. Прасвіт українських замовлянь (передмова та коментар) // Українські замовляння (упорядник М.Н.Москаленко). – К., 1993.
121. Общее языкознание. Методы лингвистических исследований. – М.: Наука, 1973.
122. Огуй О.Д. Реконструкція давнього світосприйняття в англосаксонському «Беовульфi» (спроба кількісного підходу) // Науковий вісник Чернівецького університету. Германська філологія. Випуск 136. – Чернівці: Рута, 2002. – С. 37–44.

123. Панфилов В.З. Типология грамматической категории числа и некоторые вопросы ее исторического развития // Вопросы языкознания, 1976, № 4. – С. 18–38.
124. Панфилов В.З. Гносеологические аспекты философских проблем языкознания. – М., 1982. – 268 с.
125. Пересада І.В. Фонетична структура слова і особливості її розвитку в німецькій мові (діахронічне дослідження). Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.04/Одеський ун-т. – Одеса, 2003.
126. Петренко О.Д., Храбскова Д.М. Сигніфікативна функція мови як одна з причин фонетичної еволюції // *Studia Germanica et Romanica: Зарубіжна література. Методика викладання: Науковий журнал* / Ред. кол. В.Д.Каліущенко (голов. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2004. Т.1. – № 2. – С. 74–81.
127. Петров В. Походження українського народу. – К.: МП “Фенікс”, 1992. – 193 с.
128. Пескова І.В., Таранець В.Г. Про генетичну спорідненість суфіксів демінутивності та одиничності (на матеріалі германських і слов’янських мов) // Проблеми зіставно семантики. Доповіді та повідомлення Міжнародної наукової конференції (25-27 вересня 1997р.) – К.: вид-во КДЛУ. – С. 231–234.
129. Прислів’я та приказки. Природа, господарська діяльність людини / Упорядник М.М.Пазяк. – К.: Наукова думка, 1989.
130. Прокош З. Сравнительная грамматика германских языков. – М., 1954.
131. Раевский М.В. Основа презенса глаголов на *-jan* и статус удлинённых согласных в западногерманском (Опыт реконструкции изменений в фонеморфологической структуре словоформы) // Вопросы языкознания, 1982, № 5. – С. 78–88.
132. Речь. Артикуляция и восприятие / Под ред. Л.А.Чистович, В.А.Кожевникова. – М. – Л.: Наука, 1965. – 241 с.
133. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – М., 1981.

134. Савченко А.Н. Сравнительная грамматика индоевропейских языков. – М.: Высшая школа, 1974. – 410 с.
135. Селіванова О.О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). – К.: вид-во Фітосоціоцентр, 1999.
136. Семереньи О. Введение в сравнительное языкознание: Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1980. – 407 с.
137. Серебренников Б.А. Об относительной самостоятельности развития системы языка. – М.: Наука, 1968. – 126 с.
138. Силин В.Л. Структура и семантика слов. – Днепропетровск, 1989.
139. Скалозуб Л.Г. Динамика звукообразования (по данным кинорентгенографирования). – К.: Вища школа, 1979. – 132 с.
140. Словник античної міфології. – 2-е видання. – К., 1989.
141. Словник гідронімів України (ред. кол.: А.П.Непокупний, О.С.Стрижак, К.К.Цілуйко). – К.: Наукова думка, 1979.
142. Смирницкий А.И. Отпадение конечного **z** в западногерманских языках и изменение **z** в **r** // Труды института языкознания. Том IX. Вопросы германистики. – М., 1959.
143. Сравнительная грамматика германских языков. Том 2. Фонология. – М.: Наука, 1962. – С. 290 – 338.
144. Сравнительная грамматика германский языков. Том 3. Морфология. – М., 1963.
145. Сравнительная грамматика германский языков. Том 4. Морфология. – М., 1966.
146. Старославянский словарь (по рукописям X-XI веков) (под ред. Р.М.Цейтлин, Р.Вечерки и Э.Благовой). 2-е изд-е, стереотип. – М.: Русский язык, 1999.
147. Стеблин-Каменский М. И. История скандинавских языков. М.-Л., 1953.
148. Стеблин-Каменский М.И. Древнеисландский язык. – М.: изд-во лит. на иностр. яз., 1955. – 286 с.
149. Стеблин-Каменский М.И. Старшая Эдда. Редакция, вступительная статья и комментарии // Старшая Эдда. Древнеисла-

- ндские песни о богах и героях (пер. А.И.Корсуна). – М.-Л.: изд-во АН СССР, 1963. – С. 181 – 213.
150. Стеблин-Каменский М.И. Очерки по диахронической фонологии скандинавских языков. – Л.: изд-во ЛГУ, 1966. – 148 с.
151. Стеблин-Каменский М.И. Миф. – Л.: Наука: Ленингр. отд., 1976. – 104 с.
152. Степанов Ю.С. Счет, имена чисел, алфавитные знаки чисел в индоевропейских языках // Вопросы языкознания. 1989. № 4. – С. 46–72.
153. Стрижак О.С. Етнонімія Геродотової Скіфії. – К.: Наукова думка, 1988.
154. Супрун А.Е. Славянские числительные: Становление числительных как особой части речи. – Минск, 1969.
155. Тайлор Э.Б. Первобытная культура (пер. с англ.). – М.: изд-во полит. лит-ры, 1989.
156. Таранец В.Г. Энергетическая теория речи. – Киев-Одесса: Вища школа, 1981. – 149 с.
157. Таранец В.Г. Происхождение понятия числа и его языковой реализации (к истокам индоевропейского праязыка). – Одесса, 1992.
158. Таранец В.Г. До питання про протетичні [w, h] у слов'янських мовах // Матеріали міжвузівської міжнародної наукової Кирило-Мефодіївської конференції 26-28 травня 1996 року. – Одеса: Астропринт, 1996. – С. 4445.
159. Таранец В.Г. Рефлекси індоєвропейського **k^w*- в слов'янських мовах // Слов'янський збірник. Випуск 1. – Одеса: Одеськ. держ. ун-т, 1996. – С. 79-83.
160. Таранец В.Г. Індоєвропейський етимон 'води' в гідронімах України // Слов'янський збірник. Вип. V. – Одеса: АстроПринт, 1998. – С. 119–124.
161. Таранец В.Г. Поняття бінарності і зародження древніх слів // часопис "Мова". – Одеса: Астропринт, 1999.

162. Таранець В.Г. Походження поняття числа і його мовної реалізації (до витоків індоєвропейської прамови). Видання друге, перероблене і доповнене. – Одеса: «Астропринт», 1999. – 116 с.
163. Таранець В.Г. Про генетичну спорідненість назв Сонця і Місяця у мовах (на матеріалі слов'янських та германських мов) // Слов'янський збірник. Вип. 6. – Одеса: Астропринт, 1999. – С. 67–72.
164. Таранець В.Г. Генезис граматичної категорії числа в індоєвропейських мовах // Вісник Харківського національного університету ім.В.Н.Каразіна “Іноземна філологія на межі тисячоліть”. № 471. – Харків “Константа”, 2000. – С. 261–272.
165. Таранець В.Г. Мовна комунікація та інформативність мовленнєвих одиниць (діахронічний аспект) // Матеріали Всеукраїнської науково-методичної конференції “Мовна комунікація та методика викладання іноземних мов” 17-19 травня 2001 року. – Одеса: Астропринт, 2001. – С.32-34.
166. Таранець В.Г. Слово *Русь* в індоєвропейському мовному контексті: 1. Походження етноніма *арії* // Слов'янський збірник. Вип. VIII. /Відп. ред. А.К.Смольська. Одеса: Астропринт, 2001 – С. 15–23.
167. Таранець В.Г. Слово *Русь* в індоєвропейському мовному контексті: 2. Індоєвропейці – скотарі-землероби // Слов'янський збірник. Вип. IX. /Відп. ред. А.К.Смольська. – Одеса: Астропринт, 2002. – С. 93–100.
168. Таранець В.Г. Арії. Слов'яни. Руси: Походження назв Україна і Русь. Монографія. – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2004. – 296 с.
169. Таранець В.Г. Давньоєвропейська мовна спільнота та вплив субстрату // «Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна, № 635. 200-річчя Харківської мовознавчої школи. – Харків: Константа, 2004. – С. 178–182.
170. Тацит Корнелій. Сочинення. Том I. Агрикола. Германия. История. – С.- Птб., 1886.

171. Телегин Д. О роли носителей неолитических культур Висло-Двино-Днепровского междуречья в этногенетическом процессе // Проблемы этнической истории балтов. Тезисы докладов межреспубликанской научной конференции. – Рига: Зинатие, 1985. – С. 97–99.
172. Ткаченко О.Б. Очерки теории языкового субстрата. – К.: Наукова думка, 1989.
173. Томсон А. Историческая грамматика современного армянского языка города Тифлиса. – С.Петербург, 1880. – 263 с.
174. Топоров В.Н. Прусский язык. Словарь А-Д. – М.: Наука, 1975.
175. Топоров В. Н. Индоевропеистика // Лингвистический энциклопедический словарь (гл. ред. В.Н.Ярцева). – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С. 182-186.
176. Топоров В.Н., Трубачев О.Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. – М.: изд-во АН СССР, 1962.
177. Топорова Т.В. Об архетипе ‘воды’ в древнегерманской космогонии // Вопросы языкознания 1996, №1. – С. 91-99.
178. Тронский И.М. К семантике множественного числа в греческом и латинском языках // Учен. зап. Ленигр. ун-та, 1946, сер. филол., вып. 10, № 69. – С. 54–72.
179. Трофимович К.К. Старослов'янська мова. Відмінювання і дієвідмінювання. – Львів: вид-во Львівськ. ун-ту, 1958. – 48 с.
180. Трубачев О.Н. История славянских терминов родства и некоторых древних терминов общественного строя. – М., 1959.
181. Трубачев О.Н. Формирование древнейшей ремесленной терминологии в славянских и некоторых других индоевропейских диалектах // Этимология. Исследования по русскому и другим языкам. – М.: изд-во АН СССР, 1963. – С. 14–51.
182. Трубачев О.Н. Названия рек Правобережной Украины. Словообразование, этимология, этническая интерпретация. – М.: Наука, 1968.

183. Трубачев О.Н. Заметки по этимологии и сравнительной грамматике // Этимология 1970. – М.: Наука, 1972. – С. 3–20.
184. Трубачев О.Н. Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики // Вопросы языкознания. – 1982. – № 4 (I). – С. 10–26.
185. Трубецкой Н.С. Основы фонологии: Пер. с нем. 2-е изд. – М., 2000.
186. Туманян Є.Г. Системность трансформаций индоевропейских архетипов как критерий их одноплоскостного существования // Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Теория лингвистической реконструкции. – М.: Наука, 1978. – С.189–197.
187. Українські замовляння (автор передмови та коментар М.О.Новикова). – К.: Дніпро, 1993.
188. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: Пер. с нем. и дополн. О.Н.Трубачева. 2-е изд.. В 4 т. – М., 1986. – Том 1.
189. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: Пер. с нем. и дополн. О.Н.Трубачева. 2-е изд.. В 4 т. – М., 1986. – Том 2.
190. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка (пер. с нем. и дополн. О.Н.Трубачева). 2- изд. В 4 т. – М., 1986-1987. – Том 3.
191. Филин Ф.П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Историко-диалектологический очерк. – Л.: Наука, 1972. – 655 с.
192. Фролов Б.А. Числа в графике палеолита. – Новосибирск, 1974.
193. Холодович А.А. Категория множества в японском в свете общей теории множества в языке // Учен. записки ЛГУ, серия филол. наук, 1946, вып. 10, №69. – С. 15–36.
194. Хоменко М. “Етнос” чи “етнічність”? (До питання пошуку базової категорії сучасної етнології) // Етнічна історія народів

- Європи. Зб. наукових праць. – К.: вид. центр “Київський університет”, 1999. – С.83-86.
195. Цаболов Р.Л. Очерк исторической фонетики курдского языка. М.: Наука, 1976.
196. Цинциус В.И. Множественное число имени в тунгусо-манчжурских языках // Учен. зап. ЛГУ, серия филол. наук, 1946, вып. 10, № 69. – С. 73-119.
197. Чесноков П.В. Грамматика русского языка в свете теории семантических форм мышления. – Таганрог: изд-во Таганрг. гос. пед. инст., 1992.
198. Шерцль В.И. Об именах числительных в индо-европейской отрасли, их развитии и отношении к числительным других отраслей. – Харьков, 1870.
199. Шилов Ю.А. Прародина ариев. История, обряды и мифы. – К.: СИНТО, 1995.
200. Этимологический словарь славянских языков (праславянский лексический фонд) /под ред. О.Н.Трубачева/. Выш.2. – М., 1975.
201. Этимологический словарь славянских языков (праславянский лексический фонд) (под ред. О.Н.Трубачева). – М., 1978, Вып. 5.
202. Явнис К.О. Грамматика литовского языка. Пер. с лит. – Петроград, 1916.
203. Ярцева В.Н. Именне формы глагола// Историко-типологическая морфология германских языков. – М., 1978.
204. Agrippa H.C. Magische Werke. 4. Aufl. – Berlin, 1921.
205. Arnold R., Hansen K. Englische Phonetik. – Leipzig, 1975.
206. Bechstein L. Mythe, Sage, Märe und Fabel im Leben und Bewußtsein des deutschen Volkes. Erster Teil. – Leipzig, 1854.
207. Bopp Fr. Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Send, Armenischen, Griechischen, Lateinischen, Litauischen, Altslawischen, Gothischen und Deutschen. 3-te Ausgabe. Erster Band. – Berlin, 1868, – 558 S.; Dritter Band. – Berlin, 1871. – 522 S.

208. Braune W. Althochdeutsche Grammatik. 14. Auflage (bearb. von H.Eggers). – Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1987. – 358 S.
209. Brugmann K. Vergleichende Laut-, Stammbildungs- und Flexionslehre. Zweiter Band. – Straßburg, 1906.
210. Brugmann K. Vergleichende Laut-, Stammbildungs- und Flexionslehre der indogermanischen Sprachen. Zweite Bearbeitung. Erster Band. Einleitung und Lautlehre. Erste Hdlfte. – Straßburg, 1897. – 1098 S.
211. Brugmann K., Delbrück B. Grundriß der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. Erster Band: Einleitung und Lautlehre. – Straßburg, 1897.
212. Dahlke H. Auch Götter sind nur Menschen. – P.M.Perspektive. №4. – München, 2005. – S. 40–46.
213. Duden. Bd. 7. Etymologie. Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache. – Mannheim – Wien – Zürich, 1963. – 816 S.
214. Duden. Bd. 2. Stilwörterbuch der deutschen Sprache. – Mannheim, 1956.
215. Edda, die. Die Lieder des sogenannten älteren Edda. – Leipzig, 1949.
216. Edda, die. Göttersagen, Heldensagen und Spruchweisheiten der Germanen (in Übertragung von Karl Simrock). 2. Auflage. – Verlag Neues Leben, Berlin, 1988. – 296 S.
217. Edda, Elder (Old Norse): <http://www.cybersamurai.net/Mythology/nordic-gods/LegendsSagas/Edda>
218. Feist S. Vergleichendes Wörterbuch der gotischen Sprache. 3. Aufl. – Leiden, 1939. – 710 S.
219. Germanen, die. Geschichte und Kultur der germanischen Stämme in Mitteleuropa. Band I: Von den Anfängen bis zum 2. Jahrhundert unserer Zeitrechnung. 5. Auflage (unter Leitung von B. Krüger). – Berlin: Akademie-Verlag, 1988.
220. Gonda J. Reflections of the numerals “one” and “two” in ancient Indo-European languages. – Utrecht, 1953.
221. Grimm. J. Geschichte der deutschen Sprache. Bd.II. – Leipzig, 1848.

222. Gutenbrunner S. Zum Namen Germanen // Paul-Braune-Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur. Bd. 65. 1941. – S. 106-119.
223. Hill A. V. First and last experiments in muscle mechanics. – Cambridge: University press, 1970.
224. Hirt H. Handbuch der griechischen Laut- und Formenlehre // Sammlung indogermanischer Lehrbücher. – Heidelberg, 1902. – 1. Reihe. 2. Band.
225. Horn W., Lehnert M. Laut und Leben. Englische Lautgeschichte der neueren Zeit (1400—1950). Berlin, 1954. Bd. 1.
226. Jurß Fr. Vom Mythos der alten Griechen. Deutungen und Erzählungen. – Leipzig, 1988.
227. Karsten T. E. Die Germanen. Eine Einführung in die Geschichte ihrer Sprache und Kultur. – Berlin und Leipzig, 1928.
228. Klix Fr. Erwachendes Denken. Eine Entwicklungsgeschichte der menschlichen Intelligenz. 3. Aufl. Berlin, 1985.
229. Kluge Fr. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. Berlin, 1957.
230. Koivulehto J. Zur Datierung der germanisch-finnischen Lehnbeziehungen. Linguistische Studien. Reihe A. Arbeitsberichte 77. Wissenschaftliche Konferenz 26.—27. September 1980 in Oulu (Finland). Berlin, 1981.
231. Krahe H. Sprache und Vorzeit. – Heidelberg, 1954.
232. Krause W. Runeninschriften im älteren Futhark. – Halle (Saale), 1937.
233. Luhr R. Reste von indogermanischem Wortschatz im Oberdeutschen / / Studien zum Indogermanischen Wortschatz. Hrsg. W. Meid. Innsbruck, 1987. S. 67-75.
234. Lindner G. Urteilsveränderung bei Vokalverkürzung // Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung. – Bd. 29, H. 4. – 1976. – S. 407 – 414.
235. Meid W. Zur Vorstellungswelt der Indogermanen anhand des Wortschatzes // Studien zum Indogermanischen Wortschatz (Hrsg. Wolfgang Meid). – Innsbruck, 1987. – S. 155-166.

236. Meinhold G. Deutsche Standardausprache, Lautschwächungen und Formstufen. Jena, 1973.
237. Meyer G. Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache. – Straßburg, 1891.
238. Otto von Essen. Allgemeine und angewandte Phonetik. – 4. Aufl. – Berlin, 1966.
239. Paul H. Deutsches Wörterbuch. 8. Aufl. – Halle (Saale), 1961.
240. Paul H. Mittelhochdeutsche Grammatik. 23. Auflage (neu bearbeitet von P. Wiehl und S. Grosse) – Max Niemeyer Verlag Tübingen, 1989. – 645 S.
241. Pokorny J. Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch. – 2-te Lieferung. – Bern, 1949.
242. Reichelt H. Awestisches Elementarbuch. – Heidelberg, 1909.
243. Schleicher A. Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. – Weimar, 1876. – 829 S.
244. Schmoedel, Reinhard. Die Indoeuropäer. Aufbruch aus der Vorgeschichte. 4. Auflage. – Verlag Bastei Lübbe, Ulm, 2004. – 575 S.
245. Schöpfungsmythen, die Ägypter, Sumerer, Hurriter, Hethiter, Kanaaniter und Israeliten. – Zürich, Köln, 1964.
246. Schulz W. Zeitrechnung und Weltordnung in ihren übereinstimmenden Grundzügen bei den Indern, Iranern, Hellen, Italikern, Kelten, Germanen, Litauern, Slaven. – Leipzig, 1924.
247. Schützeichel R. Althochdeutsches Wörterbuch. 3. Aufl. – Tübingen, 1961.
248. Shevelov C. Y. Prothetic consonants in common Slavic. //»American contributions to the V International congress of slavists«, I, The Hague, 1963.0
249. Skeat W. An etymological dictionary of the English language. – Oxford, 1983. – 780 S.
250. Skopec M. Lautliche Untersuchungen an Urkunden aus dem Kloster Mondsee (14., 15. und 16. Jh.) // Jahrbuch für internationale

- Germanistik. Reihe 13 (Hrsg. H.-G. Roloff). Bd. 1 (1–39). Germanische Dissertationen in Kurzfassung. – Frankfurt/M., 1975. – S. 75–83.
251. Stang Chr. S. Lexikalische Sonderübereinstimmungen zwischen dem Slavischen, Baltischen und Germanischen. – Oslo, 1972.
252. Steinhauser W. Herkunft, Verwendung und Bedeutung des Namens *germani* // Festschrift für Dietrich von Kralik. – Horn /NÖ, 1954. – S. 9–25.
253. Streitberg W. Die Bedeutung des Suffixes *-ter-* // Indogermanische Forschungen. Zeitschrift für indogermanische Sprach- und Altertumskunde (Hrsg. K.Brugmann, W.Streitberg). Band 35. – Strassburg, 1915. – S. 196-197.
254. Tacitus P.C. *Germania* (übersetzt von Dr. E. Fehrle). 2. Auflage. – München, 1935.
255. Taranec Valentin G. Energietheorie des Sprechens. Neubearbeitung des russischen Originals // *Studia et exempla linguistica et philologica*. Series II: *Studia minora*, Tom 5, Editor: Klaus Trost. – S.Roderer Verlag Regensburg, 1997. – 90 S.
256. Taranets V. Zur Entstehung des Zahlenbegriffs und seiner Sprachrealisation (ausgehend vom Germanischen und Slawischen) // *Das Wort*. Germanistisches Jahrbuch 1993. – Moskau, 1993. – S. 72–79.
257. Vondrák V. Altkirchenslavische Grammatik. – Berlin, 1900. – 395 S.
258. Vries, Jan de. Altgermanische Religionsgeschichte. Bd. 1: Einleitung. Die vorgeschichtliche Zeit. Religion der Südgermanen. – Berlin, Leipzig, 1935.
259. Vries, Jan de. Altnordisches etymologisches Wörterbuch. 4. Aufl. – Leiden, 2000. – 689 S.
260. Walde A. Lateinisches etymologisches Wörterbuch. – Heidelberg, 1906.
261. Wrede. F. Die Diminutiva im Deutschen. Ddg., I, 1908.

Семантичний індекс слів і деяких форм

1. арії (с.109-112)
2. бог (нім.Gott) (с.164-167)
3. Буг (с.152)
4. варяги (с.120-123)
5. венети, анти (с.114-115)
6. високий, вись (с.54-55)
7. він (с.52-53)
8. Вісла (с.28)
9. вода (с.147-152, 181-182)
10. ворона (с.52)
11. Ворскла (с.27)
12. вухо (с.53-54)
13. германці (с. 131-139)
14. жінка/чоловік (с.103-106)
15. Лохвиця (с.152-153)
16. один/два (с.154-164)
17. Псел (с.28)
18. руси, Русь (с.115-123)
19. свекор, свекра (с.17-18)
20. світлий/ніч//день (с.101-102)
21. село (с.183-184)
22. слов'яни/склавіни (с.112-115)
23. сонце/місяць (с.139-147)
24. Україна (с.123-131)
25. *-an (герм.м.) (с.88-93)
26. -chen/-lein (нім.м.) (с.93-96)
27. hamar (д.сканд.) (с.207-208)
28. jar (д.сканд.) (с.197-198)
29. -R (руна сканд.) (с.56-62)
30. *k^w- (слов., герм.м.) (с.50-56)
31. *-ter (індоєвр., с.13-14)

Скорочення назв мов, наріч та діалектів

1. ав. - авестійська
2. австр. – австрійський
3. алб. - албанська
4. алем. - алеманський
5. алт. - алтайські
6. англ. - англійська
7. англосакс. - англосаксонський
8. араб. – арабські
9. бав. - баварський
10. балт. - балтійські
11. болг. - болгарська
12. бр. – білоруська
13. бургунд. - бургундський
14. вал. - валлійська
15. вед. - ведійська
16. вірм. - вірменська
17. вл. - верхньолужицька
18. гал. - галльська
19. герм. - германські
20. гол. - голландська
21. гом. – гомерівське
22. гот. - готська
23. гр. - грецька
24. д.гр. давньогрецька
25. д.євр. – давньоєврейська
26. дангл. - давньоанглійська
27. дан. - данська
28. двн. - давньоверхньонімецька
29. дінд. - давньоіндійська
30. дісл. - давньоісландська
31. дпрус. - давньопруська
32. др. - давньоруська
33. дсакс. – давньосаксонська
34. ест. - естонська
35. іє. - індоєвропейська
36. іон. – іонійський
37. ір. - іранські
38. ірл. - ірландська
39. ісл. - ісландська
40. ісп. - іспанська
41. іт. – італійська
42. каз. – казахська
43. калм. - калмицька
44. каш. – кашубський
45. кельт. - кельтські
46. кімр. – кімрська
47. корн. - корнська
48. кріт. - крітська
49. лат. - латинська
50. лит. - литовська
51. лтс. - латиська
52. лув. - лувійська
53. м. - македонська
54. мік. – мікенський
55. молд. - молдовська
56. монг. – монгольська
57. мор. - моравське
58. морд. – мордовська
59. н.нім. – нижньонімецька
60. нім. - німецька
61. нл. - нижньолужицька
62. норв. - норвезька

63. ос. – осетинська
64. оск. - оскська
65. п. – польська
66. перс. – перська
67. піє. - пізноіндоєвропейська
68. полаб. - полабська
69. порт. - португальська
70. пров. - провансальська
71. прус. - пруська
72. псл. - праслов'янська
73. р.-цсл. – русько-церковнослов'янська
74. ріє. - ранньоіндоєвропейська
75. ром. – романські
76. рос. - російська
77. рум. - румунська
78. сакс. – саксонська
79. свн. - середньовірнонімецька
80. сканд. - скандинавські
81. скр. – санскрит
82. сл. - слов'янські
83. слн. - словенська
84. слнц. – словінцький
85. слц. - словацька
86. ср.лат. - середньолатинська
87. срб. - сербська
88. стсл. - старослов'янська
89. схв. - сербохорватська
90. тат. – татарська
91. тох. А - тохарська А
92. тох. В - тохарська В
93. тур. – турецька
94. тюрк. - тюркські
95. укр. - українська
96. фін. - фінська
97. фр. - французька
98. франк. - франкська
99. фриз. - фризька
100. хет. - хеттська
101. хорв. – хорватська
102. ч. - чеська
103. чув. – чуваська
104. шв. – шведська

SUMMARY

V.G.Taranets. Diachrony in Language.

A collection of articles published in connection

with the 70th anniversary of Professor V.G.Taranets by his pupils.

The collection includes numerous articles written by Professor V.Taranets and published over the period of 20 years. All of them are devoted to one theme, namely diachronic research in Germanic in Slavic languages.

The object of research includes methodology and methods of historical research, as well as such areas as phonetics, grammar and semantics. Linguistic digressions to the ancient period of existence of the Indo European languages are carried out in close connection with the life of corresponding ethnic groups, which enables the author to dwell on the controversial etymologies of words.

The collection includes articles devoted to the etymologies of the following words: *the god, night, day, the sun, month, water, raven*, Ethnic names *Aryans, Slavs, Venets, Ants, Russ, Germans*, hydronyms *Bug, Visla, Vorskla, Lochvitsya, Psel etc.*

Наукове видання

Таранець Валентин Григорович
доктор філологічних наук, професор

ДІАХРОНІЯ МОВИ

Збірка статей

Підписано до друку 14.04.2008.

Формат 60x84/16. Папір друкарський.

Гарнітура “Таймс”. Друк цифровий. Обл.-вид. арк. 10,1.

Тираж 300 прим. Зам. №

ВПП «Друкарський дім»

Свідоцтво ДК №1732

від 29.03.2004 р.

65012, м. Одеса, Італійський бульвар, 1

тел. (0482) 32-82-04

Віддруковано у друкарні

«Атлант» ВОІ СОГУ

м. Одеса, Ольгіївський узвіз, 8

тел.: (048) 728-45-71